

Historická geografie

46/2
2020

Z OBSAHU: Budyňka – otisk středověké cesty v krajině Podřípska ■ Bádensko jako česká barokní krajina ■ Historická kulturní krajina a drobné sakrální památky v Telči a okolí jako síť významů ■ Mlýny v Radiměři. Příklad ojedinělé vodohospodářské soustavy ■ Zobrazení česko-německé národnostní hranice na mapách v období cca 1820–1940 ■ Býčí skála, národnostní vášně a památná místa moravských Němců

Historická geografie
46/2 (2020)

HISTORICKÁ GEOGRAFIE / HISTORICAL GEOGRAPHY
46/2 (2020)

VEDOUCÍ REDAKTOR / EDITOR-IN-CHIEF

PhDr. Robert ŠIMŮNEK, Ph.D., DSc. (simunek@hiu.cas.cz)

REDAKČNÍ RADA / ASSOCIATE EDITORS

PhDr. Pavel BOHÁČ, Praha

doc. Ing. Jiří CAJTHAML, Ph.D., ČVUT v Praze, katedra mapování a kartografie

PhDr. et PaedDr. Jiří DVOŘÁK, Ph.D., Historický ústav Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích

Dr. Ryszard GLADKIEWICZ, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, Polsko

Mgr. Eva CHODĚJOVSKÁ, Ph.D., Moravská zemská knihovna, Brno

prof. RNDr. et Mgr. Peter CHRASTINA, Ph.D., Univerzita Sv. Cyrila a Metoda, Trnava, Slovensko

doc. RNDr. Pavel CHROMÝ, Ph.D., Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha

prof. PhDr. Eva SEMOTANOVÁ, DrSc., Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

RNDr. PhDr. Markéta ŠANTRŮČKOVÁ, Ph.D., Výzkumný ústav Silva Taroucy pro krajinu a okrasné zahradnictví, v.v.i., Průhonice

PhDr. Robert ŠIMŮNEK, Ph.D., DSc., Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

Mgr. Aleš VYSKOČIL, Ph.D., Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., Brno

prof. PhDr. Josef ŽEMLIČKA, DrSc., Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

VYDÁVÁ / PUBLISHED BY

Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

The Institute of History, Czech Academy of Sciences, Prague

ADRESA / ADDRESS

Prosecká 76

190 00 Praha 9 – Nový Prosek

TEL.:

(+420) 225 443 260

ZKRATKA ČASOPISU / JOURNAL SHORTCUT

HG

Historická geografie vychází dvakrát ročně / Historical Geography is published twice a year

ISSN 0323–0988

HISTORICKÁ GEOGRAFIE

HISTORICAL GEOGRAPHY

46/2

**Historický ústav
Praha 2020**

ISSN 0323–0988

© Martin Caletka, Eva Čermáková, Dana Fialová, Marek Havlíček, Ondřej Hnilica, Petra Hnilicová, Stanislav Holubec, David Honek, Jitka Močičková, Petr Nový, Eva Semotanová, Zbyněk Sviták, Robert Šimůnek, Michal Vokurka, Aleš Vyskočil, 2020

STUDIE

Petr Nový*

BUDYŇKA – OTISK STŘEDOVĚKÉ CESTY V KRAJINĚ PODŘIPSKA

BUDYŇKA – AN IMPRINT OF A MEDIEVAL PATH
IN THE ŘÍP MOUNTAIN REGION (PODŘIPSKO)

Keywords

Budyňka
Budyně path
Historic paths
Budyně nad Ohří
Mělník
High Middle Ages

Abstract

The article introduces relics of a medieval path connecting Budyně nad Ohří and Mělník which have survived not only in the landscape, but also in the memory of local people. An interesting feature of the medieval landscape has survived in its route; the feature has existed in the form of field paths, and also as a linear structure forming land or cadastral borders which have not changed for centuries. Research of the path has shown an interesting relationship between its eastern section and the instable terrain north of the confluence of the Moldau and the Elbe rivers; this terrain required the construction of a more reliable northern route running via Dolní Beřkovice. A number of interactions occurred during its existence and these interactions influenced the final route in the landscape and its conservation until today.

* Mgr. Petr Nový, Středočeské muzeum v Roztokách u Prahy, Zámek č. 1, 252 63 Roztoky u Prahy. E-mail: novy@muzeum-roztoky.cz.

Studium starých cest a Budyňka jako modelový případ

V rámci moderního studia problematiky spojené s výzkumem starých či historických cest, zažívajícího zejména v posledních desetiletích výrazný nárůst, lze sledovat nejrozličnější metodické postupy a jejich kombinace. S implementací moderních technologií se novým hybatelem výzkumu stalo využití zejména digitálního modelu reliéfu České republiky, vzniklého z dat pořízených metodou **leteckého laserového skenování výškopisu území České republiky**.¹ Podobně jaké jiné převratné metody však odhalení neznámých terénních detailů i zpřesnění známých skutečností zejména v zalesněném a kopcovitém terénu přináší často i násobně víc otázek než odpovědí, proto se většina následných vědeckých výstupů soustředí zejména na popis zjištěných informací a jejich základní zpracování a interpretaci. Takovéto podklady pak zpřesňují a doplňují starší práce založené na kombinaci písemných pramenů, mapových podkladů a často i terénního průzkumu.²

Mírně zvlněná, převážně odlesněná krajina v okolí hory Říp představuje od praveku zemědělsky obdělávanou kulturní krajinu, kde intenzivní zemědělská činnost přeměnila pestré mozaiku polí, mezí, remízků a celé řady terénních útvarů na ploché lány bez výrazných kontur. Zmíněný digitální model reliéfu i zde odhalil ve zbytcích lesů zajímavé pozůstatky starých cest

a jiných zajímavých památek, v odlesněné krajině více než cokoli jiného ze země překvapivě vystoupila ona polní krajina zničená v období kolektivizace po druhé světové válce. Další zajímavý pohled nabídl tento model u vodních toků vymezující Podřipsko ze tří stran (Vltava, Labe a Ohře), u kterých odhalil říční břehy rozbrázděné zaniklými meandry. Jakkoliv do této krajiny v minulosti směřovaly pohledy archeologů nebo historiků, z pohledu studia starých cest je stále spíše na okraji zájmu.³ Pokud přece tato oblast přitáhla pozornost, jednalo se zpravidla o dopravní tah vedoucí z Prahy do Sas-

¹ Například volně dostupný v online mapové aplikaci na adrese <https://ags.cuzk.cz/dmr/> [cit. 15. 6. 2020].

² Shrnutí vývoje studia historických cest, metod výzkumu a představení práce s leteckým laserovým skenováním nabízí Jan MARTÍNEK a kol., *Poznáváme historické cesty / Discovering historical roads*, Brno 2014. Nejnověji se dějinám výzkumu starých cest a mimo jiné i pramenům k němu využívaným se věnuje kniha Pavel BOLINA – Tomáš KLIMEK – Václav CÍLEK, *Staré cesty v krajině středních Čech*, Praha 2018.

³ Podřipsko je kontinuálně zkoumanou oblastí již od 90. let minulého století, srov. např. Martin GOJDA – Martin TREFNÝ a kol., *Archeologie krajiny pod Řípem*, Plzeň 2011.

Obr. č. 1. Pomístní název Budýnská cesta na mapě císařského otisku stabilního katastru a topografickém mapování z roku 1960. – Zdroj: Císařský povinný otisk stabilního katastru a Vojenská topografická mapa v systému S-1952, obojí dostupné na <https://ags.cuzk.cz/archiv/>; graficky upravil autor.

ka, tedy o směr procházející územím přibližně ve směru sever – jih.⁴ Jedinou cestou sledovanou v nedávných letech je tzv. Lužická cesta, která měla směřovat z Prahy přes Roudnici nad Labem do Lužice. Tento název, ani sama cesta však není v historických pramenech doložena, alespoň ne v úseku Praha – Roudnice nad Labem. Detailnímu průzkumu terénních relikтів nebo topografii konkrétních komunikací se zde dosud nikdo odborně nevěnoval.⁵ Přitom pokud Podřipsko může v této problematice něco nabídnout, je to množství pomístních názvů často spojených právě s pojmenováním cesty, z nichž jen některé dnes figurují v mapových podkladech.⁶

Hledání Budyňky

V poválečném období se na topografických mapách objevila celá řada **pomístních názvů, včetně jmen polních cest**. Mapování z let 1959–1960 zaznamenalo, mimo Budyňskou cestu severně od Cítova, známou již ze starších mapových podkladů, také pomístní název *Na Budyňce* na severovýchodním úpatí Řípu (obr. č. 1).⁷ Oba názvy se nachází několik kilometrů od Budyně nad Ohří, se kterou souvisí, a jsou vázány k existující polní cestě. Tuto unikátní situaci podtrhla nedávno zveřejněná generalizovaná mapa kultur z první poloviny 19. století, která nejpřehledněji propojuje tyto pojmenované úseky do víceméně jednolité trasy cesty směřující od Budyně nad Ohří k Dolním Beřkovicím (na Labi; obr. č. 2). Již z mapových podkladů 19. století (podpořených starším I. vojenským mapováním) vysvítá, že fragmentárnost trasy nemusí být výsledkem pouze necitlivého poválečného zemědělského hospodaření, ale bude výsledkem

⁴ Územím procházel zejména významný komunikační tah z Pražské kotliny směrem na severozápad, přecházející Ohří – z historického pohledu se mu věnoval např. Ivan VÁVRA, *Srbská cesta, Historická geografie* 17, 1978, s. 369–423 nebo Petr MEDUNA, *Cesty ve středověku středověk v cestách*, in: *Mediaevalia Archaeologica Bohemica*, 1993 (= Památky archeologické, Supplementum 2), s. 108–116. Naopak trasování cesty spíše přes Litoměřice (a tedy přes Roudnici nad Labem) dokládá např. Oldřich KOTYZA – Jindřich TOMAS, *Příspěvek k problematice přechodů Krušných hor v raném středověku*, in: *Čechy a Sasko v proměnách dějin*, red. Kristina Kaiserová, Ústí n. L. 1993 (= *Acta Universitatis Purkynianae – Philosophica et historica* I), s. 373–390.

⁵ Quido KASTNER, *Roudnice nad Labem od nejstarších písemných zpráv po současnost*, *Roudnice nad Labem* 1989; TÝŽ, *Historické cesty na Podřipsku*, *Vlastivědný sborník Podřipsko* 6, 1996, s. 79–85 (odkazující na nepublikovanou práci roudnického historika Františka Kučery). Částečně se Podřipsko dostalo do zájmového území publikace P. BOLINA – T. KLIMEK – V. CÍLEK, *Staré cesty* (jako pozn. 2). V posledních letech se území příležitostně věnuje autor tohoto příspěvku, soustředící se zejména na terénní relikty starých cest a vzájemných sídelních vazeb.

⁶ Q. KASTNER, *Historické cesty* (jako pozn. 5), s. 80.

⁷ V porovnání s předchozími mapami III. vojenského mapování toto mapování, na jehož vzniku se podílely vojenské i civilní složky, zobrazuje velké množství detailů a s nimi souvisejících pomístních názvů.

Obr. č. 2. Zjednodušená trasa Budyňské cesty spojující Budyni nad Ohří a Dolní Beřkovice. – Zdroj: Základní mapa, dostupná na <https://mapy.cz/>; graficky upravil autor.

složitějšího vývoje sahajícími svými kořeny až do období středověku. Naopak bylo jasné, že cesta z dnešního pohledu směřující z města Budyně do poměrně nevýznamných Dolních Beřkovic vděčí svému zachování pravděpodobně jinému faktoru než možné shodě náhod. Toto podezření vyvolávala zejména situace kolem Kostomlat pod Řípem, kde byla trasa zmařena nejzásadnějším způsobem. O tom, že se nejedná o pouhé pomístní názvy zapsané do mapy, svědčí příspěvek Q. Kastnera věnovaný historickým cestám na Podřipsku. V ústním podání prakticky dodnes používané názvy cest spojil s cestami křižujícími Podřipsko, mezi nimiž jen okrajově zmínil spojnici Budyně nad Ohří a Dolních Beřkovic – Budyňku.⁸

K ověření správnosti tvrzení o průběhu cesty byly podrobeny kontrole mapové listy indikačních skic a císařských povinných otisků map stabilního katastru.⁹ Zde na okrajích katastru bývají uvedeny údaje o dalším směru cest pokračujících do katastru sousední obce. Tato informace není pravidlem, místo směru zde nalezneme pouhé označení polní/lesní cesty, často však i tato informace chybí. V případě Budyňky došlo k významnému zjištění, odhalujícímu důvod zachování velké části trasy z Budyně do Kostomlat – na několika mapových listech byl obvyklý údaj o směřování do sousední vsi nahrazen údajem o směru z Budyně na Mělník. Nejdůležitějším je v této věci informace na jižním výběžku katastru Roudnice nad Labem (původně katastru Hracholusk), který má Budyňku ve své jižní části částečně jako svou hranici. Při popisu směru cesty se zde dozvídáme o směru cesty z Budyně na Mělník (obr. č. 3).¹⁰ Pravděpodobně mladší využití tohoto úseku cesty pro spojení těchto dvou měst, ukončené až **výstavbou erárních silnic** a nahrazením nejkratší a přímé trasy silnicí přes Roudnici nad Labem, definitivně ukončilo provoz této spojnice a cesta již byla nadále využívána jen k propojení sousedních vsí a polí. Největší změnou prošel již zmíněný kostomlatský katastr, kde cesta z Budyně na Mělník odbočovala z trasy na Dolní Beřkovice směrem na Cítov a cesta se z původní trasy vyvíjející ze vsi východním směrem přesunula na spojnici do Libkovic pod Řípem; v polovině se napojila na cestu Krabčice – Cítov. O tom, že existovalo pokračování na Dolní Beřkovice a poloha s označením

⁸ Q. KASTNER, Historické cesty (jako pozn. 5). V blízkosti Klenče se objevuje označení Popelárka, jehož původ ani Kastner nevysvětlil. Dvě trasy Budyňky probíhající severně a jižně od Řípu bez vysvětlujícího popisu najdeme v publikaci P. BOLINA – T. KLIMEK – V. CÍLEK, Staré cesty (jako pozn. 2), s. 475–477. Zatímco na obrázku 6.1.1.10 najdeme severní trasu v trase cesty z Klenče, na obrázku 6.1.1.11 je již vedena doloženou trasou severně od Klenče. Pro existenci trasy probíhající jižně od Řípu neexistují pro historické období žádné doklady. Ačkoliv je název cesty zaznamenán i v současných mapách, o jejím původu nebo důvodu jejího spojení Budyně s Beřkovici však povědomí již zaniklo a název je dnes vnímán jako „jeden z mnoha“.

⁹ Dostupné online: <https://archivnimapy.cz/cz/uazk/pohledy/archiv.html> [cit. 15. 6. 2020].

¹⁰ První údaj nalezneme v místě styku tří katastrů (Přestavlky, Roudnice nad Labem, Klenč) nedaleko roudnického letiště, další se nachází na opačné části této katastrální hranice v místech protnutí železniční trati a potokem Čepel).

Budyňská cesta, dostatečně svědčí již zmíněná mapa kultur, podpořená popiskou o pokračování cesty do Kostomlat na východní hranici cítovského i dolnobeřkovického katastru na stabilním katastru.

Obr. č. 3. Popis směřování cesty na jižním okraji mapy indikační skici stabilního katastru Roudnice nad Labem. – Zdroj: Indikační skica, dostupná na <https://ags.cuzk.cz/archiv/>.

Jak již bylo v úvodu zmíněno, v dnešní době **není trasa Budyňské cesty celistvě dochována**. K rekonstrukci chybějících částí bylo možné použít mapy stabilního katastru a vojenská mapování, z nichž zejména první zaznamenává hustší cestní síť, zatíženou však silnou geografickou deformací. Přesto však na dvou místech v minulosti došlo ke změně či úpravě trasy, která již nekorespondovala s původním směrem Budyně – Beřkovice.

Nejsložitější situaci nabízí **katastr Budyně nad Ohří**. Jeho unikátně dochovaná podoba odkazuje na písemnými prameny zaznamenané vrcholně středověké rozměření.¹¹ Dnes již společně obdělávané dlouhé úzké parcely stále upomínají na dramatic-

¹¹ Codex iuris municipalis regni Bohemiae IV/1, ed. Antonín Haas, Praha 1954, s. 33, č. 17; Josef ŽEMLIČKA, Vývoj osídlení dolního Poohří a Českého středohoří do 14. století, Praha 1980, s. 153.

Obr. č. 4. Mapa stabilního katastru s okolím Budyně nad Ohří, středem obrázku prochází cesta na Mělník. – Zdroj: Císařské povinné
otisky stabilního katastru, dostupné na <https://ags.cuzk.cz/archiv/>; graficky zpracoval autor.

kou změnu využívání krajiny kolem Budyně, která se dotkla mimo jiné i tras starých cest. Na starých mapách tak až na výjimky nenajdeme přímá spojení sídel, pokud se nejedná o spojení probíhající přibližně v severojižním směru. Takovéto cesty byly narovnané, ale i nadále procházely napříč rozměřenými pozemky.¹² Zajímavá situace tak vznikla u cest probíhajících ve východozápadním směru. Po rozměření vznikla jakási páteřní cesta vycházející z Pražské brány, z níž se postupně odpojují polní cesty, cesta na Prahu a další, přičemž ve východním směru pokračuje na Přestavky, respektive na Mělník.¹³ Nelze vyloučit ani využívání severněji vedené paralelní cesty. Interpretace mapy stabilního katastru však pracuje s velmi redukcovanou podobou katastru, porovnáme-li ji se starším I. vojenským mapováním, zjistíme, že v něm již chybí další paralelní cesty, postupně rozoráním spojené se sousedními poli (obr. č. 4).

Složitější situace nastala na samém **východním výběžku dnešního budyňského katastru**. Pravděpodobně do těchto míst v širším jižním okolí Nížeboh je kladena **zaniklá ves Veselí**, známá pouze z jediné zprávy z roku 1379.¹⁴ Budyňský katastr je narušen kontrastující blokovou plužinou, která může být pozůstatkem původního katastru této obce, zde rozšířeného o viditelně cizorodý prvek blokové plužiny v okolí polohy zvané Veselý háj, nezasazené rozměřováním na přelomu 13. a 14. století. Cesty směřující sem od Budyně se tomuto území vyhýbají severním směrem a dochází k zajímavému stupňovitému odsazení, které by v běžném terénu bylo řešeno jediným obloukem. Hluboko k jihu je mezi budyňským a přestavlkým katastru vklíněn katastr Nížeboh, což jen podporuje myšlenku rozdělení pozemků zaniklé vsi mezi okolní obce. Pro trasu Budyňky je důležitá informace ze seznamu pozemků při děkanství budyňském datovaná přibližně k roku 1650, kde je poblíž Veselého háje zmíněna cesta z Budyně k Mělníku, křížující cestu z Nížeboh do Pohořelic.¹⁵ Tomuto popisu odpovídá výše zmíněný popis směru cesty na okraji map stabilního katastru Nížeboh a Přestavlk.

Podobný problém byl zjištěn v širším prostoru **Kostomlat pod Řípem, Libkovic pod Řípem a Cítova**. Již víme, že Budyňská cesta spojovala Kostomlaty pod Řípem s Dolními Bečkovci, nicméně v dnešní době přímé spojení chybí. Na cítovském stabilním katastru je trasa cesty zachována i s pojmenováním v úplnosti přes celou šíři katastru (obr. č. 5). Podobně jako u Budyně zde ve středověku proběhlo rozměření pozemků na úzké dlouhé lány, které cesta z větší části přetíná kolmo, na výcho-

¹² Příkladem může být spojení Vrbka – Doksany nebo Vrbka – Nížebohy. Druhý příklad lze považovat za doklad úpravy trasy cesty, digitální model terénu dokládá nejen narovnání cesty v blízkosti hranice katastru Nížeboh, ale i původní dvě trasy této cesty, mezi nimiž zůstal nerozměřený pozemek.

¹³ Je velmi pravděpodobné, že touto cestou probíhalo spojení Budyně s Roudnicí. Na starých mapách zakreslené spojení (v prostoru dnešní silnice) rozměření ignoruje, mělo by tedy být mladší, stejně tak se může jednat i o archaický prvek zaměřením tolerovaný.

¹⁴ J. ŽEMLIČKA, Vývoj osídlení (jako pozn. 11), s. 114.

¹⁵ Antonín JANDA, Dějiny města Budyně nad Ohří, Roudnice 1892, s. 47.

Obr. č. 5. Budyňku, přecházející cítovský katastr, nejlépe zachycuje mapa II. vojenského mapování. – Zdroj: II. vojenské mapování, dostupné na <http://oldmaps.geolab.cz/>; graficky zpracoval autor.

dě je však začleněna i se svým šikmým průběhem svahek do lánů rozměřených vodorovně.¹⁶ To je i případ navazující části kostomlatského katastru, kde Budyňka směrem k západu opět klesá svahek šikmo na východozápadně (rovnoběžně se svahek) vedené pozemky. Už z podstaty spojení dvou téměř sousedních obcí je jisté, že cesta musela v době rozměřování pozemků existovat.¹⁷ Směrem ke Kostomlatům pokračuje Budyňka opět šikmo terénem přes pravidelně nerozměřený klín libkovického katastru, na

¹⁶ Pisemný pramen k cítovskému i sousednímu kostomlatskému katastru chybí, pouze obecně jej můžeme klást do doby následující po rozměření katastru Budyně.

¹⁷ Tentokrát se i v případě Budyňky objevuje vztah nepravidelného průběhu cesty a pravidelných podélných pozemků, které cesta na první pohled porušuje. Spolu s pozorováním podobného jevu u cesty z Budyně do Roudnice nad Labem bude patrně nutné korigovat starší závěr M. Štěpánka, který takovéto cesty klade do období po vzniku tohoto typu plužiny – Miroslav ŠTĚPÁNEK, *Patrocinia a středověké cesty (Příspěvek k dějinám osídlení 4)*, *Československý časopis historický* 16 [66], 1968, s. 551–570. V těchto případech je nutné do rozboru situace připojit i terénní aspekty vedení cesty, kterou nebylo možné ve všech případech upravit. Štěpánkův závěr, vycházející z německých výzkumů, není možné aplikovat na všechny cesty v katastru vsí, zejména paprscitě se rozbíhající cesty z jádra vsi nepravidelným terénem nikdy nebylo možné bez kompromisu začlenit do pravidelné, geometricky rozměřené plužiny.

jeho hranici se připojuje na novověkou cestu z Krabčic (Roudnice nad Labem) do Cítova (na Mělník). Za cestou se nachází jediný úsek, na kterém není cesta nijak mapově nebo leteckým snímkováním zachycena. Staré mapové podklady nabízí trasování v místech rovné hranice pozemků běžící v předpokládaném směru zhruba ve vzdálenosti 50 metrů severně paralelně s bezejmennou vodotečí k okraji Kostomlat nebo v trase dodnes zachovalých cest. Dlužno dodat, že veškeré popisované úseky cesty lze sledovat prostřednictvím leteckého snímkování, v terénu zřetelné anebo viditelné prostřednictvím porostových příznaků, mimo tohoto úseku. Protože snímky na žádném dostupném mapování neprokázaly linii spojující hranu pozemků s pokračováním cesty na libkovickém katastru, bude nutné pracovat s variantou procházející kolem jádra Kostomlat v trase dnešních cest.

Jak už bylo zmíněno, užitečnou pomůckou při rekonstrukci trasy Budyňky byly snímky leteckého mapování dostupné na portálech mapy.cz nebo na geoportal.cuzk.cz. Jejich význam spočíval zejména v místech, kde již byla úseky cesty v minulosti přeměněny na zemědělskou půdu. Více či méně čitelnými porostovými příznaky byly potvrzeny mapovými podklady zachycené trasy a potvrzena byla i jejich podoba a přesná poloha ve vztahu k dnešní situaci. Trasa Budyňky probíhá územím tak, že se, alespoň během vrcholné středověké transformace sídel, striktně **vyhýbala všem lidským sídlům**. Její počátek není možné jasně určit, pravděpodobně se však jedná o cestu, kterou si nejen svým pojmenováním k sobě přitáhla středověká Budyně nad Ohří, která zároveň mohla mít s touto cestou alespoň částečně spjatý svůj počátek. Podoba budyňského katastru orientovaná ve směru východ – západ může napovídat o významu tohoto směru pro jeho formování v průběhu vrcholného středověku. Význam tohoto místa však posiluje křížení cesty s dálkovou komunikací přicházející od Prahy a pokračující severním a severozápadním směrem.¹⁸ V kombinaci s vhodným přechodem řeky a širokou a dlouhou plání zde vznikly ideální podmínky pro založení knížecího dvora, později nahrazeného hradem s přilehlým městečkem.¹⁹

Na základě průběhu starých cest se můžeme domnívat, že Budyňka pokračovala dále na západ a z jihu obcházela jak středověké městské založení, tak i starší knížecí dvorec. Nejpříhodnějším místem, kudy bylo možné opustit plochý terén v okolí města, se nachází v blízkosti vsi **Vrbka**, kterou by cesta obcházela po jejím severozápadním obvodu a v místě dochovaných úvozů by vystoupala jihozápadně od vsi na zvýšenou říční terasu v poloze Na Světiškově. Můžeme pouze spekulovat, zda zákaz používání cesty z německé oblasti do Prahy podél Ohře přes Prahu nemůže být odrazem významu cesty ve starším období. Je stejně tak možné, že Budyňka vstoupila do historie podobně, jako vzniká nový vodní tok soutokem toků, a mohlo tedy v prostoru

¹⁸ I. VÁVRA, Srbská cesta (jako pozn. 4), s. 384; P. MEDUNA, Cesty ve středověku (jako pozn. 4), s. 110.

¹⁹ Oldřich KOTYZA – Jindřich TOMAS, K otázce problematiky panovnických dvorů na dolním Poohří a počátku města Budyně n. O., Vlastivědný sborník Podřipsko 4, 1994, s. 20–36.

Budyně dojít ke spojení dvou starých cest, kdy každá z nich sem přicházela z jiného břehu Ohře. V takovém případě by bylo nutné pro další směr úvah pracovat i s oher-ským levobřežním, kde lze sledovat starou cestu procházející Libochovicemi, k níž jsou kratšími stranami kolmo přisazeny Žabovřesky nad Ohří a Radovesice.²⁰

Obr. č. 6. Rekonstrukce průběhu Budyňky obcházející jádro vsi Přestavky a Kostomlaty pod Řípem (spodní starší a vrchní mladší varianta). – Zdroj: Císařské povinné otisky stabilního katastru obce Přestavky a Kostomlaty pod Řípem, dostupné na <https://ags.cuzk.cz/archiv/>; graficky zpracoval autor.

Budyňka hned první sídlo za Budyní obcházela jižním sousedstvím. Zástavba **Přestavky** je dnes roztažena přes celé údolí drobné vodoteče, ale ještě v 19. století se jádro vsi nacházelo v severní části a cesta procházela mezi ní a svahem údolí. Všechny další vsi až ke Kostomlatům pod Řípem cesta zdaleka míjela. Podobně jako v případě Přestavky i v Kostomlatech cesta těsně, tentokrát ze severu, obcházela původní středověké jádro vsi, k němuž se paprscitě sbíhal prstenec cest spojujících Kostomlaty s okolními sídlišti (obr. č. 6). Dalším lidským sídlem byla až ves **Dolní Beřkovice**. Nachází se v přímém východním pokračování cesty, která zde přichází ke břehu Labe. Poměrně pozdní první zmínka o vsi z roku 1318 nemusí odrážet skutečné stáří vsi, nicméně její poloha přímo na trase cesty by mohla odpovídat založení při přechodu Labe. Jednoznačné směřování do těchto míst nedává prostor k jiné úvaze než té o poloze vrcholně středověkého či ještě staršího přechodu řeky. Nestálost řeky a zejména její nekontrolovatelný rozliv při zvýšené hladině vytvořil z mírně vyvýšené polohy vsi významný bod. Písemné zprávy žádnou informaci o existenci přivozu nezaznamená-

²⁰ Stáří cesty potvrzuje založení městečka Libochovice, jehož půdorys snad z konce 13. století je podřízen této levobřežní komunikaci. K zákazu cesty (Karlem IV.) Oldřich KOTYZA – Jindřich TOMAS, Počátky Budyně nad Ohří, Litoměřicko. Vlastivědný sborník 27–29, 1991–1993, s. 19–56, zde s. 43.

vají, bez bližších detailů lze využít informací z Mülerovy mapy, která v roce 1720 znamenala mezi Mělníkem a Beřkovicemi **čtyři přívozy**, z nichž nejsevernější leží u Beřkovic (obr. č. 7).²¹ Mladší mapování kladou nejsevernější přívoz severně od Beřkovic směrem k Liběchovu. Lze to vysvětlit tím, že poloha značky pro přívoz byla vztažena k Beřkovicím a nerefletovala jeho přesnou polohu.²² Vzhledem k tomu, že se přívozy nacházely od Beřkovic zhruba stejně daleko, bylo pouze na rozhodnutí cestujících, který využijí.

Obr. č. 7. Koncentrace přívozů přes Labe v okolí Mělníka na Mülerově mapě z roku 1720 může být reakcí na nestabilitu převozních podmínek. – Zdroj: Mülleroва mapa Čech, dostupné na <http://oldmaps.geolab.cz/>.

²¹ Dostupná online: http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?lang=cs&map_root=mul [cit. 15. 6. 2020].

²² Naopak mapa Kryšpína Fuka z let 1642–1644 zmiňuje pouze přívoz blíže Liběchova (srov. Jan PAŘEZ, *Náčrty staveb na březích dolního toku Vltavy a na Labi od strahovského opata Kryšpína Fuka – Drawings of buildings and settlements on the banks of the lower stream of Vltava and Labe by the Strahov abbot Kryšpín Fuk*, *Castellologica Bohemica* 8, 2002, s. 421–440).

Podobně, jako není jasný výchozí bod cesty, přicházející od západu k Budyni, není jasný ani její blízký či vzdálený cíl. V úvahu přichází dvě základní varianty. První varianta vychází ze zjištění, že v mladším období byla velká část její trasy využita pro spojení (nejen) Budyně s Mělníkem (přes Cítov směrem na přívoz v Pšovce). Použitím **modelů rozlivů Labe kolem soutoku s Vltavou** se ukázalo, že již při povodni dvacetileté výše hladiny se zatopí pravobřežní území v okolí Mělníka a čím vyšší hladina povodně je, tím více se zaplavené území rozšiřuje i na levý břeh. Při stoleté vodě prostor Bečkovice nabízí relativně suchý prostor, oproti zatopené oblasti mezi Hořínem a Vliněvsí, obsahující četná aktivovaná stará koryta řeky. V době povodni je přerušeno jakékoliv využití cest; poničení, podmáčení a zanesení břehu je však v trase mladší cesty na Mělník významně vyšší, než při cestě přes Dolní Bečkovice. To by mohl být argument pro teorii vrcholně středověké a starší cesty z Budyňska na Mělník vedené obloukem přes Dolní Bečkovice.

Trasa Budyňky

Nejstarší trasa navazovala na cesty přicházející k Budyni po obou stranách Ohře, podle toho městem po jeho založení buď procházela, nebo je obcházela od říčního brodu podél hradeb až k Pražské bráně. Z tohoto místa Budyňka vycházela k východu směrem k Řípu, prvních několik set metrů vedla společně s cestou do Prahy. Další trasu dnes můžeme pozorovat v podobě polní cesty směřující kolem barokního kříže sv. Barbory k Přestavlkům. Cestou ji křížovala spojnice Vrbky a Pístů, jejíž stopy lze zejména pomocí letecké fotografie spolehlivě rekonstruovat. U kříže sv. Barbory se Budyňka křížila s další cestou z Vrbky, tentokrát do Nížebohů. Spolu s ní pokračovala nějakých 380 metrech SV směrem, poté se oddělila a směřovala na východ k Přestavlkům. Další úsek je v důsledku zemědělských zásahů nejasný, trasa však probíhala korytorem vymezeným na severu bezejmennou vodotečí a jihu zvýšeným terénem na jihu. Spolehlivě ji lze lokalizovat zhruba kilometr od dnešního okraje obce, odkud je totožná s polní cestou. Na samém okraji vsi se při cestě nachází renesanční boží muka, opakující se ještě západněji v obci na křižovatce ulic.²³

Dále pokračovala ulicí po jižním okraji obce a dále v hranicích pozemků do blízkosti fotbalového hřiště, a odtud mírně zvlněnou trasou mělkým údolím až do prostoru dnešní křižovatky silnice z Přestavlků s Teplickou silnicí. Její trasa po krátkém paralelním úseku s touto silnicí splývá a pokračuje v podobě polní cesty k jižnímu okraji roudnického letiště, kde je přetíná silnice do Roudnice nad Labem. Za silnicí klesá do údolí potoka Čepel v linii obnovené polní cesty vedoucí po rozhraní polí, u roudnické rozvodny elektrické energie je přetřata silnicí Kleneč – Roudnice nad Labem. Dále pokračuje nejprve jako úzká silnice k zemědělskému areálu, návazně pak

²³ A. JANDA, Dějiny města (jako pozn. 10), s. 32.

jako polní cesta. Záhy je křižována železniční tratí, po zhruba 350 metrech brodem překračuje potok Čepel a začíná stoupat jihovýchodním směrem k Řípu. Nad areálem rozpadající se usedlosti Vladimírov z počátku 20. století, kterou její trasa nedochovaným širokým obloukem míjí (polní cesta byla stažena k této usedlosti), nalezneme křižovatku s novověkou cestou z Prahy přes Vražkov do Roudnice nad Labem. Za tímto místem již opět v trase Budyňky probíhá polní cesta, stoupající k silnici Vražkov – Rovné (obr. č. 8).

Obr. č. 8. Pohled z úpatí Řípu nedaleko silnice Rovné – Kleneč na Budyňku přicházející od usedlosti Vladimírov (skryté za stromy), v pozadí České středohoří. – Foto autor (2013).

Těsně před křižovatkou jsou podél cesty sledovatelné zavážené a planýrované paralelní úvozy, minimálně jeden po každé straně cesty.²⁴ Za silnicí začíná její lehký oblouk, kterým obchází Říp. První část tvoří používaná polní cesta spojující silnici s alejí vycházející z Rovného k Řípu. Za alejí pokračuje v podobě neudržované, zarůstající a místy mírně zanořené polní cesty, ukončené silnicí Ctiněves – Krabčice. Upro-

²⁴ Blíže nespecifikované relikty Budyňky na katastru obce Rovný zmiňuje Q. KASTNER, *Historické cesty* (jako pozn. 5), s. 80.

střed tohoto úseku ji křížuje rozoraná polní cesta s pomístním názvem *Boleslavka*, představující podobně jako Budyňka další pravděpodobně středověký relikv dálkové cesty. Za silnici následuje krátký vyasfaltovaný úsek účelové komunikace, která odbočuje k jihu a dál cesta pokračuje pouze jako travnatý pás. Zhruba po 200 metrech je trasa rozorána a cesta se na povrchu objevuje až v blízkosti vodojemu na severozápadním okraji Kostomlat pod Řípem. Do těchto míst cesta původně sbíhala mírným svahem, přičemž několik set metrů její trasu využívala cesta z Krabčic do Kostomlat pod Řípem. Ve spodní části se její trasa alespoň částečně kryje s hranicí polí, sbíhající do zastavěné části obce. Ves se postupem času postupně rozšiřovala severovýchodním směrem k Libkovicím pod Řípem a zástavba přerušila cestu.

Původně vsí procházela po severním okraji rybníka a pokračovala dále k východu v hranici polí na jihu ohraničených bezejmennou vodotečí. Za těmito pozemky její jakékoliv stopy až k silnici z Krabčic do Cítova mizí. Jen díky leteckým snímkům víme, že cesta za silnici pokračovala dále severovýchodním směrem, aby bylo možné vystoupat na svah zvýšeného terénu táhnoucího se severně od Cítova. Pokračovala prostorem křižovatky polních cest v blízkosti nouzové přístávací plochy a v terénu se objevuje až v místě křižovatky s jinou polní cestou vedoucí z Cítova k někdejšímu panskému ovčínu s názvem Nový Dvůr. Odtud Budyňka v podobě polní cesty míří východním směrem až do předpolí ostrohu Vejčina, kterou kolmo přechází a v podobě lesní cesty lehkým esovitým zakřivením klesá směrem k Dolním Beřkovicím. V těchto místech se nacházelo několik paralelních úvozů, které byly v průběhu posledních desetiletí v souvislosti s okolní těžbou nerostných surovin spolu s okolní krajinou zdevastovány. Na úpatí výšiny přechází lesní cesta do cesty asfaltové pokračující k železniční trati, za kterou se záhy napojí na Nádražní ulici, kterou dosáhne centra Dolních Beřkovic.

Budyňka a její výpověď o sídelních strukturách

Stará cesta zachovaná v dnešní kulturní krajině Podřipska nejen v terénních reliktech, ale i v pomístních názvech je zajímavým reliktem středověkého terénního útvaru v jinak historicky „ploché“ krajině. Ve své době se jednalo o významný liniový útvar (s významnou komunikační úlohou), který se jednak musel přizpůsobovat krajině procházející během vrcholného středověku řadou změn, ale zároveň byl jedním z prvků, k němuž byly některé změny vztahovány. Počátky cesty je možné vztahovat ke vzniku knížecího dvora v prostoru jihovýchodně od pozdějšího středověkého města Budyně. Bez tohoto počátečního bodu, po němž byla cesta pojmenována, by nebylo cestu možné sledovat a identifikovat. Předmětem příspěvku se stala jen cesta sledovatelná na břeh Labe v Dolních Beřkovicích (obr. č. 9).

Na tomto základě je možné pouze orientačně řešit otázku vzniku cesty z pohledu její návaznosti na případnou starší cestu procházející touto oblastí. V této souvislos-

ti se zdá být pravděpodobné, že **Budyňka mohla ve svém počátku vycházet z průběhu starší cesty**, která do prostoru Budyně přicházela od západu a územím procházela po jižním okraji zdejšího plochého území v blízkosti pozdější Vrbky.²⁵ Tato úvaha by byla logická i z pohledu založení knížecího sídla, pro jehož vznik by nebyl výhodný pouze přechod řeky cestou směřující z Prahy do severozápadních Čech, ale rovnou křižovatka cest dvou směrů.²⁶

Podobně bychom mohli uvažovat o případném pokračování cesty po překonání Labe v okolí Beřkovic. V Beřkovicích přívoz zachycuje poprvé Müllerova mapa z roku 1720. Z mapy nelze vyčíst jeho přesnou polohu, i pod vlivem mladších mapových podkladů můžeme spekulovat, že poloha přívozu reagovala na chování vodního toku. Z tohoto pohledu je zajímavá poloha Dolních Beřkovic, nacházejí se na nevýrazné písčité vyvýšenině v nejužším úseku Labe mezi Mělníkem a Liběchovem, v místech, kde je široké údolí řeky na západní straně zúženo ostrohem Vejčina. Z pohledu bezpečného překonání řeky byl tento přechod řeky pro středověkého člověka nejpříznivější. Na první pohled opačný názor můžeme vyvodit z informace o říčním přívozu při vznikajícím klášteře v Pšovce z roku 1268.²⁷ Není zde ale žádná informace o jeho kvalitě a možnostech jeho využívání a lze jej primárně přisuzovat zejména potřebě spojení vrcholně středověkého Mělníka se zázemím na druhém břehu Labe, posléze

²⁵ Staré cesty probíhající ve směru východ – západ prostorem dolního Poohří nebyly dosud tématem žádné studie. Od raného středověku muselo existovat propojení významných center, je tedy možné předpokládat propojení Budyně nad Ohří například s Radonicemi, Postoloprty nebo Žatcem, tedy s lokalitami vázanými na tok Ohře. Rešerší informací získaných z historických mapování a terénních reliktních úvozů cest se v souvislosti s naším tématem nabízí možnost pokračování Budyňky například kolem Panenského Týnce do prostoru vsi Brodec při soutoku Smolnického potoka s Klášterským potokem, vlévajícího se později východně od Loun do Ohře. Nejspíše ještě ve vrcholném středověku již tato cesta pozbyla významu a byla začleněna do sítě spojníc sídel (např. spojení s cestou Žatec/Louny – Budyně).

²⁶ O skutečném významu dálkové cesty procházející místem v severojižním směru se dnes vedou spory – srov. O. KOTYZA – J. TOMAS, K otázce (jako pozn. 19). V průběhu staletí se ukázalo, že nejen vliv blízkých Litoměřic, strhujících vedení obchodní tepen do svého prostoru (např. Jindřich TOMAS, Od raně středověké aglomerace k právnímu městu a městskému stavu (Výběr studií), sest. Jan Klápště – Oldřich Kotyza, Litoměřice 1999, zvl. s. 134, 160), ale také nestabilita toku Ohře způsobila oslabení zdejšího výhodného založení u přechodu řeky, ze kterého těžily nejen nedaleké Doksany, ale i sousední Libochovice, u nichž vznikl „náhradní“ přechod řeky, propsaný i do mapových podkladů (P. BOLINA – T. KLIMEK – V. CÍLEK, Staré cesty (jako pozn. 2), s. 168–169). Zdejší přívoz, ke kterému se na svahu pravého říčního břehu sbíhá většinou úvozů starých cest, je poprvé zmíněn v roce 1451 (např. A. JANDA, Dějiny města (jako pozn. 10), s. 33).

²⁷ Petr MACEK – Pavel ZAHRAĐNÍK – Jan BERÁNEK: Bývalý klášter bosých augustiniánů v Pšovce u Mělníka, Průzkumy památek 8, 2001, č. 2, s. 7–37. K sídlišti v Pšovce Petr MEDUNA, Mělník a Pšovka (z pohledu archeologie), in: Mělník – Pšovka. Sborník vydaný při příležitosti znovuvysvěcení kostela sv. Vavřince v Mělníku-Pšovce obnoveného po povodni roku 2002. 15. srpen 2004, red. Renata Špačková, Mělník 2004, s. 2–6.

Obr. č. 9. Rekonstrukce trasy Budyňky vycházející z Budyně nad Ohří a končící v Dolních Beřkovicích. – Zdroj: Mapa kultur stabilního katastru 1 : 36 000, dostupná na <https://archivnimapy.cuzk.cz/uazk/pohledy/archiv.html>; graficky zpracoval autor.

využitého k napřímení cest vycházejících ze Zálabí přes městem kontrolovaný přechod řeky.²⁸ Přihlédneme-li k historickému vývoji koryta řeky Vltavy, která během povodní zaplavuje v okolí soutoku s Labem okolí Hořína až k nedaleké Vliněvsi, zjistíme, že nezbytný lokální přívoz nemusel být jediným a nejspolehlivějším. Vizualizací zatopeného území při například stoleté vodě je patrné, že v okolí Dolních Beřkovic dochází k zatopení pobřežního pásu řeky, zatímco na jih od Beřkovic se spojené řeky rozlévají dále do vnitrozemí a naplňují i stará zaniklá slepá ramena Vltavy.²⁹ Porovnáním s digitálním modelem terénu lze soudit, že zejména nejvýše položená ramena

²⁸ Přívoz není možné řešit pouze z pohledu samotného místa, na cestě přicházející k němu od Cítova se nachází ves Brozánky, jejíž název odkazuje na přítomnost brodu. Vzhledem k přítomnosti v listině uvedeného labského přívozu je logické, že brod je nutné hledat v místech bočního ramena (bočních ramen) Labe, ke kterému je ves přisazena, tedy na přístupové cestě. Dle vývoje názvu Brozany (1327) na Brozánky (od 1395) lze soudit na poničení vsi pravděpodobně povodní, po které se ves zmenšila (k výkladu názvu Antonín PROFOUS, Místní jména v Čechách I. A–H, Praha 1947, s. 209). V úvahu by přicházela např. ničivá povodeň v roce 1342, kteráověřila kvalitu nově vystavěného roudnického mostu (srov. Oldřich KOTYZA – František CVRK – Vlastimil PAŽOU-REK, Historické povodně na dolním Labi a Vltavě, Děčín 1995, s. 169).

²⁹ Online dostupná aplikace (rozdělená dle sledovaných řek) s názvem *Centrální datový sklad pro mapy povodňového nebezpečí a povodňových rizik*: <http://cds.chmi.cz/?lang=cs> [cit. 1. 5. 2020]. Podobným způsobem se pracuje s modelem zaplaveného území v okolí Litoměřic v práci Rudolf BRÁZDIL – Petr DOBROVOLNÝ – Libor ELLEDER – Vilibald KAKOS – Oldřich KOTYZA – Jarmila MACKOVÁ – Hubert VALÁŠEK, Studium historických povodní v České republice jako příspěvek k historické hydrologii, in: Hydrologické dny 2005, Bratislava 2005, s. 311–329.

v okolí vsi Býkev představují pravděpodobně již pravěké meandry Vltavy.³⁰ Před počátkem vrcholně středověkého ukládání povodňových sedimentů byla tato krajina rozbrázděna hlubokými starými vltavskými meandry, které si lze dnes vlivem postupného přirozeného zanesení i umělého zavezení již jen těžko představit (obr. č. 11).

Pro cestování byla takováto krajina obtížná, podmáčený i bažinatý terén však skýtal „ideální“ podmínky například pro zakládání takto přírodně opevněných sídlišť.³¹ Pro situaci ve 13. století je zajímavým dokladem využití podobného terénu v rámci fortifikačních prací založení hradu Mydlovaru nedaleko Kostomlat nad Labem.³² Mapové podklady 18. století zachycují meandrující Vltavu jižněji, na severních březích tehdejšího koryta se nachází vsi Vraňany, Lužec, Chramostek, Zelčín a Vrbno,

³⁰ <https://ags.cuzk.cz/av/> [cit. 1. 5. 2020], DMR 5. generace; problematiky pravěkých meandrů se dotkl ve svém článku věnovaném archeologickému výzkumu ve Vliněvsi Petr LIMBURSKÝ, *Proměny pravěké krajiny u Vliněvsi, okr. Mělník, Živá archeologie* 11, 2011, s. 22–25, zde s. 25.

³¹ Dagmar DRESLEROVÁ, *The prehistory of the middle Labe (Elbe) floodplain in the light of archaeological Finds*, *Památky archeologické* 86, 1995, s. 105–145.

³² Dagmar DRESLEROVÁ – Eva BŘÍZOVÁ – Eliška RŮŽIČKOVÁ – Antonín ZEMAN, *Holocene environmental processes and alluvial archaeology in the middle Labe valley*, in: *Ancient*

dnes se však na břehu řeky nachází pouze Lužec. Některé zaniklé vltavské meandry se ale naplní již při dvacetileté vodě, zatímco severněji a výše položené pravěké meandry až při vodě stoleté. Z uvedeného je patrné, že při cestě na Mělník z Podřipska bylo výhodnější používat **stabilnější přechod severněji až v okolí Beřkovic**.

Z hlediska trasování dálkové cesty, zejména z důvodu hledání nejkratší a bezpečné trasy, bylo nutné na případný problém reagovat s předstihem a bez zbytečných oklik. Pod vlivem tohoto argumentu je možné v Budyňce hledat variantu spojení Budyň nad Ohří s Mělníkem fungující nejpозději na konci raného středověku.³³ Změna nastává až v průběhu mladšího středověku (raného novověku), kdy dochází v blízkosti Kostomlat pod Řípem k postupné modifikaci směru přes Cítov do prostoru přívozu u Pšovky. Může to být například důsledek sedimentace povodňových hlín. Jakkoliv výsledky průzkumu hovoří vcelku jednoznačně o spojnici Budyň s Mělníkem, lze u této cesty uvažovat také o vedlejších, případně chronologicky starším pokračování cesty dále na východ do nitra Kokořinska.³⁴

Dnes dokážeme rekonstruovat víceméně pouze vrcholně středověkou podobu Budyňky. Její počáteční část vycházející z prostoru raně středověkého dvorce je pouze hypotetická, neboť zanikla již při vyměřování pozemků města. Stejně tak je možné, že jedna varianta cesty v blízkosti Mělníka mohla v suchých letech nebo jinak příznivých obdobích z oblasti Kostomlat pod Řípem probíhat přímo, bez okliky na Dolní Beřkovice.³⁵ Zajímavou informaci k raně středověkému průběhu cesty nepřímo přináší K. Nováček v příspěvku věnované vývoji a kontextu rotundy sv. Jiří na hoře Říp. Autor zaznamenal neobvyklý tvar katastru obce Mnetěš, jehož osou se stala cesta k této hoře. Při rozboru širších souvislostí si povšiml v severním sousedství Řípu území dnešních vsí Rovně, Vesce a Krabčice, excentricky položených ve svých katastrech, ale do vzájemné blízkosti. Původ tohoto neobvyklého rozložení lze vysvětlit tím, že všechny tři

Landscape, Settlement Dynamics and Non-Destructive Archaeology, ed. Martin Gojda, Praha 2004, s. 121–171, zde s. 138–140.

³³ Pod vlivem této teorie je možné stejným způsobem trasovat raně/vrcholně středověkou cestu z Roudnice nad Labem, která se s Budyňkou spojila v prostoru mezi Libkovicemi pod Řípem a Kostomlaty pod Řípem.

³⁴ Za řekou, v prodloužení trasy cesty východním směrem, se nachází ves Strážnice (půdorysně orientovaná k tomuto, nikoliv ve směru cesty z Mělníka), a dále raně středověký Hrádek u Bosyně i téměř sousední Hradsko. Minimálně pro raně středověké období je možné nejméně od prostoru Strážnice uvažovat o víceméně identické trase Staré mělnické cesty (srov. P. BOLINA – T. KLI-MEK – V. CÍLEK, *Staré cesty* (jako pozn. 2), s. 634–660).

³⁵ Do této problematiky by bylo nutné promítnout dosavadní výzkum vývoje říční nivy a terénu v okolí řeky. Minimálně se ukázalo, že od 12. století začala na většině středoevropských toků sedimentace povodňových hlín – srov. Emanuel OPRAVIL, *Údolní niva v době hradištní*. Praha 1983, s. 18; k povodním např. O. KOTYZA a kol., *Historické povodně* (jako pozn. 26). Pobřežní změny jsou dostatečným důvodem pro přenesení možného původního raně středověkého přímého směru na trasu přes lépe položené (pozdější) Dolní Beřkovice.

Obr. č. 10. Modelace záplavového území v okolí Mělníka při pětileté, dvacetileté a stoleté vodě odhaluje problematické okolí řeky znemožňující průchod terénem. Modelace však nezobrazí rozsah rozbahnění vlivem zvýšení spodní vody. – Zdroj: Labe – mapa rozlivů, dostupné na <http://cds.chmi.cz/?lang=cs&id=125&presenter=CDSMap>, online modelace zpracoval autor (2017).

vsi původně tvořily jedinou majetkovou entitu a rozdělení původního velkého katastru je až druhotné. K tomuto rozdělení pak mohlo dojít před sklonkem 12. století.³⁶ Prohlídkou tvaru a rozvržení samostatného katastru vsi Rovné zjistíme, že v době jeho vzniku jako pomyslná osa posloužila námi sledovaná cesta.

V období vrcholného středověku byl průběh Budyňky na katastru Budyně nad Ohří ovlivněn **lánovým rozvržením** probíhajícím na přelomu 13. a 14. století. Pro stejné rozměření krajiny v okolí Cítova a části Kostomlat dataci postrádáme, může se jen spekulovat o spojitosti s rodem Běškovců Běškovice, potomků jednoho ze zakladatelů nedalekého kláštera v Pšovce Smila z Cítova.³⁷ Při této příležitosti pravděpodobně došlo k první deformaci trasy tak, aby byla co nejvíce přizpůsobena novému způsobu obdělávání půdy. Její dnešní rekonstruovaný průběh dokládá další deformace trasy způsobené jak změnou komunikačního schématu v okolí Kostomlat pod Řípem, tak od 19. století změnám daným ztrátou smyslu celé spojnice. To byl hlavní důvod napojení cítovského úseku Budyňky směřující původně ke Kostomlatům na cestu směřující do Libkovic pod Řípem, čímž byla trasa Budyňky definitivně přerušena, respektive vznikla cesta z Libkovic do Dolních Beřkovic.

Z pohledu studia starých cest je Budyňka zajímavá svým přirozeným průběhem terénem. V její trase nenajdeme žádné výrazné stoupání ani výraznější zatáčky, jako had se vine krajinou, aniž by došlo k vytvoření výraznějších terénních reliktů, zářezů nebo úvozů. Tento stav může být dán dobou vzniku, kdy nedocházelo k interakci se stálými lidskými sídlišti, trasa cesty byla vnějšími vlivy atakována až později po svém vzniku. Některé známky vysokého stáří v podobě hlubokých úvozů nemusí být na první pohled v terénu vůbec patrné. Na rozdíl od některých polních nebo původně lesních cest, které pro své mělké zahloubení mohly zaniknout po scelení pozemků rozoráním (tedy oproti okolí jejich zahloubení dosahovalo hloubky hluboké orby), se ukazuje, že například mnohé spojnice vsí mají pod svým dnešním povrchem složitou stratigrafii postupného vyspravování a zavážení přirozeně se zahlubující cesty. Také jsou známy případy zasypání neúnosně hlubokých cest, nově přeložených do těsného sousedství a používaných ve stejném směru v paralelní trase či v trase víceméně kopírující onu původní.³⁸

³⁶ Karel NOVÁČEK, Říp a jeho kostel. K vývoji a kontextu rotundy svatého Jiří, in: M. GOJDA – M. TREFNÝ a kol., *Archeologie* (jako pozn. 3), s. 127–142.

³⁷ Ves Cítov byla rozdělena mezi dva vladcké rody a tyto díly nelze zpětně jednoznačně geograficky rozdělit. Mezi vladky Podřipska je roku 1295 uváděn Byčen z rodu Bavorů z Cítova (srov. Jan RACEK, Drobné šlechtické rody na Podřipsku I., *Vlastivědný sborník Kralupska* 8, 2001, č. 2, s. 11–17).

³⁸ Stratigrafie polních cest vychází z nepublikovaných pozorování autora. K nejčastějšímu zasypávání docházelo v 19. století a zejména v poválečném období, jehož pozůstatky jsou pásy komunálního odpadu táhnoucího se v pásech přes skryvky liniových staveb. Publikovaným příkladem přeložení původně středověké cesty může být spojnice obcí Holubice (okr. Praha-západ) a Trněného Újezdu (okr. Kladno), kde byla nová komunikace vedena paralelně s původní, vedenou v hluboce

Obr. č. 11. Digitální model reliéfu v okolí soutoku Vltavy a Labe s vyznačením popisovaných sídel a trasou Budyňky (šipka). – Zdroj: Analýza výškopisu – DMR 5G – stínovaný reliéf, dostupné na <https://ags.cuzk.cz/av/>; graficky zpracoval autor.

V celé trase byly zjištěny pouze dvě lokality, kde cesta vytvořila více **paralelních úvozů**. Prvním takovým místem je úsek pod silnicí Rovné – Kleneč, kde lze rozlišit nejméně tři víceméně znatelné liniové deprese (včetně stávající polní cesty). Druhé místo lze předpokládat v prostoru klesání z návrší Vejčina do Dolních Beřkovic, místo je však zničeno těžbou šterkopísku. Význam cesty nepřímo dokládá množství sakrálních památek, z nich některé již v terénu neexistují, jejichž koncentrace je nápadná zejména na budyňském katastru a v jeho okolí. Zmíněna byla například dvojice renesančních božích muk v Přestavlkách. Budyňka svým významem mohla sehrát roli v případě umístění městského popraviště, lokalizovaného v poloze Šibeník jihový-

zhloubeném úvozu s rozježděným dnem (bliže Petr NOVÝ, Pravěké objekty, příkopová ohrazení, terénní deprese. Příspěvek k problematice na povrchu neidentifikovatelných starých cest / Die prähistorischen Objekte, Grabeneinfriedungen, Geländedepressionen. Ein Beitrag zur Problematik der an der Oberfläche nicht identifizierbaren alten Wege, in: Staré stezky. Sborník příspěvků z konference o výzkumu starých komunikací, Prachatice 9.–11. 6. 2010, red. František Kubů – Marek Parkman, Prachatice 2015, s. 129–142).

chodně od města.³⁹ Jeho situování na dominantním svahu mezi nesporně významnější pražskou cestou a Budyňkou napovídá o snaze najít viditelné místo pro obě tyto pro budyňské měšťany důležité cesty (obr. č. 12).⁴⁰

Obr. č. 12. Poloha šibenice vůči hlavním cestám ve druhé polovině 18. století (směr 1 – Velvary, 2 – Praha, 3 – Mělník, 4 – Roudnice nad Labem). – Zdroj: I. vojenské mapování, dostupné na <http://oldmaps.geolab.cz/>; graficky zpracoval autor.

Závěr

Rekonstruovaná trasa středověké Budyňské cesty přináší celou řadu zjištění, která svým významem přesahují do dalších vědeckých disciplín. Svou existencí interaktivně působila na okolí a zároveň byla formována tlakem okolních změn, čímž se stává zajímavým tématem nejen pro historickou geografii. Výjimečný je samotný fakt, že se tato historická cesta zachovala do dnešních dnů a to v téměř nezměněné trase. Můžeme-li

³⁹ Tento doklad výkonu hrdelního práva však pochází až z pozdějšího období (srov. A. JAN-DA, Dějiny (jako pozn. 10), s. 109).

⁴⁰ Zatímco u Roudnice nad Labem byla šibenice situována při pražské středověké cestě, například u Litoměřic se nacházela taktéž ve vidlici cest do Žitavy a do Prahy (přes Roudnici). K problematice vztahu šibenic a cest nejnověji Dušan CENDELÍN, Klasifikace historických cest podle poloh zaniklých popravišť v krajině, Historická geografie 45, 2019, s. 207–222.

tuto trasu navíc spojit s dobovým názvem, objevujeme v dnešní historicky „ploché“ krajině zajímavý středověký prvek. Na rozdíl od opuštěných a starých cest se zde jedná o alespoň v úsecích dodnes fungující cestu, místy plnící funkci neexistující silniční spojnice sousedních vsí. K překvapivému zjištění dospěla interpretace trasy cesty, na první pohled přímo neprobíhající mezi výchozím a cílovým bodem – dvěma raně středověkými sídlišti, respektive vrcholně středověkými městy, ale obcházející mírnou oklikou meandrující soutok Labe s Vltavou.

Cesta svou trasou reagující na kvalitu dopravního terénu také nabízí zajímavý pohled na problematiku struktury raně až vrcholně středověkého osídlení, odvíjejícího se od rozmarů povodněmi hroícího soutoku Vltavy s Labem. Podobně zajímavým tématem je průběh cesty ve vztahu k lidským sídlům, do jejichž blízkosti se přibližovala na nejmenší nutnou vzdálenost, danou charakterem terénu. Je otázkou dalšího případného zkoumání, zda cesta ovlivnila polohu jádra vrcholně středověkých vsí v její blízkosti. V každém případě je jasné, že do trasování dálkových středověkých cest se propisovala celá řada faktorů. Více či méně rekonstruovatelné, vycházející z charakteru krajinného reliéfu a vodní sítě jsou pouze základem, ke kterému je nutné připočíst proměnné faktory, přírodní ve smyslu například povodňových rozlivů nebo antropogenní v podobě postupné kultivace pozemků v rámci budoucího katastru nebo charakteru jejich užívání. V neposlední řadě však do vzniku a trasování cest vstupovala politická a majetková rozhodnutí, jejichž vliv ale bez příslušných písemných pramenů není možné rekonstruovat. V případě Budyňky se zdá, že jedním takovým možným rozhodnutím mohlo být „napřimění“ cesty od Kostomlat na Mělník přes Cítov, ačkoliv bylo jasné, že tato cesta byla a stále bude z pohledu povodňového nebezpečí ohroženější než trasa přes Dolní Beřkovice.

Petr Nový

Budyňka – an Imprint of a Medieval Path in the Říp Mountain Region (Podřipsko)

We can find a number of local names commemorating historic links between nearby and remote human settlements in the heavily agriculturally cultivated landscape in the surroundings of Říp Mountain (Podřipsko). One of them is the path known not only due to its name, but also due to the fact that it has survived in the landscape; it used to be called Budyňka or Budyňská path and ran from Budyně nad Ohří easterly to Dolní Beřkovice. When trying to connect local names with the specific old path and reconstruct it in its whole length, an unexpected link between this path and the path from Budyně nad Ohří towards Mělník was discovered. Information from maps of the stable cadaster or indication sketches of the stable cadaster significantly contributed to the reconstruction of the route since the cadaster contained information about direction of paths crossing borders of village cadasters; in several cases, there was information about final destinations of such paths not neighbouring

villages only. After having linked some pieces of information, we obtained data for the reconstruction of almost a whole route of the path except for the broader vicinity of Budyně nad Ohří and Kostomlaty pod Řípem. It was found out that in these areas the path was affected by field tract demarcation which was performed at the turn of the 14th century in Budyně nad Ohří. The adaptation of the path required it to be incorporated in the system of long narrow fields coincidentally organized in the same direction as the path from Budyně to Přestavlky. A similar situation occurred near Kostomlaty at an unspecified time (especially on the cadastral of the nearby village of Cítov), however, there was a conflict between the diagonal direction of the path and fields most of which ran from the east to the west.

From the time of its formation up until the 19th century the path strictly bypassed all settlements; two villages – Přestavlky and Kostomlaty pod Řípem – were bypassed along their edges. In the high Middle Ages the reconstructed route probably started at the Pražská Gate and headed towards Přestavlky; the path passed the village of Přestavlky along its southern edge and further down it bypassed all settlements situated southerly of today's airport in Roudnice to the valley of the Čepel brook; the path crossed the brook northerly of Kleneč and continued towards the northern foothill of Říp Mountain to a place called Na Budyňce. From there it descended to Kostomlaty pod Řípem, and bypassed the village along its northern edge and from there on it ascended towards Dolní Beřkovice. There is a site called Budyňská Path in the cadastral territory of the village of Cítov. From there on the path crossed Vejčina hillock and descended to Dolní Beřkovice situated on the bank of the Elbe River. The interesting connection between Budyně nad Ohří and Dolní Beřkovice can be explained as a part of a path to Mělník which took advantage of an area safer than the surroundings of the former medieval harbor in Pšovka pod Mělníkem. This assumption is supported by a model of the flooding area – significantly changed by today – that must have made travelling along the bank difficult during only a five-year flood. In conclusion we can say that Budyňka is a relic of a medieval long-distance path which connected Budyně nad Ohří and Dolní Beřkovice, and further down it ran to Mělník upon the Elbe.

Michal Vokurka*

BÁDENSKO JAKO ČESKÁ BAROKNÍ KRAJINA

THE BADEN REGION
AS A CZECH BAROQUE LANDSCAPE

Keywords

The Baden region
Rastatt
Ostrov
Baroque
landscape
migration
transfer

Abstract

The phenomenon of the so-called (Bohemian) Baroque landscape is usually linked with the expression of deep religious thinking. The roles of rational economic thinking and political representation have been mentioned less frequently. The Baden region is a unique example of landscape cultivation in the first third of the 18th century. This territory, affected by several wars, was renovated during the reign of Louis William, Margrave of Baden-Baden and his wife Sibylla Augusta with the help of builders and chief officers from the Bohemian Lands. This resulted in the fact that numerous features linked with the so-called (Bohemian) Baroque landscape were applied. The link between religious thinking of margraves and the manifestation of their political ambitions as well as the effort to revive the economy was apparent.

* Ing. Mgr. Michal Vokurka, Historický ústav AV ČR, v. v. i., Prosecká 809/76, 190 00 Praha 9. E-mail: vokurka@hiu.cas.cz.

Úvod

Analýza dat v rámci několika ekonometrických výzkumů prokázala, že v dějinách dlouhodobě převažuje transfer zboží, technologií a informací po ose východ-západ nad transferem po ose sever-jih.¹ Autoři to mimo jiné odůvodňují přírodními podmínkami, jež se více mění se zeměpisnou šířkou (a tudíž ztěžují transfer, případně možnost použití komodity), a orientaci kontinentů, která také napomáhá spíše šíření po ose východ-západ. S přesunem komodit spolu s migrací může dojít i k přenesení pracovních postupů či kulturních hodnot, jež mají vliv na utváření kulturní krajiny.² Potom lze hovořit o tzv. „přenesené krajině“, což je i název nedávné kolektivní monografie o krajině rumunského Banátu.³

Přestože autoři jednotlivých kapitol v knize o Banátu koncept přenesené krajiny příliš nepoužívají, je tento zastřešující název velmi příhodný a vybízí k dalším otázkám souvisejícím s migrací, kulturním transferem či vztahem člověka ke krajině. Kdo se na „přenášení krajiny“ podílel? Co všechno bylo předmětem transferu a co naopak bylo specifické pro nové prostředí oproti výchozím poměrům? V tomto článku se pokusím zodpovědět předestřené otázky v rámci analýzy kulturní krajiny Bádenského markrabství (Baden-Baden), a to s ohledem na přejímky z kulturního okruhu barokních Čech, kde bádenská markrabata vlastnila několik panství.⁴ Časově se soustředím přibližně na období od konce války o falcké dědictví (1697) do války o polské nástupnictví (boje v letech 1733–1735).

Fenomén české barokní krajiny

Hledání „české barokní krajiny“ již věnovala pozornost řada badatelek a badatelů. Tento koncept, vytvořený koncem minulého tisíciletí, má základ v textech Zdeňka Wirtha,⁵

¹ Jamie BOLOGNA PAVLIK – Andrew T. YOUNG, Did Technology Transfer More Rapidly East-West than North-South?, *European Economic Review* 119, 2019, s. 216–235. <https://doi.org/10.1016/j.euroecorev.2019.07.006>.

² K problematice (spíše jednosměrného) transferu a (oboustranné) kulturní směny v návaznosti na Petera Burkea srov. Veronika ČAPSKÁ, Mezi texty a textiliemi. (Swéerts-)Šporkové, textové praxe a kulturní výměna na přelomu baroka a osvícenství, *Dolní Břežany* 2016, zde s. 17.

³ Přenesená krajina. Český venkov v rumunském Banátu, red. Pavel Kovář, Praha 2019.

⁴ Konkrétně osm panství tzv. skupiny ostrovské (Ostrov, Toužim, Údrč, Brložec, Děpoltovice, Podbořany, Hauenštejn a Měděnec) a panství Lovosice.

⁵ „Celá panství dostala ornamentální členění své rozlohy a osově svázání se zámkem. [...] Na konci vlády baroka přibývá teprve složka, která nejpodstatněji proměňuje ráz kraje na zůslechtenou variantu syrové přírody.“ (Zdeněk WIRTH, Tvář české krajiny, *Volné směry* 36, 1941, č. 1, s. 5–6). Závěrečnou etapou baroka je pro Wirtha osvícenství.

Zdeňka Kalisty⁶ a Dobroslava Líbala.⁷ Svým způsobem se k němu přihlásil i kolektiv autorů kolem Pavla Hájka a Jiřího Sádla.⁸ Kořeny tohoto konceptu jsou pevně spjaté s nacionalismem obaleným do sentimentálního citění. Láska k národu, vlasti a jejím přírodním rozmanitostem, stejně jako obdiv historiků k vysokému baroknímu umění, později osvojeného lidovými vrstvami, hluboce ovlivnily interpretace historického vývoje krajiny českých zemí, především Čech. V některých případech by se až chtělo říct, že autoři podlehli dílu architektů a majitelů či správců panství ze 17. a 18. století, kteří vytvořili komponované areály zasazené do kulturní krajiny.

Přestože proběhly pokusy českou barokní krajinu demytizovat a oprostit od zatížení sentimentálním nacionalismem,⁹ nabízí se i jiná pojmová řešení. Zejména mizí adjektivum „česká“ a zdůrazňuje se lokální kontext „barokních krajin“, případně vliv stavebníka.¹⁰ Objevuje se také výraz „krajinotvorba“, jenž zdůrazňuje roli člověka a jeho myšlení na podobu krajiny.¹¹ Za problematické považují spojování barokní krajiny se „zvlněným reliéfem“ či „harmonickými vztahy“. Tato nepřiliš specifikovaná, avšak často zmiňovaná teze, jako by podmiňovala vznik fenoménu barokní krajiny

⁶ Zdeněk KALISTA, *Tvář baroka. Poznámky, které zabloudily na okraj života, skicář problémů a odpovědí*, Mnichov 1982 (naposledy vydáno v Praze, 2014).

⁷ „*Vztah urbanismu i architektury ku krajině charakterizuje již od počátku tendence upravit obraz určitého území podle dobových představ. Tato tendence vyvrcholila za baroka. Pokračovala pochopitelně dále až do současnosti. Ovšem baroko je posledním vývojovým obdobím, jež při formování krajiny sledovalo především hlediska umělecká a estetická, bez příměsí funkční utilitárnosti.*“ (Dobroslav LÍBAL, *Baroko a česká krajina*, in: *Barokní umění a jeho význam v české kultuře. Sborník sympozia, které pořádala Národní galerie v Praze k připomenutí osobnosti a díla Oldřicha J. Blažička ve dnech 11. a 12. prosince 1986*, red. Jiří Kotalík, Praha 1991, s. 134–136).

⁸ Jiří SÁDLO – Petr POKORNÝ – Pavel HÁJEK – Dagmar DRESLEROVÁ – Václav CÍLEK, *Krajina a revoluce. Významné přelomy ve vývoji kulturní krajiny českých zemí*, Praha 2005, s. 169–192. Zejména na tuto část knihy reagoval Eduard MAUR, *Revoluce ve výkladu historických proměn krajiny?*, Český časopis historický 105, 2007, s. 619–626.

⁹ Příkladem nekontroverzní definice pojmu může být např. Jiří MIKULEC, *Baroko*, in: *Akademická encyklopedie českých dějin*, sv. 1, A–C, Praha 2009, s. 160–166, zde s. 162. Dostupné z: <https://biblio.hiu.cas.cz/media-viewer?rootDirectory=412190#!?file=160145> [cit. 30. 6. 2020].

¹⁰ Srov. Lucie RYCHNOVÁ, *František Josef Šlik a česká barokní krajina. Život šlechtice na východočeském venkově*, Praha 2020; Eva CHODĚJOVSKÁ, *Broumovsko. Česká barokní krajina?*, in: *Eva Chodějovská – Eva Semotanová – Robert Šimůnek, Historické krajiny Čech. Třeboňsko – Broumovsko – Praha*, Praha 2015, s. 245–292; Eva SEMOTANOVÁ, *Kladsko jako barokní komponovaná krajina?*, *Historická geografie* 35, 2009, s. 161–198; Eva HEŘMANOVÁ, „Barokní“ krajina – obecně a na Plzeňsku, in: *Pod Zelenou Horou. Vlastivědný sborník jižního Plzeňska* 12, 2009, č. 4, s. 3–6.

¹¹ Lucie RYCHNOVÁ, *Komponovaná krajina Františka Josefa Šlika a „krajinotvorba“ kolem roku 1700*, *disertační práce ÚDU FF UK Praha* 2016; Michal VOKURKA, *Barokní krajintvorba. Srovnání přístupu Šliků a Sasko-Lauenburských*, *diplomová práce ÚČD FF UK Praha* 2018, s. 10–15.

(tedy uplatnění principů barokního slohu) výlučnými geomorfologickými podmínkami a podsouvala harmonii a idylu někam, kde si ji spíše jen představujeme.¹² Takový pohled je však neudržitelný a domnívám se, že zrcadlí i určité nepochopení dobových tvůrců a dezinterpretaci jejich díla.

Pro následující úvahu si proto dovolím **v rámci chápání barokní krajiny upozadit přírodní podmínky**; na rozdíl od jiných badatelů je nevnímám jako jeden ze základních komponentů barokní krajiny. Uvažuji o nich spíše jako o určitém faktoru, neboť člověk s nimi nemohl pracovat stejným způsobem jako například s architekturou. Ta (na rozdíl od přírodních podmínek, zejména geomorfologie) již odráží dobové smýšlení a její role se mění v čase spolu s hospodářským, sociálním, kulturním, politickým či právním vývojem. Obdobně land-use, velikost zemědělských ploch, rybníků a využití vodních toků už je potřeba chápat jako historicky podmíněný fenomén podléhající kulturním, hospodářským či technickým vlivům vycházejícím z činnosti a potřeb člověka. Právě tyto kategorie proměnlivé v „lidském“ čase, považuji při analýze kulturní krajiny za klíčové.

Oproti tomu se přírodní podmínky, zejména podnebí či geomorfologie, mění v jiném časovém měřítku, jež lze charakterizovat jako geologický čas. Člověka do poloviny 18. století není nutné chápat jako geologického činitele (ve smyslu antropocénu), který by přírodní podmínky zásadně a radikálně ovlivňoval.¹³ Zároveň lze ale na krajinotvorbu v době baroka pohlížet jako na další stupeň procesu, při kterém se člověk učí zasahovat do podoby krajiny, ale činí tak ještě v rámci tzv. starého biologického režimu, tedy bez využití fosilních zdrojů energie.¹⁴

Jedním z předpokladů pro vymanění se z vlivu konceptu „české barokní krajiny“ v jeho původním smyslu je **internacionalizace bádání a předmětu výzkumu**. Nejen mimo Čechy, ale české země obecně je možné pozorovat výraznou barokní „vrstvu“, především v katolických oblastech. Srovnání s oblastmi protestantskými by bylo jistě zajímavé a bylo by potřeba mu přizpůsobit metodologii. V kontextu dosavadního bádání totiž platí, že barokní krajinou se myslí krajina ovlivněná protireformací katolictvím a následnou protireformací. Pro paralely tedy má smysl se dívat do Bavorska, rakouských zemí, částí Uher a katolických území v Říši. Z provedených studií lze zmínit práce Evy Semotanové o Kladsku a Barbary Balážové o Slovenském

¹² Srov. Karsten BERR, „Landschaft“ als Integrationsbegriff sittlich-politischer, ästhetischer, regionaler und partizipativer Aspekte, in: Berichte. Geographie und Landeskunde 92, 2018, č. 2, s. 123–138, zde s. 125.

¹³ Wolfgang BEHRINGER, Der Planet atmet. Überlegungen zu einer Globalgeschichte der Frühen Neuzeit, Frühneuzeit-Info 28, 2017, s. 25–55, zde s. 30.

¹⁴ Starý biologický režim je pojem Fernanda Braudela. Srov. Jan Philipp BOTHE, How to „Ravage“ a Country: Destruction, Conservation, and Assessment of Natural Environments in Early Modern Military Thought, Hungarian Historical Review 7, 2018, s. 510–540, zde s. 513.

rudohoří.¹⁵ Zejména Semotanová chápe barokní krajinu jako střeoevropský fenomén, v němž se mísí přírodní, duchovní, hospodářské i kulturní prvky. Kromě role církve, šlechty (zejména tzv. investorů), umělců a architektů připomíná i „*městské a venkovské obyvatelstvo, mistrně manipulované ke změně náboženské identity*“.¹⁶ Produktivní význam (stejně jako Balážová) vidí i v morových ranách, jež daly impuls k další stavební aktivitě ve „veřejném“ prostoru, a to jak urbanizovaném, tak v extravilánu. Oproti Čechám vidí rozdíl v tom, že v Kladsku se „radikální barokizace“ týkala menších oblastí či areálů.

Barokní krajinu nelze vnímat staticky jako něco neměnného, jak částečně implikují některé přístupy vyzdvihující tehdejší (domnělou) harmonii mezi člověkem a přírodou.¹⁷ Své limity má i metafora krajiny jako jeviště, neboť pro pochopení dynamiky vývoje krajiny není možné lpět na metafoře, která může badatele až příliš svazovat a nutit k nepatřičným zkratkám. Pro periodizaci vývoje krajiny českých zemí v době baroka je možné použít následující dělení: období formování dominií, jež se v podstatě překrývá s třicetiletou válkou. Po něm přichází poválečná agrární deprese, během níž stále probíhá důležitá misijní (protireformační) činnost započatá již v první polovině století. Od 80. let 17. století dochází k oživení hospodářství, přibývá populace a začíná se více stavět. Do vypuknutí válek o rakouské dědictví je poměrně obtížné vidět v tomto téměř 60 let dlouhém časovém úseku jemnější periodizaci. Je však zřejmé, že komplexnější pojetí krajinářských areálů, jaké lze nalézt v okolí Ploskovic, Kuksu či Jičíněvsi, vzniká až po roce 1700.

S počátkem válek ve 40. letech 18. století se začalo stavět výrazně méně. Pozdější stavebníci navíc začali dbát jiných hodnot náboženských, (morálně-)ekonomických i estetických. Postupný přechod směrem k nábožensky tolerantnímu smýšlení, merkantilistické (kamaralistické) nauce a klasicistním formám architektury by proto měl být součástí diskuze o barokní krajině.¹⁸ Těžko se lze spokojit s představou, že barokní krajinotvorba byla úzce svázána s jednotlivými výraznými osobnostmi první poloviny 18. století a po jejich smrti se již neobjevuje.¹⁹

¹⁵ E. SEMOTANOVÁ, Kladsko (jako pozn. 10); Barbora BALÁŽOVÁ, Topografia industriálnej, urbánnej a sakrálnnej krajiny stredoslovenských banských miest raného novoveku, in: *Ars montana. Umělecký a kulturní transfer v otevřeném prostoru česko-saského Krušnohoří na prahu raného novověku*, red. Jan Royt – Michaela Hrubá, Ústí nad Labem 2014, s. 335–348.

¹⁶ E. SEMOTANOVÁ, Kladsko (jako pozn. 10), s. 164.

¹⁷ J. SÁDLO – P. POKORNÝ – P. HÁJEK – D. DRESLEROVÁ – V. CÍLEK, *Krajina a revoluce* (jako pozn. 8), s. 185.

¹⁸ K ekonomicky preskriptivním textům „na přelomu baroka a osvícenství“ srov. V. ČAPSKÁ, *Mezi texty* (jako pozn. 2), s. 175–198.

¹⁹ Osobnosti nejčastěji spojované s barokní krajinou umírají v rozmezí několika let: Sibylla Augusta Bádenská (1733), František Antonín Špork (1738), František Josef Šlik (1740), Anna Marie Františka Toskánská (1741). K problematice též Jiří HRBEK, *Rezidenční síť členů valdštejnského*

Za zmínku stojí ještě německojazyčný koncept *Sakrallandschaft*. Je spojen především s výstavbou tzv. drobných sakrálních památek v krajině jako typickým projevem katolické religiozity. Výzkum tohoto fenoménu souvisí se sociálními dějinami umění, zatímco starší umělecko-historické topografie tyto památky přehlížely pro jejich nízkou uměleckou úroveň. Přestože se z hlediska výzdoby a formálního provedení nejedná o díla prvotřídní, jejich podíl na formování kulturní krajiny byl však zásadní, neboť sakralizovaly prostor a měly i paměťovou funkci.²⁰ Tento pohled zdola může být vhodným obohacením přístupu, jenž je preferován v tomto textu, tedy výzkumu krajiny zaměřeného na činnost elit, jejichž vliv byl pro formování kulturní krajiny určující. Nicméně i stavby jako loreta a einsiedelnská kaple v Rastattu nebo eremitáž u Favorite vzniklé přičiněním Sibylly Augusty by bylo možné nahlížet perspektivou *Sakrallandschaft*.

Přestože výzkum historické krajiny doby baroka probíhá kontinuálně, dostal v nedávných letech několik zásadních impulzů k revizi jak výzkumných metod a otázek, tak vlastního pojmu „(česká) barokní krajina“. Za jeden z nejvýraznějších podnětů považuji (nyní již vydanou) disertační práci Lucie Rychnové o „krajině Františka Josefa Šlika“, která detailně zkoumá souvislosti mezi stavební aktivitou a vývojem kariéry tohoto šlechtice.²¹ Jako stavebník s citem pro krajině kompozice se František Josef Šlik na svých panstvích profiloval již během své úřednické kariéry. Ale teprve po odchodu z veřejných funkcí, vyvolaným určitým zklamáním, dal vzniknout novému zámku v Jičíněvsi a vystupoval především v roli „otce domu“ (*Hausvater*), tedy s důrazem na správu svých panství a statků. To mělo svou stránku ryze hospodářskou i reprezentační. Dobrý hospodář spravuje nejen dobře ekonomicky fungující hospodářství, ale hospodář v krajině kultivované ve smyslu komponované kulturní krajiny. Ta

rodu v 17. a 18. století, *Folia Historica Bohemica* 28, 2013, č. 1, s. 59–103, zde s. 60–61. Je pozoruhodné, že s krajinotvorbou jsou spojeny osoby, které zažívaly určité příkoří či neúspěch (např. problematičtější vnímání Šporka tradiční aristokracií, Šlikova stagnující kariéra a bezdětnost, spory toskánské velkovévodkyně s druhým manželem, nebo politické neúspěchy Ludvíka Viléma Bádenského).

²⁰ Peter HERSCHE, *Muße und Verschwendung. Europäische Gesellschaft und Kultur im Barockzeitalter. Erster Teilband*, Freiburg im Breisgau 2006, s. 556–568. Patrně nejnovější sborník k tomuto tématu jsem dosud neměl příležitost prostudovat: *Sakralisierung der Landschaft. Inbegriff, Gestaltung und Verwendung im Zeichen der Gegenreformation in Mitteleuropa*, hg. Werner Telesko – Thomas Aigner, St. Pölten 2019. O Schwarzwaldu v 18. století psal T. Kunz jako o „*Kloster-, Wallfahrts- und Architekturlandschaft*“ (Tobias KUNZ, *Authentische Orte – authentische Bilder. Die Renaissance mittelalterlicher Heiligenkulte im Schwarzwald des 18. Jahrhunderts*, in: *Heilige Landschaft – Heilige Berge. Achter internationaler Barocksommerkurs 2007*, hg. Werner Oechslin, Zürich 2014, s. 214–229).

²¹ L. RYCHNOVÁ, František Josef (jako pozn. 10); TÁŽ, *Komponovaná krajina* (jako pozn. 11).

má své estetické hodnoty, stejně jako sociální funkci, kdy reprezentuje stavebníka a propaguje určité hodnoty (např. vybrané kultury či katolické vyznání obecně).²²

Bádensko: vláda vojevůdce ve válkou zničené zemi

Optikou bádání o barokní krajině lze nahlížet i činnost Ludvíka Viléma Bádenského (z linie Baden-Baden; 1655–1707) a jeho ženy Sibylly Augusty (rozená Sasko-Lauenburská; 1675–1733) v Bádenském markrabství a porovnat ji s činností realizovanou na jejich českých panstvích. Po smrti svého manžela Sibylla Augusta spravovala Bádensko až do roku 1728 jako regentka (poručnice), dokud se vlády neujal její syn Ludvík Georg (1702–1761).

Počátky stavební aktivity markraběte Ludvíka Viléma v Bádensku lze klást těsně před rok 1700. A do této doby, konkrétně k roku 1699 se datuje také jeho postesknutí, „*daß alle Churfürsten des Reichs unter Ihro Kay. May. Glorwürdigsten Regierungen gewachsen, Ihre Häuser vergrößert und sich bereicht, Ich hingegen Main hauß in Ihro Kay. May. Diensten ruiniret und destruiert, auch Landt und Leuth abbrennen lassen*“.²³ Jde o projevenou lítost, možná dokonce jistou zahořklost, z dosavadního vývoje postavení markraběte a jeho markrabství.

Ambice Ludvíka Viléma totiž sahaly mnohem výše než k nejvyšším vojenským hodnostem. Konečně v císařské armádě měl za sebou úspěšnou kariéru. Ta ale měla sloužit především jako prostředek k dosažení vévodského titulu, kurfiřtské hodnosti, ba dokonce polské koruny.²⁴ Ke zklamání z nedosažení těchto povýšení je nutno připočíst i realitu zničeného Bádenska po válce o falcké dědictví. Za tím vším viděl markrabě císařův nevědek a nelze říci, že zcela neoprávněně. Leopold I. tou dobou přisuzo-

²² V souvislosti s problematikou konfesijně podmíněného ekonomického myšlení mluví P. Hersche o agrární mentalitě katolíků v kapitole provokativně nazvané „*Katholischer Wirtschaftsstil*“ (P. HERSCHE, Muže (jako pozn. 20), s. 457). Ke stylizaci šlechtý do pozice dobrého hospodáře též Robert ŠIMŮNEK, *Obraz šlechtického panství v Čechách 1500–1750*, Praha 2018, s. 457.

²³ Citováno dle Wolfgang FROESE, „Nichts Geringeres verfolgen.“ Ludwig Wilhelms Bemühungen um eine Standeserhöhung, in: *Der Türkenlouis. Markgraf Ludwig Wilhelm von Baden und seine Zeit*, hg. Wolfgang Froese – Martin Walter, Gernsbach 2010, s. 53–60, zde s. 60. Autor (archivář v Gernsbachu, Bádensko-Württembersko) bohužel neuvádí dokument, z něhož cituje. V podobném duchu se ale nese i citace z psaní Ludvíka Viléma z léta 1699, již uvádí Günter PASSAVANT, *Studien über Domenico Egidio Rossi und seine baukünstlerische Tätigkeit innerhalb des süddeutschen und österreichischen Barock*, Karlsruhe 1967, s. 161–162.

²⁴ Ludvík Vilém se snažil o získání Lauenburského vévodství i devátého kurfiřtství, o němž se již delší dobu mluvilo. Nakonec ale oboje získal Ernst August Hannoverský. O polský trůn se neúspěšně ucházel roku 1697 (G. PASSAVANT, *Studien* (jako pozn. 23), s. 55–59). Širší kontext obojího Volker PRESS, *Kriege und Krisen. Deutschland 1600–1715*, München 1991, s. 435–437 a 448–449.

Obr. č. 1. Bádenské markrabství v první polovině 18. století. – Rekonstrukční mapa autora.

val větší prioritu bojům v Uhrách před obranou západní říšské hranice, kde mohl alespoň částečně spoléhat na říšské stavy. Z dnešní perspektivy se může zdát snadné situaci hodnotit jako neúměrně velké ambice příliš malého markraběte, ale viděno logikou raně novověké stavovské hierarchie a její selektivní prostupnosti, nebyly cíle Ludvíka Viléma zcela nereálné.

Podobně jako František Josef Šlik na svých českých panstvích, přistoupil markrabě k výstavbě své rezidence v době, kdy si přiznal určitý neúspěch svého dosavadního snažení. Ludvík Vilém však nadále zastával významné vojenské funkce, např. roku 1702 byl jmenován velitelem aliančních vojsk na Rýnu.²⁵ Jeho další snahy a ambice se odrážely především v reprezentaci prostřednictvím architektury a obnovy (nejen krajiny) nevelkého Bádenského markrabství. Podstatné je, že projekty, které započal, neskončily jeho smrtí, ale pokračovaly díky jeho manželce Sibylle Augustě a částečně též jeho synovi Ludvíku Jiřímu.²⁶

Výzkum historické krajiny Bádenska je pochopitelně spojen s vývojem historické geografie v Německu. Toto badatelské prostředí **nezná koncept tzv. barokní krajiny**, jak je běžně užíván v českém výzkumu. Paradigma konfesionalizace v tamní historické geografii rezonovalo relativně málo a projevilo spíše inklinaci k výzkumu náboženské migrace.²⁷ O badatelském fenoménu *Sakrallandschaft* (zaměřeném na sakrální památky) bylo pojednáno výše. Dále se studovala témata spojená s vývojem osídlení, obchodu, velkostatku a zaváděním inovací v pozdně feudální agrární společnosti. Obdobně v samotném Bádensku přitahovalo většinu pozornosti založení města Rastatt. Další pozornost byla věnována členům vládnoucí dynastie, jejich rezidencím a protoindustriálním provozům.²⁸ Krajina zde doposud nebyla nahlížena jako komponenta celku, cíleně budovaná se záměry jak hospodářskými, tak umělecko-estetickými a duchovními. Z krajinotvorby bývá pochopitelně vyzdvihována tzv. *Staatsachse*, tedy ona rovná alej mezi Rastattem a Ettlingenem, osově navazující na pevnost Fort-Louis, ale subtilnější formy roztroušené po téměř celém markrabství pozornosti badatelů unikaly.

České državy markrabat, tedy panství skupiny ostrovské a jejich krajina, jsou poslední dobou předmětem soustavného studia, jehož výsledky jsou průběžně předsta-

²⁵ V. PRESS, Kriege (jako pozn. 24), s. 456.

²⁶ V německé literatuře se často objevují označení „*Türkenlouis*“ pro vojevůdce Ludvíka Viléma a „*Jägerlouis*“ pro Ludvíka Jiřího, jenž byl sice také nositelem vysokých vojenských hodností, ale jeho vášní byl lov.

²⁷ Winfried SCHENK, *Historische Geographie*, Darmstadt 2011, s. 93.

²⁸ Srov. Ulrike GRIMM, *Favorite. Das Porzellanschloss der Sibylla Augusta von Baden-Baden*, Berlin – München 2010; Extra schön. Markgräfin Sibylla Augusta und ihre Residenz, hg. Ulrike Grimm, Petersberg 2008; Ein badisches Intermezzo? Die Markgrafschaft Baden-Baden im 18. Jahrhundert, hg. Rainer Brüning – Clemens Rehm, Karlsruhe 2005.

Obr. č. 2. Tzv. Staatsachse mezi městy Rastatt a Ettlingen. Detail z Plan über das Amt Ettlingen
exklusive der Ortschaften Moosbronn u. Friolsheim, die zum Oberamt Gernsbach,
und Waldbrechtsweyer, das zum Oberamt Rastatt gehoeret, 1800. – Generallandesarchiv
Karlsruhe, sign. H, Ettlingen 5; dostupné z: <http://www.landesarchiv-bw.de/plink/?f=4-1701966>
[cit. 30. 6. 2020].

vovány odborné veřejnosti.²⁹ Oproti tomu je u nás vývoj v Bádensku reflektován méně, resp. se omezuje na nejvýznamnější stavební počiny (Rastatt, Favorite), přesto-

²⁹ Michal VOKURKA, Rezidence Sasko-Lauenburských princezen. Úpravy sídel a jejich okolí na panstvích Anny Marie Františky a Sibylly Augusty, *Historická geografie* 45, 2019, s. 89–119; Lubomír ZEMAN, Zámecká zahrada v Ostrově jako osmý div světa. Ochrana historických prvků vodních systémů, *Zprávy památkové péče* 76, 2016, s. 459–467.

že je vhodné vnímat oba regiony paralelně. Musí být ovšem vyzdvížen regionální kontext, neboť toto období v Bádensku probíhalo diametrálně odlišně od stabilního vývoje českých zemí. Kromě toho, že v obou zemích existoval velmi podobný kulturní rámec, lišilo se prostředí právní a do jisté míry i socio-ekonomické.

Nejzásadnější rozdíl oproti Čechám na konci 17. a v první polovině 18. století představují válečné události spojené s pobyty francouzské a ruské armády. Pro sledované období je to především válka o falcké dědictví (též devítiletá válka; 1688–1697), vpády během války o dědictví španělské (zejména Villarsovo tažení 1707) a válka o polské nástupnictví (1733–1738), během níž bylo Bádensko okupováno v letech 1733–1736.³⁰ Zapomenout nelze ani na vyjednávání a podepsání Rastattského míru, který z pohledu Sibylly Augusty byl jen dalším obdobím stráveným v nuceném exilu mimo hlavní rezidenci.³¹

Zejména období války o falcké dědictví velmi silně poznamenalo vývoj Bádenska. Francouzská vojska tehdy uplatňovala bojovou techniku tzv. spálené země. V německé historiografii se proto objevuje i označení tohoto konfliktu jako „*der dritte Raubkrieg*“. Francouzi se tímto postupem snažili nepříteli znemožnit dobývání francouzských pevností na západním břehu Rýna tím, že zničí místa potenciální opory, kde by bylo možné mít zázemí.³² Hromadně byla vypalována města, předměstí, vesnice i úroda na poli. Kromě toho Francouzi zkoušeli vybírat kontribuci někdy až 200 km na východ od Rýna, přičemž za nezaplacení hrozil brutální postih. Ten byl kromě vypálení realizován také stržením hradeb, zasypáním studní, ničením mlýnů, radnic či kostelů a v neposlední řadě znehodnocením úrody a odvedením dobytka.³³ Tento způsob válečnictví bývá někdy označován jako environmentální válka (*environmental warfare*), čímž je zdůrazněn záměr ničit přírodní zdroje nepřitele (dřevo, vodu, potraviny).³⁴

Odhaduje se, že během války bylo na německém území poničeno až 600 měst a vesnic, včetně rezidencí, jakými byl např. Heidelberg, Mannheim nebo Baden. Důležitým aspektem je, že decimující válečné události přišly v době, kdy se Bádensko sotva začalo vzpamatovávat z následků třicetileté války. Země byla ekonomicky zdevastovaná a potýkala se s demografickým úbytkem. Nejhoršími byly roky 1688 a 1689.

³⁰ Karl BRUNNER, *Badische Geschichte*, Leipzig 1904, s. 94–104; Volker PRESS, *Das Jahrhundert der Kriege*, in: *Die Geschichte Baden-Württembergs*, hg. Reiner Rinker – Wilfried Setzler, Stuttgart 1986, s. 149–158.

³¹ Na základě doporučení Evžena Savojského markraběnka po dobu kongresu pobývala v Ettlingen (Hans-Georg KAACK, Markgräfin Sibylla Augusta. *Die große badische Fürstin der Barockzeit*, Konstanz 1983, s. 187).

³² V. PRESS, *Das Jahrhundert* (jako pozn. 30).

³³ Adolf LAUBE et al., *Die Epoche des Übergangs vom Feudalismus zum Kapitalismus von den siebziger Jahren des 15. Jahrhunderts bis 1789*, Berlin 1983, s. 364.

³⁴ J. P. BOTHE, *How to „Ravage“ a Country* (jako pozn. 14), s. 512.

Naopak po přesunu části vojsk z Uher nastal zvrat roku 1693, spojovaný s osobou velitele francouzských a švábských oddílů Ludvíka Viléma Bádenského.³⁵

Bádenský markrabě se ocitl ve svízelné situaci. Na jedné straně aspiroval na obsazení polského trůnu (1697) a zisk kurfiřtské hodnosti, na druhé straně ale pozbyl velké části své ekonomické základny.³⁶ Kromě toho utrpěla i dosud hlavní rodová rezidence, neboť Baden-Baden patřil k nejpostiženějším oblastem. Úměrně úpadku markrabství rostl pro markraběte význam českých panství, která získal sňatkem s lauenburskou princeznou. Ovšem s koncem války o falcké dědictví vznikaly velkolepé plány na obnovu Bádenska, výstavbu loveckých zámečků a rekonstrukci bádenského zámku. Pod vlivem dobové módy se Ludvík Vilém nakonec rozhodnul místo loveckého sídla u vsi Rastetten vybudovat zcela nové rezidenční město.³⁷

Rastatt a Ostrov: jeden pán, dvě města

Urbanistické dispozice **Rastattu** byly i v česky psané literatuře popsány vícekrát.³⁸ Jeden z prvních popisů podal Mojmir Horyna (s Lubomírem Remlem), avšak tomuto článku chybí vědecký aparát a objevuje se v něm několik informací, jež se neslučují s mladšími a archivním badáním podloženými poznatky.³⁹ Na tomto místě jen stručně připomenou, že jde o osově souměrné město navržené Domenicem Egidiem Rossim ležící v meandru řeky Murg. Městu dominuje zámecký komplex se zahradou na hlavní

³⁵ „... da entstand dem Lande endlich ein Retter in der Person des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden-Baden.“ (K. BRUNNER, *Badische Geschichte* (jako pozn. 30), s. 94).

³⁶ Srov. pozn. 24.

³⁷ Martin WALTER, Rastatt soll Residenz werden. Zur Entstehungsgeschichte von Stadt und Schloss, in: *Der Türkenlouis* (jako pozn. 23), s. 61–74. Tou dobou bylo v Porýní obnoveno či nově založeno více měst, např. Mannheim, Ludwigsburg či Karlsruhe. Jako urbanistická předloha sloužilo především Versailles nebo francouzské pevnosti na západním břehu Rýna. Detaily o genezi celého projektu spolu s edicí stěžejních dokumentů podává G. PASSAVANT, *Studien* (jako pozn. 23). Zajímavé je, že krajinné kompozice v korespondenci mezi markrabětem a stavitelem Rossim nejsou zmiňovány.

³⁸ Naposledy M. VOKURKA, *Rezidence* (jako pozn. 29), s. 100–102.

³⁹ Mojmir HORYNA – Lubomír REML, Barokní město Rastatt, jeho dějiny a přítomnost, *Zprávy památkové péče* 53, 1993, č. 2, s. 63–69. Autoři vyzdvihují význam někdejší vsi Rastetten jako trhu a skladu zboží. Ten byl však zanedbatelný oproti nedalekému městu Kuppenheim (srov. Kurt ANDERMANN, *Die Staatsachse des Türkenlouis*, in: *Ein badisches Intermezzo?* (jako pozn. 28), s. 25). Dále Horyna a Reml datují vznik ostrovské einsiedelské kaple před rok 1700, avšak podle pramenných zjištění se tak stalo až roku 1710, přičemž základy byly hotovy na podzim předchozího roku (H.-G. KAACK, *Markgräfin* (jako pozn. 31), s. 160). Příslušné archiválie Státní oblastní archiv v Plzni (dále SOA Plzeň), BTDK, Stavba kostela P. Marie Einsiedelské v Ostrově 1710–1716, inv. č. 331, sign. 365, ka. 45.

ose. V kolmém směru je položena osa druhá; podél ní je orientováno náměstí s kostelem sv. Alexandra, radnicí a dvěma výraznými kašnami.

Kromě „racionální“ koncepce urbanismu města je potřeba vnímat řadu paralel k českému **Ostrovu**. Tato města byla určitými protipóly, které spojovala (kromě majitele) řada staveb. Základem podobnosti je pochopitelně to, že se jedná o rezidenční města s odpovídajícím zámekem, zahradou (v případě Rastattu spíše zamýšlenou než vybudovanou) a zázemím pro početný dvůr včetně úřednictva. Obvykle se zmiňuje vybudování einsiedelské kaple v obou městech, tím však podobnost zdaleka nekončí. Do Rastattu byli také pozváni ostrovští piaristé, kteří svou kolej v novém městě založili roku 1715.⁴⁰ Méně se připomíná tzv. Bílá brána do ostrovské zahrady, které do jisté míry odpovídá brána do zahradního areálu v Rastattu. Společná snad měla být oběma městům i loretka, která nakonec vznikla jen v Rastattu.

K založení kaple P. Marie Einsiedelské v Ostrově se váže legenda o pouti do švýcarského Einsiedeln, kterou markraběnka vykonala roku 1708 se svými syny. Sibyllu Augustu měla trápit obava o budoucnost markrabství po smrti manžela v době války. Navíc sotva šestiletý nejstarší syn stále ještě nemluvil a panovala obava, že je slabomyslný. Na poutním místě se však stal zázrak a malý Ludvík Jiří začal mluvit. Po návratu do Ostrova se markraběnka rozhodla pro stavbu kopie einsiedelské kaple. K vysvěcení došlo 14. září 1710, načež byla předána do správy ostrovským piaristům.⁴¹

Kopie téže kaple v Rastattu je pak vyjádřením vděčnosti z ukončení válečného konfliktu o španělské dědictví, který se nevyhnul ani Bádensku. Ostatně již byla řeč o jednáních, která tu probíhala od listopadu 1713 a vyvrcholila podpisem míru 6. března 1714. Kaple z roku 1715 je na rozdíl od té ostrovské orientována ven z města, směrem na Bádenskou bránu a předměstí Ludwigsvorstadt.⁴² Kromě praktického využití reliéfu, aby kaple stála na vyvýšeném místě, může jít také o symbolické připomenutí role Ludvíka Viléma a dlouhé tradice spjaté s Baden-Badenem.

Pokud jde o kaple loretánské, ta v Rastattu byla založena roku 1721 po návštěvě markraběnky v italském Loretu. Kaple stávala v zámecké zahradě, ale do dnešní doby se bohužel nedochovala. Oproti tomu ostrovská loretka byla pravděpodobně pouze zamýšlená a nikdy nevznikla. Pokud je mi známo, je ostrovská loretka zmiňována pouze ve dvou pramenech, jež jsou dnes uloženy pod jedním inventárním číslem. První zmínka se nachází v dopise vrchního inspektora panství skupiny ostrovské Kornelia Hönela

⁴⁰ H.-G. KAACK, Markgräfin (jako pozn. 31), s. 194; Václav BARTUŠEK, Co mohou prozradit české archivní prameny o piaristické koleji v Rastattu v letech 1715–1778, *Paginae historiae* 24, 2016, č. 1, s. 47–77.

⁴¹ H.-G. KAACK, Markgräfin (jako pozn. 31), s. 159–160.

⁴² Tamtéž, s. 189.

Obr. č. 3a–b. Kopie einsiedelské kaple v Ostrově (vlevo) a v Rastattu (vpravo).

– Foto autor (2017).

z 2. října 1709 určeném markraběnce.⁴³ Pokud by tato zmínka byla ojedinělá, bylo by možné uvažovat o tom, že se jedná o omyl vrchního inspektora, který mohl zaměnit loretu s kaplí einsiedelskou. Existuje však i druhý text, který o loretě hovoří. Jde rovněž o dopis, avšak není zřejmé, kdo komu píše, neboť první a poslední strana jsou utrženy. Celý dochovaný text pojednává o stavebních záležitostech a ve třetí osobě je zmíněn „*bawmaister Sackh*“ (Johann Sock). Autorem dopisu byl nejspíše někdo z ostrovských úředníků, podle písma někdo jiný než Hönel. Faktem je, že se v psaní zmiňuje „*zu bawen angefangene Loreto Capell*“.⁴⁴

Postavení loretu v Ostrově mohlo skutečně být zamýšleno, avšak markraběnka se po návštěvě Einsiedeln mohla rozhodnout pro změnu projektu. Pokud se v prame-

⁴³ „... so Ewer Hochfürst. Durchl. besser gefallen wird, daß völlige Fundament zu der Stiegen in die Loretta Capell ist aufgemawert, auch das Fundament zu solcher Cappell ist aus dem Felsen ausgehawen, auch ein großer Baum gegen den anderen an der großen Kirchen eingesezet worden, und erwartet man nur die Erlaubnis von dem Consistorio, sonst giebt's geist. die Intriquen machen.“ (SOA Plzeň, BTDK, inv. č. 330, sign. 364, ka. 45. Schlackenwerther Acta. Die Erbauung der Loretto Capellen zu Schlackenwerth betr., 1709).

⁴⁴ SOA Plzeň, BTDK, inv. č. 330, sign. 364, ka. 45.

nech hovoří o tom samém místě, kde nyní stojí kaple einsiedelská, nebylo by to pro loretu neobvyklé. Ostatně většina loretánských kaplí v Čechách vznikala jako samostatně stojící stavby, urbanizačně navázané na své okolí.⁴⁵ Pokud jde o proces vlastní stavební realizace, stavělo se, pravděpodobně vlivem válečných událostí, nejdříve v Ostrově a až potom v Rastattu.

Rastatt, postupně symbolicky spojený s Ostrovem, se měl stát novým centrem bádenského markrabství. Tomu bylo potřeba podřídít stávající infrastrukturu. Město bylo propojeno topolovou alejí se sídlem v Ettlingen (*Staatsachse*). Následně došlo k úpravě tras silnic, jež byly přivedeny do nového centra v Rastattu, a naopak opustily po staletí fungující koridory.⁴⁶ Avšak proces výstavby i usídlování lidí ve městě nebyl jednoduchý a trval minimálně do poloviny století.⁴⁷ Tehdy také bylo dokončeno náměstí vybudováním kostela, radnice a kašen. Autorem těchto pozdějších realizací byl již Johann Peter Ernst Rohrer (1687–1762), mladší bratr známějšího Johanna Michaela Ludwiga (1683–1732).

Na základě patentu markraběnky Sibylly Augusty zde od roku 1714 vznikaly pouze zděné domy, tzv. *Modellhäuser* na předem vyměřených parcelách.⁴⁸ Zatímco parcely byly vyměřeny již Rossim, nařízení o stavebním materiálu je až reakcí markraběnky na události z dob války o španělské dědictví a snahou o předejití budoucím škodám. I zde mohla přijít inspirace z Čech, kde se z kamene či cihel stavělo častěji.⁴⁹ V nových domech bydleli především dvořané a úředníci. Další nové obyvatelé mělo přilákat privilegium zakotvující osvobození od daní po dobu prvních dvaceti let.⁵⁰ V těsné blízkosti nového města vznikla ještě tři nová předměstí, respektive vsi, pojme-

⁴⁵ K různým typům loretánských kaplí srov. Jan BUKOVSKÝ, *Loretánské kaple v Čechách a na Moravě*, Praha 2000, s. 86–94.

⁴⁶ K. ANDERMANN, *Die Staatsachse* (jako pozn. 39), s. 25.

⁴⁷ Trvalo nějakou dobu, než se stavební práce na popud dvořanů a nových měšťanů daly do pohybu. Do té doby se pracovalo především na Rossim navrženém zámku, pivovaru a kasárnách (M. WALTER, *Rastatt* (jako pozn. 37), s. 64).

⁴⁸ O patentu se také zmiňuje stavitel Michael Ludwig Rohrer v jedné ze svých zpráv: „*Ihm Jahr 1714 Ihro Hochfürst. Durchl. das Patent publiciren lassen, daß in der Hochfürst. Residenz Rastatt die Modelhäuser keines mehr einwendig von Holtz, wie bey Herrn Roßi Zeiten solle gebauet worden, sondern alles in die vier haubt Mauern sollen aufgeführt werden.*“ (Generallandesarchiv (dále GLA) Karlsruhe, sign. 220, Rastatt, Stadt 29, Unterthänigsten undt gehorsambsten bericht über die Hochfürst. Residenz zu Rastatt..., s. 32).

⁴⁹ Tuto praxi dobře ilustruje popis bádenských panství v Čechách, jehož autor se podivuje nad dřevěnými vrchnostenskými stavbami v Měděnci (SOA Plzeň, VÚ Ostrov, inv. č. 2, sign. 1a, ka. 1, tzv. Bílá kniha, 1695, s. 359).

⁵⁰ Wolfgang FROESE, *Herr über Land und Leute. Ludwig Wilhelm als regierender Markgraf von Baden*, in: *Der Türkenlouis* (jako pozn. 23), s. 81–94, zde s. 93.

nované po zakladateli a jeho dvou synech – Ludwigsvorstadt (na východě), Georgsvorstadt (na západě) a Augustsvorstadt (na jihu).⁵¹

Tab. 1. Objekty spojující Ostrov a Rastatt.*

	Ostrov	Rastatt
zámek se zahradou (za markrabat)	1690	1697
kaple P. Marie Einsiedelské	1709/1710	1715
loreta	(1709)	1721
Bílá brána (Ostrov) a její obdoba (Rastatt)	1690	1705
piaristická kolej	1666	1715

* Letopočty se vztahují k počátku výstavby. U zámku a zahrady v Ostrově se jedná o úpravy iniciované Ludvíkem Vilémem.

Správní struktura Bádenska a rezidenční strategie markrabat

Zatímco do konce 17. století dominovala osa Baden-Baden – Ettlingen, nyní se z těchto měst měla stát spíše správní střediska lokálního významu sekundující novému centru. V obou městech sídlil tzv. *Oberamt*. Avšak zatímco význam Badenu (dočasně) upadal, Ettlingen si do jisté míry udržel své postavení, a to i díky blízkosti Rastattu. Navíc se sem markraběnka uchýlovala v době, kdy nemohla pobývat v novém městě.⁵² Od roku 1728 fungoval Ettlingen jako vdovská rezidence Sibylly Augusty. Avšak i pohled do dokumentů vydávaných Ludvíkem Jiřím naznačuje, že tu nový markrabě často pobýval a věnoval se zde správě země. Ludvík Jiří se také zasloužil o opětovné pozvednutí Badenu. Nejvýznamnějším počinem byla rekonstrukce tamního zámku a zahrady, s níž se pod vedením Petera Ernsta Rohrera začalo roku 1737.⁵³

⁵¹ GLA Karlsruhe, sign. H, Rastatt 11, Plan der hochfürstlichen Marggraff Baaden Baadischen Residenz und Statt Rastatt, nebst denen drey anliegenden Vorstädten, 1753. Dostupné z: <http://www.landesarchiv-bw.de/plink/?f=4-1735639-1> [cit. 30. 6. 2020].

⁵² Srov. pozn. 31.

⁵³ Komunikace markraběte s P. E. Rohrerem, zejména léta 1737–1754, je dochována v GLA Karlsruhe, sign. 195, Baden-Baden, Stadt 34.

Ve významnějších lokalitách, které obvykle od dob středověku disponovaly městským právem, sídlily správní orgány nižšího významu (označované jako Amt). V literatuře se občas objevuje rozdělení na *Amt* a *Oberamt*, převzaté z doby po sjednocení obou bádenských markrabství a mechanicky vztažené i na dobu vlády katolické linie Baden-Baden, která vymřela roku 1771. Takové dělení, mimo jiné zachycené prvním bádenským mapováním (1761–1791) a petrifikované uspořádáním bádenského archivu, ale vychází až ze správních reforem konce 18. a počátku 19. století.⁵⁴ Vzhledem k disruptivnímu vývoji Bádenska ve sledované době (1697–1733) nelze tyto kategorie jednoduše uplatnit. Na jedné straně do běžné správy markrabství často zasahovala vojenská okupační moc, na straně druhé pak existovala snaha markrabat o mocenskou centralizaci, která opět fungování lokálních úřadů narušovala.⁵⁵ Příkladem takových snah mohou být např. pokusy o inkluzi historicky samostatných panství a hrabství do státní struktury nebo zřizování nových dvorských úřadů.⁵⁶ Bylo by proto potřeba správní systém a jeho proměny podrobit detailnějšímu studiu.

Struktura státní správy se sice proměňovala, avšak většina úřadů s lokální působností zůstávala vázána na dlouhodobě zaběhnutá sídla. Tato setrvačnost ale neplatí pro rezidence členů markraběcí rodiny. Právě pro sledované období je typické zakládání nových vil a loveckých sídel.⁵⁷ Kromě zmíněného Rastattu, kde měl původně vzniknout jen lovecký zámek, projektoval architekt Rossi od roku 1699 také přestavbu hospodářského dvora Scheibenhart v lovecké sídlo s oborou, napojené aleji na *Staatsachse*.⁵⁸ Tou dobou probíhala i obnova zámku v Baden-Badenu, která ale pravděpodobně ustala po schválení záměru vystavět nové město. Nicméně markrabě a jeho rodina tu občasně pobývali až do roku 1705.⁵⁹

Po smrti markraběte Ludvíka Viléma přikročila Sibylla Augusta k propuštění architekta Rossiho. Další stavební činnosti řídil Michael Ludwig Rohrer. Jednou z prvních staveb, kterou v Bádensku začal stavět, byla nová rezidence Favorite. Šlo o luthauz (vila, letohrádek), vzdálený asi hodinu cesty kočárem z Rastattu. Stavba vznikla

⁵⁴ Ne zcela přesný a statický obraz podal např. H.-G. KAACK, Markgräfin (jako pozn. 31), s. 161–162. Např. Amt Schwarzach byl ve správě tamních benediktinů, nikoliv markrabat, a Oberamt Kuppenheim zřízením téhož úřadu v Rastatt de facto zaniknul (srov. W. FROESE, Herr (jako pozn. 50), s. 81).

⁵⁵ Podle V. Presse války v obou bádenských markrabstvích přispěly k růstu moci zeměpána, který mohl nyní vystupovat jako „*Militär und Autokrat*“ a být méně závislý na nižší šlechtě (*Ritterschaft* a *Landschaft* – slovo *Landschaft* zde označuje sociální, resp. politický stav). „*Auch die höfische Pracht ging nicht spurlos an den Menschen vorüber – gerade bei den kleineren Herren wuchs der herrschaftliche Druck.*“ (V. PRESS, Das Jahrhundert (jako pozn. 30), s. 157).

⁵⁶ W. FROESE, Herr (jako pozn. 50), s. 83–90.

⁵⁷ K rezidencím Sibylly Augusty M. VOKURKA, Rezidence (jako pozn. 25), s. 102–105.

⁵⁸ G. PASSAVANT, Studien (jako pozn. 23), s. 13 a 91–96.

⁵⁹ Tamtéž, s. 18.

na zelené louce přibližně mezi vsí Förch a městem Kuppenheim. Kolem zámku vznikla rozlehlá zahrada s oranžeremi, ze zahrady pak vybíhala alej severovýchodním směrem k řece Murg. V prodloužení této osy leží 18 kilometrů vzdálené město Ettlingen, zatímco nedaleký Kuppenheim byl touto krajinářskou geometrií zcela ignorován. O této vile pojednává bohatá, především umělecko-historická literatura.⁶⁰

Významným novým loveckým sídlem byl zámek Fremersberg, vztyčený na půdorysu osmihrotého kříže, který upomíná na Hubertův řád falckých kurfiřtů. Tuto Rohrerovu centrálu, stojící na svahu stejnojmenného kopce (Fremersberg, 525 m n. m.), věnovala markraběnka Ludvíkovi Jiřímu.⁶¹ V okolí byla založena obora, což byl i případ Scheibenhardt. Od konce 30. let je také zmiňován „*herschaffliche Ändtefang wohnhaus*“ u Sinzheimu, tedy místo k lovu kachen. V roce 1746 tu proběhly zednické práce, ale o pouhých pět let později je referováno o „*durch des starkhen wint ruinirt wordenen Jägerhauses*“.⁶²

Obr. č. 4. Kruhově uspořádané okolí rezidence a hospodářského dvora Scheibenhardt. Výřez z Erste badische Landesaufnahme, tento list 1781–1784. – Generallandesarchiv Karlsruhe, sign. H, Daxlanden 5, dostupné z <http://www.landesarchiv-bw.de/plink/?f=4-1687254-1> [cit. 30. 6. 2020].

⁶⁰ Zejména U. GRIMM, Favorite (jako pozn. 28) a sborník Extra schön (jako pozn. 28). Dále H.-G. KAACK, Markgräfin (jako pozn. 31), s. 168–186; Aline MEUKOW – Hartmut TROLL, Orangeriekultur in Rastatt und Favorite unter Ludwig Wilhelm und Sibylla Augusta von Baden-Baden, in: Orangeriekultur im Bodenseeraum, hg. Helmut-Eberhard Paulus, Berlin 2013, s. 79–96.

⁶¹ H.-G. KAACK, Markgräfin (jako pozn. 31), s. 189–190.

⁶² GLA Karlsruhe, sign. 195, Baden-Baden, Stadt 48.

V rezidenční (a stavební) strategii členů markraběcí rodiny se výrazně uplatnily nové barokní stavby, na nichž se autorsky podíleli zejména stavitelé D. E. Rossi a M. L. Rohrer. Jde převážně o stavby na místech bez rezidenční tradice, vznikající na zelené louce (Favorite, Fremersberg), nebo zásadní proměnou starších staveb (Scheibhardt). Starší sídla, ať už spojená s městy nebo hrady, nebyla vyjma Ettlingen příliš využívána. Výstavba nových rezidencí a jejich propojení velkorysími kompozičními osami svědčí o vědomé práci s tamní krajinou. Odráží se v ní jak um architektů, tak reprezentace politického a sociálního postavení stavebníka. Nicméně zásahy do bádenské krajiny byly mnohem komplexnější a zdaleka nešlo jen o propojenou rezidenční síť.

Obr. č. 5. Lov v zahradě zámku Favorite. Heinrich Lihl, *Jagd in Favorite*, 1738.
– Staatliche Schlösser und Gärten Baden-Württemberg, Schloss Favorite Rastatt.
Foto Landesmedienzentrum Baden-Württemberg.

Svůj význam pro správu i osídlení země měly **kláštery**: zejména benediktinské Schwarzach (mužský) a Frauenalb (ženský) a cisterciácké Lichtenthal (ženský) a Herrenalb (mužský), podporované vládnoucím rodem. Zeměpán světil těmto klášterům tzv. *Landvogtei* – území pod správou a jurisdikcí kláštera, přičemž ale klášter zůstával ve světských záležitostech podřízen markraběti. Kláštery byly důležité pro reprezentaci rodu, zejména pro demonstraci konfesijní příslušnosti, a to i přes to, že obě linie

bádenských markrabat udržovaly dobré vztahy.⁶³ Nejvýznamnější postavení náleželo cisterciačkám z Lichtenthalu nedaleko Baden-Badenu, kde byla již ve 13. století zřízena pohřební kaple bádenských markrabat. Pěstovala se zde úcta k markraběti Bernardu II. (1428/1429–1458), jenž byl později roku 1769 blahorečen. Roku 1707 sem bylo uloženo srdce Ludvíka Viléma. Celkově dobré vztahy mezi vládnoucím rodem a kláštery byly narušeny jen sporem Marie Gertrudy z Ichtersheimu – matkou představenou ve Frauenalb v letech 1715–1761 – o vrchnostenská práva nad některými vesnicemi.⁶⁴

K dalším významným řádům v Bádensku patřili františkáni, usídlení na jihozápadní straně Fremersbergu (později v Rastattu), a samozřejmě jezuité z kolejí v Badenu a (od roku 1661) v Ettlingen. Ti vychovávali malé prince, konkrétně o výchovu a vzdělání Ludvíka Jiřího se měl od roku 1711 starat Gerartus Stock, zatímco mladšího Augusta Jiřího měl pro budoucí duchovní dráhu připravit jistý páter Flender. Právě jezuité se snažili o politický vliv na markraběnku a pokoušeli se vzdorovat původnímu záměru pozvat do Rastattu ostrovské piaristy. Vzniku piaristické koleje však nezabránilo, ale nadále si uchovávali význam u dvora, např. prostřednictvím svého člena Josefa Mayra, jenž byl zpovědníkem Sibylly Augusty.⁶⁵ S příchodem piaristů do Rastattu však nastala výrazná změna, neboť právě oni převzali výchovu mladých princů, stejně jako funkci dvorního kazatele.⁶⁶ Do podoby krajiny však piaristé zasáhli poměrně málo. Jejich činnost se omezovala na školní výuku a působení u dvora v Rastattu. Do krajiny se mnohem více vepsala činnost řádů, které v Bádensku byly usídleny již ve starším období, ať už šlo o cisterciáky/cisterciačky, benediktiny/benediktinky nebo jezuity.

⁶³ K rozdělení území došlo roku 1535, přičemž linie Baden-Baden zůstala katolická, zatímco markrabata Baden-Durlach byli luteráni. Znovusjednocení obou markrabství se připravovalo od roku 1762 a o tři roky později byl tento záměr stvrzen dědickou smlouvou mezi Augustem Jiřím Bádenským (1702–1771) a Karlem Friedrichem Bádensko-Durlašským (1728–1811) – srov. Volker RÖDEL, *Die Wiedervereinigung der beiden Markgrafschaften*, in: *Ein badisches Intermezzo?* (jako pozn. 28), s. 23.

⁶⁴ Rainer BRÜNING, *Streit um Kloster Frauenalb*, in: *Ein badisches Intermezzo?* (jako pozn. 28), s. 41. Spor se týkal devíti vesnic, z nichž tři ležely uvnitř Landvogtei Frauenalb. Zbýlých šest se pak nacházelo přímo na „území“ markrabství. Spor ukazuje, že (tzv. středověké) složité lenní vztahy, které nerespektovaly územní celistvost, nebyly ani v 18. století zdaleka mrtvou záležitostí.

⁶⁵ V obsáhlém, dvousvazkovém sborníku o jezuitěch v Bádensku se vztahu Sibylly Augusty k tomuto řádu věnovala Sigrid GENSICHEN, „... sed nihil stabile sub sole, molto minus sub luna ...“ *Die Markgräfin Sibylla Augusta von Baden-Baden, die Hofkirche in Rastatt und die Jesuiten*, in: *Die Jesuiten in der Markgrafschaft Baden (1570–1773). Band 1. Niederlassung, Wirken, Erbe*, hg. Hans Heid, Rastatt 2017, s. 759–780.

⁶⁶ Historik H.-G. Kaack (sám nejspíše luterán) popisuje Mayra jako katolického fanatika, který neváhal pálit obrazy od renesančních malířů-luteránů (H.-G. KAACK, *Markgräfin* (jako pozn. 31), s. 193–195).

Válka a les

Je-li řeč o bádenské krajině a zásazích markrabat do ní, nelze nezmínit **fortifikační stavby**, jejichž výstavbu Ludvík Vilém inicioval. Základní oporu pro obranu říšského území podél horního toku Rýna představovaly pevnosti, v blízkosti Bádenska zejména Kehl umístěný naproti Straßburgu a severněji ležící Philippsburg. Tyto pevnosti byly obsluhovány armádami říšských krajů; v případě Kehlu, který byl s markrabstvím spjat nejvíce, šlo o síly Švábského kraje, který zde i po podepsání Rastattského míru udržoval stálou posádku v počtu 1500 mužů.⁶⁷ Soustavu těchto „říšských“ pevností chtěl Ludvík Vilém doplnit o pevnostní úpravu měst markrabství, zejména Ettlingen a Rastatt. Zatímco Rastatt byl skutečně stavěn jako rezidenční město s pevnostní infrastrukturou včetně kasáren a bastionového opevnění,⁶⁸ fortifikace Ettlingen zůstala pouze na papíře.⁶⁹

Systém pevností byl doplněn zmíněnými obrannými liniemi. Jednalo se o valy zeminy vyztužené dřevem, táhnoucí se západní částí markrabství. Linie navazovaly na přírodní bariéry jako pohoří Schwarzwald nebo tok Rýna. S výstavbou začal Ludvík Vilém po začátku války o španělské dědictví. Ještě za jeho života byla dokončena část mezi městy Bühl a Stollhofen, která chránila Bádensko od jihozápadu. Když však Francouzi roku 1707 tuto bariéru překonali, byla narychlo zhotovena tzv. *Ettlinger Linie* jdoucí paralelně od ústí řeky Alb proti jejímu proudu tak, aby chránila město Ettlingen od jihozápadu.⁷⁰

Přestože linie poblíž Ettlingen vznikala velmi narychlo, vydržela až do války o polské dědictví a její zbytky jsou patrné dodnes. Do roku 1733 došlo k vylepšení jak dřevěného opevnění, tak příkopů pod valem, do nichž byla přivedena voda. Na takové práce bylo potřeba velké množství dřeva i pracovní síly, kterou – na rozdíl od výstavby v roce 1707, kdy vše zařídila armáda – obstarávalo obyvatelstvo v rámci robotních prací, což bylo nejlevnější možné řešení. Ostatně v době vlády Ludvíka Jiřího se robo-

⁶⁷ Reinhard NEIPPERG, Kaiser und Schwäbischer Kreis (1714–1733). Ein Beitrag zu Reichsverfassung, Kreisgeschichte und kaiserlicher Reichspolitik am Anfang des 18. Jahrhunderts, Stuttgart 1990, s. 18.

⁶⁸ Kromě řady jiných, pozdějších dokladů, existuje i zpráva durlašského úředníka Thomase Lefebureho markraběti Friedrichovi Magnusovi Bádensko-Durlašskému z konce léta 1700: „*Drey Bastionen längst den fluss seind fast fertig, samp dero flancken und solle der graben aussen, bis a 50 schu erweitert werden; Vmb den Garten sollen noch drey dergleichen Bastionen kommen und so fort das werck umb diese neue Statt bis an die Murg wider geschlossen werden.*“ (cit. Die G. PASSAVANT, Studien (jako pozn. 23), s. 211).

⁶⁹ Plány na opevnění Ettlingen publikoval Martin STINGL, Die Festung an der Alb und die Ettlinger Linien, in: Ein badisches Intermezzo? (jako pozn. 28), s. 28–29.

⁷⁰ M. STINGL, Die Festung (jako pozn. 69), s. 31.

Obr. č. 6. Část Ettlingenské linie (vlevo) poblíž rezidence Scheibenhardt (kruhový objekt vpravo nahore). – © Landesamt für Geoinformation und Landentwicklung Baden-Württemberg: <https://www.geoportal-bw.de> [cit. 30. 6. 2020].

ta stala poměrně hojně využívanou k realizaci jeho stavebních záměrů. I zde se pravděpodobně jedná o inspiraci českým prostředím.⁷¹

Roku 1733 se práce na vyztužení linie intenzivně zrychlily. V březnu 1734 byly sepsány náklady na tyto práce za účelem vymáhání odškodnění po císaři. Rozšíření linie mělo totiž za následek zábor zemědělské půdy, což markrabě, na jehož území se opět nacházelo francouzské okupační vojsko, nehodlal nečinně trpět. Jeho úředníci se pokusili o odhad způsobených škod, avšak, jak sami uvádí, bez započítání škod na lesích, neboť „*kans niemand in gegenwärtiger kürze eigentlich aestimiren*“. I tak ale došli k částce 412 100 zlatých, z čehož asi tři pětiny tvořila vlastní škoda na zahradách, polích, lukách a vinicích, zatímco zbytek byly ušlé platy.⁷² Škody vzniklé na lesích byly dopočítány během roku a v prosinci 1734 bylo po Říšském sněmu požadováno dalších 163 617 zlatých.⁷³

⁷¹ V době Ludvíka Jiřího lze sledovat obecný trend propouštění („trvale zaměstnaných“) služebníků a jejich nahrazování robotníky či námezdními dělníky s denní mzdou.

⁷² GLA Karlsruhe, sign. 48, 3733, Tabell über diejenige Güter...

⁷³ „... zur Ettlinger Linien gelieferten auf 163 617 fl. 35 kr ansteigenden Holz-Materialien bettreffend.“ (GLA Karlsruhe, sign. 48, 3671).

Lesy byly vůbec důležitou součástí bádenské krajiny – byly zdrojem příjmů markrabat, ale také místem k lovu stejně jako k modlitbě, neboť zde byla zakládána lovecká sídla i řada kaplí. Zatímco západní část markrabství v rovině podél Rýna byla intenzivně obdělávanou zemědělskou krajinou, východní, kopcovitá část náležející k pohoří Schwarzwald byla poměrně hustě zalesněna. Tato oblast byla využívána k oblíbeným lovům jak Ludvíkem Jiřím (Jägerlouise), tak jeho rodiči. Zvýšenou péčí Ludvíka Viléma o lesy dokládá pro česká panství vydaný a na tamní poměry nebývale propracovaný lesní řád z roku 1703, který byl inspirován velmi podobným předpisem z markrabství.⁷⁴ Nepřekvapí proto, že na dvoře Ludvíka Viléma patřil vrchní lesní inspektor k nejváženějším osobám a ve dvorských soupisech bývá uváděn mezi prvními.⁷⁵

V obecném dobovém diskurzu panoval pocit nouze o dřevo, které bylo významným stavebním materiálem i palivem. Přestože celkové množství dřeva v lese nemuselo být nutně nedostatečné, problém byl s jeho kvalitou a množstvím nabízeným na trhu.⁷⁶ Bádensko zasahující do kopcovité a hustě zalesněné oblasti Schwarzwald bylo vždy spíše na straně nabídky. Na jednu stranu mělo sice dřeva hodně, zároveň ale byly příjmy markrabství citlivé vůči jednorázovému poškození porostů. K tomu došlo právě během války o falcké dědictví, což ohrozilo současné i budoucí příjmy. Opakované masivní kácení pro válečné účely, jež se dělo při dalších válkách (o španělské i polské dědictví), tak mělo dlouhodobé negativní ekonomické důsledky. Přestože Bádensko ani po prodělaných válkách zjevně netrpělo nedostatkem dřeva, ke značným ztrátám došlo tím, že dřevo, které by se za normálních okolností prodalo, bylo potřeba použít na výstavbu liniových opevnění. Po válce bylo také potřeba opravit poničené budovy, k čemuž bylo obvykle poskytováno dřevo zdarma, neboť bylo v zájmu markrabat udržet v zemi obyvatelstvo.

O stavu bádenských lesů nepřímou vypovídá vyčíslení škod z let 1733–1735, jejichž náhradu požadoval Ludvík Jiří po císaři.⁷⁷ Ve výčtu jsou samozřejmě uvedeny

⁷⁴ SOA Plzeň, BTDK, inv. č. 238, sign. 269, ka. 39. Lesní řád o 75 člancích zaváděl funkci vrchního lesního inspektora („*Forstmeister*“) všech panství, jemuž bylo podřízeno 12 myslivců a hajných („*Jäger und Heeger*“) z vybraných revírů. Bylo stanoveno, jak se má pečovat o les a o tamní zvěř, včetně tax pro zástřelné. Tento řád byl s minimálními obměnami vydán celkem sedmkrát, a to v letech 1703–1763.

⁷⁵ Například v soupise z roku 1700/1701 je uveden jako pátý nejvýše postavený dvořan s platem 100 zlatých ročně a vydatným deputátem (SOA Plzeň, VÚ Ostrov, inv. č. 37, sign. I D2, ka. 58). Celková hodnota včetně deputátu tak přesahovala 358 zlatých ročně (srov. GLA Karlsruhe, sign. 46, 4090, Extract der Besoldungs-Tabellen).

⁷⁶ Paul WARDE, *The Invention of Sustainability. Nature, Human Action, and Destiny, 1500–1870*, Cambridge 2018, s. 70.

⁷⁷ GLA Karlsruhe, sign. 48, 3733, Forderungen von Baden-Baden an Österreich und das ganze Römische Reich aus Kriegskosten und Kriegsschäden, „*Status Generalis*“.

i škody vzniklé již zmíněným zábořem zemědělské půdy pro Ettlingenskou linii. Dále se ale hovoří i o „*Schaden der auff vier Generationes ruinirten Waldung*“, vyčíslených na 176 196 zlatých, a to jen za „*frische Holz*“ na Ettlingenskou linii. Poráženy byly statisíce mladých stromů, které byly méně náročné na zpracování a manipulaci, čímž vznikala nemalá škoda na budoucím zisku.⁷⁸

Celkové požadované náklady byly vyčísleny na 3 086 837 zlatých, přičemž si markrabě neodpustil poznámku o své velkorysosti, když „*doch viele kleinigkeiten nicht in Anrechnung gebracht worden*“.⁷⁹ Částka může být přehnaná, stejně jako ony škody na čtyři generace se mohou zdát nadhodnocené. Ale je potřeba vzít v úvahu, že zatímco ve většině střední Evropy se mýtní stáří stromů pohybovalo mezi 20 a 30 roky (při výmladkovém hospodaření ještě méně), v některých částech jihozápadního Německa, včetně Bádenska, bylo poměrně rozvinuté lesní hospodářství, jež se jinde začalo uplatňovat až po polovině století. Mýtní věk stromů tak mohl činit 40 i více let.⁸⁰

Výše zmíněné nařízení Sibylly Augusty z roku 1714 o stavění zděných domů v Rastattu je možné vidět i z perspektivy lesního hospodářství. Zatímco první patenty Ludvíka Viléma z let 1698–1701 garantovaly bezplatné poskytnutí dřeva na výstavbu měšťanských domů,⁸¹ nyní byla zavedena povinnost mít dům (jeho čtyři obvodové stěny) z kamene či cihel.⁸² Zda bylo nadále dřevo poskytováno bezplatně alespoň na výstavbu stropů či vnitřních zdí, mi není známo. V každém případě je potřeba vnímat vztah mezi válkou a lesním hospodářstvím, jejich vliv na výstavbu či opravu objektů po válce. Lze se ptát, nakolik byla krajina změněna a odlesněna a v jakém časovém horizontu mohlo dojít k její obnově. Dnes je pro Bádensko typický pohled na zalesněné kopce Schwarzwald. Nakolik to platilo i po válkách raného novověku, je těžké stanovit.

⁷⁸ V soupise zaslaném Ludvíkem Jiřím Říšskému sněmu se zmiňuje „*100 000 dicke junge Eichen, 90 000 Faschinen, 30 000 armbsdicke Stangen, 400 lange Pfosten, 250 grosse Schwellen, 1 000 kleine Ruthen*“ (GLA Karlsruhe, sign. 48, 3733, „Schreiben von des Regierenden Herrn Marggraffen zu Baden=Baden [...] an eine hochlöbl. Reichs-Versammlung“).

⁷⁹ „*Thut der gantzer Verlust und Schaden, so hier angesetzt, und doch viele kleinigkeiten nicht in Anrechnung gebracht worden, 3 086 837 gulden*“ (GLA Karlsruhe, sign. 48, 3733, „Status Generalis“).

⁸⁰ Srov. P. WARDE, The Invention (jako pozn. 76), s. 83 a 205–207; Péter SZABÓ, Ancient woodland boundaries in Europe, *Journal of Historical Geography* 36, 2010, č. 2, s. 205–214.

⁸¹ Z patentu Ludvíka Viléma z 5. prosince 1701: „... zur Erbauung solcher neuen Häusern benöthigte Bau=Holtz gratis, und ohne Entgelt anweisen, und verabfolgen lassen.“ (GLA Karlsruhe, sign. 220, Rastatt, Stadt, f. 5).

⁸² Srov. pozn. 48.

Lidé

Přestože studium krajiny v minulosti je pojímáno především jako *spatial studies*, nelze si představit kulturní krajinu bez lidí. Právě doklady o lidech, kteří měli vliv na utváření krajiny, jsou velice důležité a prohlubují porozumění tehdejší krajině a tomu, co se v ní dělo. Vynikne tak, že jakkoliv byla pro barokní krajinotvorbu stěžejní role šlechtice-stavebníka a jeho architekta, nelze výzkum krajiny v baroku omezit na pouhé velkoryse navržené osově kompozice mezi šlechtickými rezidencemi a sakrálními objekty.⁸³ Krajina byla živým prostorem, v němž se odehrávala řada lidských činností, které byly nedílnou součástí dobové (kulturní) krajiny. Byť často neměly nic společného s barokním slohem, musíme je považovat za součást krajiny v době baroka a barokní krajinotvorbu vnímat také jako záměr, který designuje krajinu, v níž se tyto činnosti budou odehrávat. Pokud šlechta využívala krajinu pro svou reprezentaci, případně pro náboženskou propagaci, počítala s publikem. Široké vrstvy společnosti, k nimž měla krajinotvorba také promlouvat (měly být recipientem sdělení), se zároveň aktivně spolupodílely na utváření krajiny, stejně jako stavebníci, umělci, úředníci, vojáci nebo lidé pracující u hospodářských dvorů. Díky písemné evidenci je možné vysledovat alespoň některé méně privilegované osoby, které propojují ostrovská panství Bádenských s jejich markrabstvím.

Za jeden z rysů české barokní krajiny bývá považována **činnost italských či v Itálii vyškolených umělců a řemeslníků** pro příslušníky české šlechty.⁸⁴ Architekta Rossiho Ludvík Vilém kontaktoval nejspíše na základě doporučení Heřmana Jakuba Černína, pro něhož Rossi tehdy pracoval, nebo na základě doporučení z Černínova okolí.⁸⁵ Vyloučit nelze ani roli Sibylly Augusty jakožto zprostředkovatelky kontaktu mezi Černínem a markrabětem. Dalším Italem spolehlivě doloženým v Ostrově i Bádensku je malíř Paolo Manni, který se podílel na výzdobě interiérů kaple sv. Floriána a letohrádku v Ostrově, stejně jako na výmalbě Rastattského zámku.⁸⁶ Dále působila v Rastattu řada Italů navázaných na Rossiho, mezi nimi např. políři Giovanni Mazza

⁸³ Tento aspekt zdůrazňují například práce operující s Eliadeho pojetím osovosti, např. M. VOKURKA, *Rezidence* (jako pozn. 29), případně některé práce historiků umění: Mojmir HO-RYNA, *Tvář barokní Čechie. Baroko v české krajině a historické paměti*, in: *Sláva barokní Čechie. Umění, kultura a společnost 17. a 18. století*, red. Vít Vlnas, Praha 2001, s. 249–255.

⁸⁴ E. SEMOTANOVÁ, *Kladsko* (jako pozn. 10), s. 164.

⁸⁵ G. PASSAVANT, *Studien* (jako pozn. 23), s. 158.

⁸⁶ V Ostrově je Manni doložen např. dvorským výplatním seznamem z roku 1698: „1019 fl. 36 kr. dem Mahler Paulo Magnii sambt seinem Wein-Geldt.“ (SOA Plzeň, VÚ Ostrov, inv. č. 37, sign. I D2, ka. 58). V Rastattu je doložen od ledna 1700 (M. WALTER, *Rastatt* (jako pozn. 37), s. 68).

a Lorenzo di Sale,⁸⁷ cihláři Piero Bianco a Antonio Ruschka, štukatér Giovanni Battista Artario a malíři Giosolfo Roli, Giuseppe Antonio Caccioli, Pietro Antonio Farina, později ve 20. letech také Lazarus Maria Sanguinetti (doložen i v Ostrově při výmalbě Dianiny lázně v Paláci princů)⁸⁸ a Luca Antonio Colomba.⁸⁹

Dílo malířů a štukatérů se sice v krajině přímo neprojevuje, dodává ale umělecký obsah a symboliku stavbám, které jsou v krajině kompozici klíčové. Jako příklad lze uvést zámek v Rastattu, kde Ludvík Vilém nechal v hlavním sále (tzv. sál předků) zhotovit nástropní malbu zobrazující Herkulovo přijetí na Olymp. Zatímco uvnitř rezidence se prezentoval jako udatný hrdina Herkules, jehož vzestup je závislý na vůli Jupitera (císaře), navenek (do krajiny) dával najevo svou mocenskou pozici absolutního vládce sochou Jupitera hledícího ze střechy zámku k francouzské pevnosti Fort-Louis. V interiérech kaplí Sibylly Augusty se zase často objevují motivy sv. Jana Nepomuckého, sv. Heleny (tedy zbožné vdovy, jejíž roli markraběnka zastávala) či legendy o sv. Kříži.⁹⁰ Rozklíčování propojení interiéru staveb s jejich okolím, s místy na něž je často z interiéru vidět, a se šlechtickou reprezentací obecně se zdá být podstatnou součástí pro pochopení barokní krajinotvorby jakožto sofistikovaného záměru stavebníka.⁹¹

V Bádensku působili jak Italové, tak **umělci původem z Čech**, kteří své vzdělání získali pod vedením tamních barokních mistrů. Mám na mysli především rodinu Rohrerů. Ludwig Anton Rohrer – otec zmiňovaných stavitelů – pracoval jako tesař a studnař a pocházel z Tisové (u Otročína). V ostrovské zahradě měl na starost péči o vodní zařízení a potrubí, odtud nejspíše také jeho přízvisko.⁹² Michael Ludwig Rohrer (starší z obou synů) se měl vyučit stavebnímu umění a architektuře na přání Ludvíka Viléma, a to nejspíše u Kryštofa Dientzenhofera, což prozrazuje i rukopis Rohrerových staveb. Pramenně to není explicitně doloženo, ale některé zmínky tomu nasvědčují.⁹³ Mladší Peter Ernst se více prosadil až po bratrově smrti jako stavitel

⁸⁷ Případná příbuznost s Domenicem de Sale (Saleze), který pracoval jako štukatér v Ostrově, není známá (srov. Lubomír ZEMAN, *Dějiny města Ostrova, Ronov nad Doubravou* 2001, s. 114).

⁸⁸ L. ZEMAN, *Dějiny* (jako pozn. 87), s. 126.

⁸⁹ K italským umělcům v Rastattu M. WALTER, *Rastatt* (jako pozn. 37), s. 65–72.

⁹⁰ K reprezentaci a sebepojímání Sibylly Augusty Sigrid GENSICHEN, *Die Hofkirchen der verwitweten Markgräfin Sibylla Augusta von Baden-Baden in Rastatt und Ettlingen als Orte herrschaftlicher Repräsentation*, in: *Fürstliche Witwen in der Frühen Neuzeit – zur Kunst- und Kulturgeschichte eines Standes*, hg. Ulrike Ilg, Petersberg 2015, s. 55–72.

⁹¹ K souvislosti mezi krajinotvorbou a vybavením interiérů na příkladu Vokšic a Jičíněvsi L. RYCHNOVÁ, František Josef (jako pozn. 10), s. 214 a 220.

⁹² L. ZEMAN, *Dějiny* (jako pozn. 87), s. 128.

⁹³ O rodině Rohrerů H.-G. KAACK, *Markgräfin* (jako pozn. 31), s. 158–159.

Ludvíka Jiřího. Bohužel ani markraběti, ani staviteli nebylo věnováno mnoho pozornosti, kterou vždy poutalo spíše počínání Sibylly Augusty.

Dalším stavitelem v Ostrově i Rastattu byl Johann Sock, který v Ostrově působil od roku 1687 jako polír Kryštofa Dientzenhofera a Giulia Broggia.⁹⁴ Jeho činnost v Bádensku je téměř neznámá, ale zmiňuje se o ní Anton Gnirs⁹⁵ a doložit ji lze také podpisem pod dokumentem o stavebních pracích v Rastattu, který Sock vypracoval spolu s M. L. Rohrerem.⁹⁶ Za zmínku stojí i působení freskaře Johanna Hiebela, žáka Andrea Pozzi, který působil v Praze a později vytvořil nástropní fresku dvorního kostela sv. Kříže v Rastattu.⁹⁷ A snad obecně nejproslulejším umělcem, jenž spojoval obě rezidence, byl hudební skladatel a „*Cappellenmeister*“ Johann Caspar Ferdinand Fischer (1656–1746). Vzdělání se mu dostalo v ostrovské piaristické koleji a působil již na dvoře Julia Františka Sasko-Lauenburského. Kromě duchovní hudby skládal také různé typy oper.⁹⁸ Zda v Rastattu působili i další muzikanti doložení v Ostrově, se mi nepodařilo ověřit.

Lidmi, kteří tvořili spojnici mezi Čechami a Bádenskem, byli také **řeholníci**. Václav Bartůšek, který studoval prameny z českých archivů k piaristické koleji v Rastattu, uvádí soupis 37 řeholníků, kteří nějakou dobu působili v Rastattu.⁹⁹ Sedm z těchto piaristů pocházelo z Ostrova a jeho okolí, konkrétně přímo z Ostrova čtyři a po jednom z Karlových Varů, Jáchymova a Měděnce. Dále jsou v Rastattu zachyceni řeholníci pocházející ze Zákup (bývalé sasko-lauenburské panství), Petrohradu a Libořic (oboje nedaleko bádenskými markrabaty vlastněných Podbořan). Z bývalých sasko-lauenburských panství tedy pocházelo 16 % osob z Bartůškova soupisu. Po započítání

⁹⁴ K Johannu Sockovi v Ostrově L. ZEMAN, Dějiny (jako pozn. 87), s. 115. Jeho synem byl Johann Michael Sock, rovněž stavitel činný v Bádensku a autor vyobrazení českých panství, o nichž pojednal Robert ŠIMŮNEK, Prospekty českých panství Sibylly Augusty Bádenské (1716), Průzkumy památek 21, 2014, č. 1, s. 5–38.

⁹⁵ „*Sockh, Johann, fürstlicher Baumeister (1687–1705)* [má se vztahovat k působení v Ostrově, pozn. M. V.], *seit 1700 beim Residenzbau zu Rastatt beschäftigt*“ (Anton GNIRS – Anna GNIRS, Topographie der historischen und kunstgeschichtlichen Denkmale in dem Bezirke Karlsbad, München 1996, s. 125).

⁹⁶ „*Unterthänigsten und gehorsambsten Bericht, über die hochfürst. Residenz zu Rastatt, betreffend waß von Anfang deß 1707ten Jahrß, biß zu dieser Zeit, wegen dem Einschluß vor hochfürst. gnädigste Ordre erhalten habe.*“ Na konci dokumentu jsou dva podpisy: „*Michael Ludwig Rohrer Architectus*“ a „*Johann Sockhel*“ (GLA Karlsruhe, sign. 220, Rastatt, Stadt, 27).

⁹⁷ S. GENSICHEN, Die Hofkirchen (jako pozn. 90), s. 58. K recepci Pozzova stylu v Čechách L. RYCHNOVÁ, František Josef (jako pozn. 10), s. 133.

⁹⁸ Roku 1698 mu v Ostrově náležel roční plat 150 zl., zatímco později v Rastattu to byl až dvojnásobek (SOA Plzeň, VÚ Ostrov, inv. č. 37, sign. I D2, ka. 58). K Fischerovi srov. Český hudební slovník (autorem hesla je Petr Slouka): https://www.ceskyhudebnislovník.cz/slovník/index.php?option=com_mdictionary&task=record_record_detail&id=3441 [cit. 30. 6. 2020].

⁹⁹ V. BARTŮŠEK, Co mohou prozradit české archivní prameny (jako pozn. 40), s. 66–73.

osob pocházejících ze sousedních lokalit je to již více jak čtvrtina. Zjevně tedy existovalo poměrně pevné spojení Ostrova a Rastattu i prostřednictvím piaristických kolejí a jejich osazenstva. Vliv českého prostředí prostřednictvím řádu mohl být silnější tím, že piaristé se podíleli na školní výuce v Rastattu. Oproti tomu v obsáhlém soupise v Bádensku působících jezuitů je zmiňován jen jediný řeholník pocházející z českých panství markrabat.¹⁰⁰

Vynechat nelze ani markraběcí **úředníky** – možná nejdůležitější společenskou vrstvu, která se podílela na obousměrném transferu mezi českými panstvími a markrabstvím. Právě oni prakticky vykonávali správu obou územních celků. Přestože zatím neproběhl detailní výzkum úřednického aparátu, je zřejmé, že docházelo k přesouvání osob z jedné země do druhé, stejně jako byla v obou územích vyhlášována nařízení stejného obsahu, jak bylo ukázáno na příkladu lesního řádu z roku 1703.

Především při příležitosti úmrtí vrchních inspektorů, tedy nejvyšších úředníků majících na starost česká panství markrabat, docházelo k pověření někoho z Rastattu, aby dojel do Čech a dočasně vedl správu tamních panství. Stalo se např. roku 1722 po úmrtí vrchního inspektora Hönela, kdy byl do Ostrova poslán sekretář tajné dvorské kanceláře v Rastattu baron Petzelt.¹⁰¹ Do funkce inspektora byl roku 1733 z Bádenska dosazen i Johann Adam Kliegl, který předtím rovněž působil jako tajný sekretář. I po jeho smrti byl roku 1750 do Ostrova vyslán bádenský dvorní rada Fortenbach, aby provedl vizitaci.¹⁰² Z Čech do Bádenska se naopak nejpozději roku 1739 dostal zahradník Jacob Großer (Gräßer), jenž byl původem „*Unterthan von Lobositz gebürth*“ a roku 1771 o sobě referuje jako o „*dermahliger Gärtnergesell zu Ettlingen*“ a „*dermahliger Hofgärtner zu Baaden*“.¹⁰³

Pro sledování **migrace mezi českými panstvími a Bádenskem** jsou relevantní i prameny týkající se soupisu obyvatelstva vzniklé v souvislosti s placením daní a dalších platů. Podrobně se dochoval soupis z roku 1697, podle kterého mělo žít na osmi panstvích skupiny ostrovské přibližně 17 523 osob (z toho 61,5 % označeni jako „*Söhne*“ a „*Töchter*“).¹⁰⁴ Z tohoto počtu je 20 osob (11 z panství Ostrov, 9 z Údrče) vedeno jako „*bey hochfürst. Hoffstadt im Reich*“, jde tedy celkem jasně o osoby působící v markraběcích službách, pravděpodobně v Badenu či při výstavbě Rastattu. Zajímavá je i další kolonka „*in herrschafft. Diensten bey denen fürst. Ämbtern*“, kam se počítá

¹⁰⁰ Byl jím jistý Johannes Winter (1691–1735), narozený v Lovosicích (Die Jesuiten in der Markgrafschaft Baden (1570–1773). Band 2. Personen und Werke, hg. Hans Heid, Rastatt 2015, s. 218).

¹⁰¹ SOA Plzeň, BTDK, inv. č. 30, sign. 29, ka. 4, Odeslání sekretáře Petzelta do Ostrova.

¹⁰² SOA Plzeň, BTDK, inv. č. 32, sign. 31, ka. 5, Odeslání dvorního rady Fortenbacha.

¹⁰³ GLA Karlsruhe, sign. 56, 2386, Hofgärtnerdienst in Baden-Baden.

¹⁰⁴ SOA Plzeň, VÚ Ostrov, inv. č. 42, sign. I F1, ka. 90. Daňové fassé, „*Sumarische Versatzung*“.

50 osob (36 z Údrče, 12 z Podbořan a 2 z Měděnce). Není explicitně řečeno, kde tito lidé sloužili; zjevně ale pobývali mimo panství, z něhož pocházeli. Většina z nich mohla teoreticky pracovat v Ostrově nebo Toužimi. Vyloučit nelze ani jejich podíl na kontaktu s Bádenskem, byť se jejich úloha mohla redukovat na cesty do Augsburgu či Norimberku, které zejména Sibylla Augusta využívala jako mezistanici při přesunech. Obdobně to mohlo být u pěti obyvatel města Ostrova a sedmi obyvatel městečka Hroznětín, u nichž je zaznamenáno „*bey fürst. Cantzleyen*“. Jisté je jen to, že se jednalo o kanceláře mimo jejich panství, a tudíž mohli pobývat stejně dobře v Toužimi, Praze, nebo Ettlingen.

V některých případech jsou podchyceni dokonce jmenovitě konkrétní jedinci, kteří do Bádenska odešli. Z panství Údrč, odkud byl odliv obyvatel podle zmíněných soupisů jednoznačně nejvyšší, odešli do Bádenska Michal, Barthel a Johann Weberové ze vsi Sovolusky.¹⁰⁵ Pravděpodobně se jednalo o mladé bratry, kteří odešli (alespoň podle soupisu) bez rodinných příslušníků. Další jmenovitě doložení pocházejí z panství Ostrov. Někdy je vysloveně zmíněna jejich působnost v markraběcí službě, jindy je jen řečeno, že odešli do Říše, takže není jisté, zda se myslí Bádensko, nebo jakákoliv jiná oblast.

Ze vsi Kfely na ostrovském panství byl jistý P. Seeger „*bey Ihro hochfürst. Durch. in Reich*“, tedy zcela jistě ve službách markraběte Ludvíka Viléma, zatímco ze stejné vsi pocházející Johann Georg Beuert byl jako písař „*ins Reich kammen*“. Ve vsi Bystřice bylo několik lidí „*in die Fremde kammen*“ nebo „*in der Fremde*“, což však spíše hovoří proti tomu, že by se mohli nacházet v markraběcích službách v Bádensku. Zcela jasná je ale situace lidí z Květnové: Georga Merckla, jenž byl „*mit Herrn Hoffrath Raßedi ins Reich gangen*“ a Andreama Wagnera, který sloužil jako „*bey gudster Herrschafft Vorreütter*“. Dále Matthes Hismann z Mořičova „*mit Herrn Hoffrath ins Reich kammen*“, Christina Schufterin z Boru „*bey Ihro hochfürst. Durch. Waschmensch*“ a Martin Haberzettel „*beym fürst. Kutscherpferden in Reich*“ – ti všichni se roku 1697 nacházeli v Bádensku.¹⁰⁶

Přesun lidí v markraběcí službě, zejména dvořanů, jejichž činnost by bylo možné moderními slovy popsat jako administrativu a management, považují za vůbec nejdůležitější součást transferu. S těmito lidmi se přesouvalo i know-how – tedy způsob organizace práce, pracovní postupy, technologie a znalosti. Nemuselo nutně jít o velký počet osob, neboť i tak jejich působení v Bádensku mohlo mít velký impakt, protože se jednalo o lidi v privilegovaném postavení. Tyto osoby zprostředkovávaly kontakt

¹⁰⁵ „*vor viehlen Jahren ins Marggraffthumb kommen*“. Oněch mnoho let nejspíše není více než sedm, neboť tehdy byla Sibylla Augusta provdána za bádenského markraběte (SOA Plzeň, VÚ Ostrov, inv. č. 42, sign. I F1, ka. 90. Daňové fasse, „*Ambts Udritsch Consignation*“).

¹⁰⁶ SOA Plzeň, VÚ Ostrov, inv. č. 42, sign. I F1, ka. 90, dokument „*Specification der von der hochfürst. Marggraff Baadisichen Herrschafft Schlackenwerth...*“.

mezi markrabaty a jejich poddanými, byly součástí převodního mechanismu mezi záměry zeměpána a jejich praktickou realizací.

Mimo výše uvedených dokladů existuje také spisový materiál z roku 1699 týkající se **přesídlení obyvatel z Čech k nově zřizovaným vrchnostenským dvorům** v Bádensku.¹⁰⁷ Nejen že jde o dokumentaci migrace, ale také zachycení stavu válkou zničené země, kde bylo velké množství neobdělávané půdy, jež nyní měla být přidělena nově přichozímu obyvatelstvu. Přestože mi k této problematice jsou známy zatím pouze písemnosti uložené v českých archívech (tedy dokumentující odchod z Čech, nikoliv usazení v Bádensku), lze poukázat jednak na distribuci obyvatel (pracovní síly) mezi jednotlivými državami markrabat, jednak na demografickou a hospodářskou situaci českých panství, která tento odliv obyvatel umožnila.¹⁰⁸

Dochované spisy hovoří především o přesunu lidí a hospodářských zvířat ke dvorům Bietigheim, Malsch, Scheibenhart, případně na další pozice jinde. Celkem je ve výčtu uvedeno 38 pracovních pozic, které mají být obsazeny lidmi z Čech.¹⁰⁹ Pravděpodobně alespoň část těchto osob byla navzájem příbuzná, někteří mohli mít děti a další příbuzné, které brali s sebou, takže celkový počet přestěhovaných osob mohl být ještě vyšší. Dále měl být z Čech přihnán dobytek, a to asi 40 kusů hovězího dobytka a 500 ovcí.¹¹⁰ Poddaní z vybraných bádenských obcí měli nově přichozím poskytnout obilí a hrách k osetí, aby mohli začít hospodařit.¹¹¹ Hospodáři z Čech získali také

¹⁰⁷ V českém prostředí na tento fakt stručně upozornil již L. ZEMAN, *Dějiny* (jako pozn. 87), s. 96: „V roce 1699 přesídlili z českých panství sedláci do dvorů zřizovaných v Bietigheimu a Malsche v Bádensku.“

¹⁰⁸ Oblasti poblíž severní hranice, kde došlo k rozvoji protoindustriální výroby (včetně Loketská), patřily kolem roku 1700 k nejlidnatějším v Čechách (Markus CERMÁN – Eduard MAUR, *Die wirtschaftliche und soziale Entwicklung im frühneuzeitlichen Böhmen aus mikro- und makrohistorischer Sicht*, in: *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften*, 16.–19. Jahrhundert, hg. Markus Cerman – Hermann Zeitlhofer, München 2002, s. 101–110, zde s. 105).

¹⁰⁹ „Wurden auff solcher Weis als in allen izeo Leuth aus Böhm b erfordert, nehmb.: 1 Beambter vor die hiesige Würthschaft, 1 beambter vor die Würthschaft nacher Gräffenstein, 1 Bier-schreiber (nacher Rastadt), 1 Multzter (nacher Rastadt), 1 Multzter-Gesell (nacher Rastadt), 1 Büttner (nacher Rastadt), 3 Schaffer, 3 Schafferin, 6 Knecht, 6 Jungen, 3 Kühhürth, 7 Mägd, 2 Schöffler und 2 Schaaffknecht, und kunde denen Beambten der Nahmen Würthschaftsverwalter gegeben werden.“ (SOA Plzeň, BTDK, inv. č. 186, sign. 216, ka. 34, Přesídlení sedláků z českých zemí do Bádenska jako pracovních sil pro projektované dvory 1699).

¹¹⁰ „Thuet in allen 40 Kühe, 2 Farnn, 20 Zug-Ochßen, und 500 St. Schaaff“ (tamtéž). Tento počet se týká jen jednoho přesunu. Podobných událostí ale mohlo být více.

¹¹¹ „Und weillen wann dieße leuth hievor Vorheuer schon viel zustehen wird, so wehre ohne untherthänigstes Maasgeben nötig zu verordnen, daß so viel mögl. zumachen, sowohl zu Bittigheimb, als zu Malsch, und zu Scheibehart, dann zu Stollhofen, Bühl, Unter Krautbach, und Croschweyer, Sommerkorn, Gersten, Haber, und Arbes, durch die Unterthanner, worzu ihnen die Saamen ge-

vlastní půdu v okolí dvorů na „*öed, oder triesch Feldter, und Wießen*“, případně jim mohl vypomoci hajný („*Oberheeger*“), který měl vybrat místa pro vyklučení.¹¹²

Odchod výše zmíněných osob i dobytka zpozdilo jarní počasí – sněh, rozbahněné cesty a rozvodněné řeky.¹¹³ To nakonec asi přispělo k tomu, že vzniknul materiál, který o přesunu do Bádenska poskytuje tolik informací. Je zde částečně i popsána výstavba nových hospodářských objektů, včetně dvorů, ovčínů a stájí.¹¹⁴ Je tedy zřejmé, že Bádensko bylo válkou o falcké dědictví zasaženo opravdu silně a že Ludvík Vilém se vehementně snažil o jeho obnovu. Tu pojímal nejen jako svou stavovskou reprezentaci, o čemž existuje relativně bohatá literatura, ale také jako oživení země (ve smyslu pozvednutí hospodářství, stejně jako opětovného zalidnění), bez něhož by samozřejmě nákladná reprezentace nebyla myslitelná.

Závěr

Zatímco „barokní konjunktura“ v Čechách, tedy období hospodářského a kulturního rozvoje mezi třicetiletou válkou a válkami doby vlády Marie Terezie, bývá spojována s absencí válečných událostí na území Čech, příklad Bádenska ukazuje, že i válka a opakovaná devastace země mohla iniciovat vznik velkolepých krajinářských projektů, tzv. barokní krajiny. Bádensko je unikátní jak válečnými událostmi, neboť se ho přímo dotkly velké evropské konflikty konce 17. a počátku 18. století, tak svou vazbou na české prostředí. Markrabě Ludvík Vilém se jako vojevůdce projevil na bojištích v Uhrách i Říši, kde mimo jiné pomáhal zatlačit Francouze zpět za Rýn, aby neohrožovali jeho vlastní území. Kromě toho se v roli zeměpána staral o obnovu válkou zni-

schafft werden muß gleich ein bar Tausend Malter eingeackert, und ausgesäet werden kundten, so wurd zu sothanner Würthschafft ein rechter anfang gemachet,...“ (tamtéž).

¹¹² „... Oberheeger, der es zweifelsohne am besten wissen [...] solche Örtter angewießen allwo mann gar neue Feldter und Wiesen ausrotten, und machen kan.“ (tamtéž).

¹¹³ „...die benötigten Leith, sambt deme Viehe in das Landt Baaden, selbige Würthschaft damit zubestellen, weillen daß leztere wegen des üblen Weegs, Schnee, und großen Gewässers, ohnedir nit fortzubringen, und die Leith ohne dem Viehe nichts nuz draußen seindt, dem 23ten dieses von hier weggehen, und also umb den halben May sich ungefehr zu Rastatt draußen einfinden werden, ...“ (tamtéž).

¹¹⁴ Např. „Zu Scheibenhart ist ein schöner Meyerhoff anzurichten, worzu Ihre hochfürst. Drch. die Fürstin Ihr eigenes Viehe verschaffet wie der Meyerhoff, sambt Stallung aber eigent. zu bauen daß ist hochgedacht Ihrer hochfürst. durch. der fürstin schon unterthänigst berichtet, in zwischen wehre vor allen halt nötig mehres Feldter auszuroten, und selbe als dann mit den iezig verhandenen, so bereits darzu zugerichtet, und weithers, noch anzubauen, und zubestellen.“ Podobně bylo obnoveno či nově postaveno několik budov v Malschi (SOA Plzeň, BTDK, inv. č. 186, sign. 216, ka. 34, Extract: Aus dem am vergangenen Herbst projectatim Würthschafts-Puncten wie in dem Landt Baaden iezo gleich Meyerhöff anzurichten, und anzubauen).

čeného markrabství. Toho se účastnila i jeho žena Sibylla Augusta, která po smrti manžela pokračovala ve správě a obnově země. Na své rodiče navázal Ludvík Jiří, jehož vládu poznamenala válka o polské nástupnictví.

Díky držbě panství v Čechách, které se v 80. let vymanily z poválečné agrární deprese a prožívaly hospodářskou a kulturní konjunkturu, zde mohla markrabata čerpat inspiraci pro postup při obnově Bádenska. Došlo na uplatnění nejen obecných principů barokní architektury, ale i na řadu jejích rysů, jež jsou specifické pro Čechy. Prostřednictvím markrabat a umělců z Itálie i Čech byla realizována velkolepá krajinářská koncepce integrující celé markrabství a komunikující suverénní postoj zeměpána. Tato koncepce zahrnovala jak výstavbu luxusních rezidencí, tak mnoho méně nápadných staveb (sakrální objekty, hospodářské dvory), spolupráci s řeholními řády nebo přesun sedláků a služebnictva z Čech.

Domnívám se, že pokud chceme dále užívat pojem „česká barokní krajina“, potom je zapotřebí ho užívat i mimo Čechy, např. pro Kladsko či Bádensko. Není zdaleka tolik důležité, kde se ona komponovaná krajina nachází, jako kdo a proč ji nechal upravit, a co tím chtěl sdělit svým současníkům, případně dalším generacím. Tento záměr stojící na pozadí krajinářské kompozice lze nazvat krajinotvorbou. Do ní se promítá postavení stavebníka, které je dále komunikováno v rámci příslušné sociální vrstvy (šlechtická reprezentace) stejně jako směrem dolů k poddaným (disciplinační snahy). Kromě nevědomého otisku mentality je v krajinotvorbě čitelné i ideologicky (zde ideologie jako systém znaků a hodnot) motivované vytváření prostředí, v němž žijí poddaní stavebníka, kteří jsou vystaveni působení hodnot vyjádřených krajinotvorbou (kultura, spiritualita, sociální hierarchie). Řečeno jevištní metaforou, je stavebník scénografem, režisérem i hlavním hercem celého divadelního dění a samozřejmě také divákem.

Nebylo ale cílem článku redukovat interpretaci krajiny a jejího utváření do rámce jakékoliv metafory. Snahou bylo představit proces kulturního transferu, pomyslného přenášení krajiny. To se dělo pomocí stavebníka, stavitelů, řady dalších umělců, ale i „obyčejných lidí“ z neprivilegovaných sociálních vrstev, včetně sedláků. Zahrnovalo přesun rezidence (tj. hlavního sídla s patřičnou infrastrukturou z Ostrova do Rastattu), zboží (kamene, ovčí vlny či karlovarské minerálky), genů (lidí, hospodářských zvířat),¹¹⁵ pracovních postupů (stavby z kamene, lesní hospodářství) nebo náboženských kultů (sv. Jan Nepomucký, P. Marie Einsiedelská). Uvažování o krajině v době baroka je tedy vhodné rozšířit mimo obvyklý okruh stavebníka a architekta. Významná je, zdá se, role všech společenských vrstev, a těžko některou z nich v procesu utváření krajiny považovat za zcela pasivní. Alespoň je zřejmé, že krajinné kompozice nebyly jen úsečkami na plánech a mapách, ale byly živou součástí krajiny, v níž se žilo, hospodařilo i válčilo.

¹¹⁵ Předpokládat lze i transfer rostlinného materiálu (ať už osiva nebo např. okrasných rostlin), avšak zatím se mi ho nepodařilo doložit.

Michal Vokurka

The Baden Region as a Czech Baroque Landscape

The Bohemian Baroque landscape is a term used in the Czech historiography and related fields for a long time, however, frequently without deeper theoretical reflection. It is usually linked with the Baroque art, specific forms of religiousness, and geomorphological features. In order to analyze the features which formed the cultural landscape at the beginning of the 18th century, the Baden region was picked as an example. Due to the fact that Baden margraves owned dominions in Bohemia beside the one in Baden, we can see the transfer of a number of features linked with the Bohemian Baroque landscape and their application outside Bohemia. This example makes it apparent that beside religiousness and noble representation the process of landscape cultivation at that time was significantly influenced by economic circumstances of the noble dominion. The town of Rastatt was newly built in the Baden region and it shared a number of features with the Bohemian residence of the margraves in the town of Ostrov. This new town is incorporated in a well-planned landscape composition that connected important residences and communicated the margrave's demand for political sovereignty (which was endangered by French troops at that time). This axial composition was complemented with a number of less prominent places such as chapels, hunting lodges or farms.

In order to revitalize the landscape both culturally and economically, artists, craftsmen, monks and also farmers were invited from the Bohemian dominions owned by the margraves. The post-war settlement is documented and so is the transfer of farm animals. Consequently, the Bohemian dominions and the margravate were administered in a very similar way whereas various officers moved from one country to another. Therefore, the Baden region can be considered a transferred landscape due to the significant import from Bohemia.

Ondřej Hnilica – Petra Hnilicová*

HISTORICKÁ KULTURNÍ KRAJINA A DROBNÉ SAKRÁLNÍ PAMÁTKY V TELČI A OKOLÍ JAKO SÍŤ VÝZNAMŮ

HISTORIC CULTURAL LANDSCAPE AND SMALL SACRAL HISTORIC
SIGHTS IN TELČ AND ITS SURROUNDINGS AS A NETWORK
OF MEANINGS

Keywords

sacralization of landscape
Baroque
semantic units
small sacral architecture
Telč

Abstract

The study focuses on specific aspects of historic cultural landscape of Telč and its immediate vicinity. The focal point is the location of sacral landmarks in the suburban areas of the town of Telč. The objects were studied in the context of territorial links among small sacral structures. We compared the places of interest and reconstructed them partly according to available iconographic sources and relicts survived in urbanism of the sites. This dense network of small sacral structures on a relatively small territory and their apparent legibility in the historic territorial composition demonstrates its inter-regional significance.

* Mgr. Ing. Ondřej Hnilica Ph.D., Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Telči, Hradecká 6, 588 56 Telč. E-mail: Hnilica.o@seznam.cz. – Mgr. Petra Hnilicová, tamtéž. E-mail: hnilicova.petra@npu.cz. – Rádi bychom poděkovali našemu kolegovi Romanu Staňkovi za pomoc se zpracováním mapových příloh. Text vychází z konferenčního příspěvku Drobné sakrální památky v Telči a okolí jako síť významů, předneseného na 16. Historickogeografické konferenci: *Projevy emocí, víry a rozumu v historických krajinách* dne 22. ledna 2020 v Praze. – Studie vznikla v rámci výzkumného projektu *Telč a jezuité, řád a jeho mecenáši* DG16P02M043, financovaného z Programu aplikovaného výzkumu a vývoje Národní a kulturní identity (NAKI).

Kulturní krajina Telčska

Příroda je pro člověka jakousi danou výchozí skutečností. Lidská potřeba uspořádávat svůj životní prostor a naplňovat jej různorodými obsahy patří mezi antropologické konstanty.¹ Různosti principů, které se přitom uplatňují, zároveň vymezují civilizační, respektive kulturní okruhy. Jednotlivá společenství svým životem ovlivňují a přetváří krajinu, v níž žijí a z níž mají užitek v závislosti na typu prostředí.² Takovou krajinu konstruovanou člověkem, pak nazýváme kulturní krajinou. Lidská imaginace je otiskována do přírodní materie, jak to vystihuje Simon Schama.³ Krajinu lze promýšlet i ryze ontologicky, jakožto pro člověka určující skutečnost, neboť i on je jí v tomto oboustranném vztahu formován.⁴

V kontextu středoevropského prostoru, vycházejícího z křesťanského paradigmatu, se činnost člověka do krajiny otiskuje mimo jiné tak, že **posvěcuje jeho dílo na pozadí dějin spásy**. Což je příznačné zejména pro období našeho zájmu, raného novověku.⁵ Příspěvek nahlíží na krajinu Telče a blízkého okolí, kde se do dnešní doby zachovala urbanistická struktura, v níž je čitelný proces kumulativního růstu. Nachází se zde značný počet drobných sakrálních památek spadajících svou datací do různých historických období. Jak si povšiml již Josef Brož na konci 19. století, na Telčsku se nachází vysoká koncentrace zachovaného fondu těchto památek srovnatelná s Plzeňskem. Tato skutečnost bývá interpretována jako dědictví tradičně katolicky zakotvených regionů.⁶ Drobné stavební artefakty rozmístěné jak přímo ve městě, tak i v okolní krajině vytvářejí hustou síť bodů, na nichž lze dobře představit **fenomén**

¹ Srov. Denis E. COSGROVE, *Social formation and symbolic landscape*, Wisconsin 1984, s. 13–38.

² Vymezení pojmů mezi krajinou (pro niž je určující forma a struktura, tedy její hmotné aspekty) a prostředím (tvořící aspekty neviditelné), jak je rozlišuje Alan R. H. BAKER, *Geography and History. Bridging the Divide*, Cambridge 2003, s. 78; pro naše potřeby si pojmosloví přizpůsobujeme českému úzu s významovými konotacemi, jak se užívají v češtině.

³ Simon SCHAMA, *Krajina a paměť*, Praha 2007, s. 65.

⁴ Zajímavé shrnutí za pomoci příslušné literatury uvádí například: Lucie RYCHNOVÁ, *Drobná sakrální architektura v barokní komponované krajině Jičínska – velišsko-vokšické panství Františka Josefa Šlika*, bakalářská práce, KTF UK Praha 2006, s. 2–4; určitou syntézou v rámci jiné případové studie představuje recentní monografie téže autorky: Lucie RYCHNOVÁ, František Josef Šlik a česká barokní krajina, Praha 2020.

⁵ Srov. Denis E. COSGROVE – Stepten DANIELS, *The Iconography of Landscape*, Cambridge 1988, s. 2; Michal VOKURKA, *Barokní krajinotvorba. Srovnání přístupu Šliků a Sasko-Lauenburských*, diplomová práce UK FF Praha 2018, s. 10; Stav poznání ke studiu krajiny raného novověku v našem prostředí shrnuje Eva CHODĚJOVSKÁ, *Studying the Early modern landscape in the Czech republic*, *Historická geografie*, 38, 2012, s. 63–98.

⁶ Josef BROŽ, *Boží muka z Plzeňska a Telecka na Moravě*, *Český lid* 8, 1899, s. 292–301.

tzv. sakralizovaného prostoru. Jedná se o jednu z vrstev kulturního dědictví, které spoluvytvářejí historickou paměť. V případové studii představíme emblematické body této sítě a pokusíme se je propojit do širších významových souvislostí. Nástrojem k uchopení zdejší historické krajiny nám budou kulturně historické aspekty a jejich prokreslení v mapách mentalit.⁷

Při klasifikaci a interpretaci významových celků, které tak vzniknou, se budeme pohybovat v **období raného novověku**. Duchovní život se v Telči v 17. a 18. století rozvíjel za působení světského kléru, ale i Tovaryšstva Ježíšova.⁸ Ikonografickým zdrojem poznání nám byla vyobrazení města, zejména z 19. století. Při práci s vedutami či prospekty, ale také mapami je nutná jistá ostražitost z důvodů idealizace zachycených míst.⁹ Absence přesné deskriptivní hodnoty přináší prostřednictvím drobných zkreslení či zdůraznění prvků zajímavý autorský pohled, vybízející k samostatné interpretaci.

Fyzická situace a poloha. Město Telč je situováno ve střední části Dačické sníženiny mezi Javoříckou a Křižanovskou vrchovinou. Tato oblast vytváří údolí spádové pro vodoteč, jež je v části Telče tvořena větším potokem, které napájejí historickou soustavu rybníků. Ta byla součástí fortifikační a hospodářské páteře města. Soustava je přítokem Moravské Dyje, do níž se ale vtéká až za vlastním městem. Dílčí sníženiny položené směrem k městu jsou vyplněny rybníky.¹⁰

Město vzniká na křižovatce starých zemských stezek Humpolecké (sever - jih) a Třebíčské (východ – západ).¹¹ Hlavní tahy byly v průběhu času doplňovány lokálními směry a vytvořily bohatou komunikační strukturu mezi krajinou a lidskými sídlí. Vnitřní Město svírají rybníky Štěpnický a Ulický. Na jihu se nachází původní osada (Staré Město) spolu s třetím z městských rybníků – Staroměstským. Město Telč se kromě Vnitřního Města, jehož historické jádro je zařazené na seznamu památek UNESCO, sestává ze tří předměstí: z jihozápadu je to Staré Město, ze severu Štěpnice a z východu Podolí. Takto vymezená městská struktura je protkaná sítí komunikací, z níž hlavní tahy směřují k Jihlavě, Třebíči, Jindřichově Hradci a Dačicím. Skutečnost,

⁷ Eva SEMOTANOVÁ, *Historická geografie Českých zemí*, Praha 2006, s. 185–193; metodologickou rozrůzněnost lze velmi pěkně sledovat v knize: *Krajina jako historické jeviště*, red. Eva Chodějovská – Robert Šimůnek, Praha 2012.

⁸ Srov. Petra HNILICOVÁ, *Po stopách drobné sakrální architektury*, in: *Telč a Jezuité. Řád a jeho mecenáši*. Katalog výstavy, red. Kateřina Bobková-Valentová – Petra Hnilicová, Telč 2020, 45–53.

⁹ Robert ŠIMŮNEK, *Obraz šlechtického panství v Čechách 1500–1750*, Praha 2018, s. 334–335.

¹⁰ Bohumír SMUTNÝ, *Telč*, in: *Vlastivěda moravská. Dačicko, Slavonicko, Telčsko*, red. Vladimír Nekuda, Brno 2005, s. 802.

¹¹ Vlasta KRATINOVÁ – Bohumil SAMEK – Miloš STEHLÍK, *Telč. Historické město jižní Moravy*, Praha 1992 s. 7; srov. Václav RICHTER, *Středověká Telč*, Praha 1948, s. 4–5.

Obr. č. 1. Letecký snímek Telče od jihozápadu. – NPÚ, ÚOP v Telči, foto Pavel Macků (2014).

že se město nachází stranou dálkových komunikací a že připojení k železniční síti proběhlo s určitým zpožděním (1898), způsobila, že město nepostihl tak dravý nástup industrializace, jako tomu bylo v jiných lokalitách. Předměstské části i okolí si zachovaly vysoký stupeň výpovědní hodnoty o podobě místa a otázka rekonstrukce krajiny zde tedy není tak abstraktní jako jinde.¹²

Struktura města Telče a sakrální dominanty. Každá z jednotlivých městských částí má vlastní určující architektonické dominanty, které vytvářejí její svébytnost, a to společně s drobnými sakrálními objekty. Vnitřní město tvoří protáhlé trojúhelníkové náměstí obklopené měšťanskými domy s loubím. Náměstí se nálevkovitě zužuje směrem k historickému světskému mocenskému centru – zámku. V jeho sousedství se na stejné ose nachází děkanský kostel sv. Jakuba Většího s jedinou blokovou věží přimykající se k presbytáři. Naproti zámku se jako jeho protiváha nachází bývalá jezuitská kolej s kostelem Nejsvětějšího Jména Ježíš s dvouvěžovým průčelím orientovaným k podélné ose náměstí. Výrazné měřítko koleje není akcentováno vzhledem k náměstí, nýbrž pro pohledy z předměstí. Protipólem věží kostela Jména Ježíš je na

¹² Eva SEMOTANOVÁ – Pavel CHROMÝ – Zdeněk KUČERA, *Historická geografie. Tradice a modernita*, Praha 2018, s. 7–10.

podélné ose dále věž kostela sv. Ducha při jádru bývalého panského dvorce. Vertikály věží kostelů vytváří charakteristické panorama městské krajiny v typické údolní poloze zástavby.

Staré Město představuje starší sídelní jednotku než vlastní Vnitřní Město a bylo do počátku novověku dokonce samostatným farním okrskem. Urbanisticky původní část tvoří dvě ulicovky. Vlastním jádrem je drobné náměstíčko, k němuž přiléhá hřbitovní zeď ohrazující prostor kolem chrámu Matky Boží.¹³ Původem středověký kostel má charakteristickou mírně kónickou blokovou věž tvořící jeho vertikální dominantu. V areálu hřbitova samostatně stojí barokní votivní kaple sv. Rocha. V dalších městských částech se nacházejí menší sakrální stavby: votivní kaple Panny Marie na Štěpnici a na Podolí pak hřbitovní kostel sv. Anny.

Perimetr města obklopují (či v jednom případě obklopovaly) další sakrální stavby s primárně poutním významem, k nimž se vázaly další funkce sekundární. Jedná se o kaple sv. Karla Boromejského u Vanova, sv. Jana Nepomuckého u Krahulčí, sv. Vojtěcha u Studnic či zaniklou kapli „Hamerníkovu“ ve směru na Myslůvku. Na tento obvod radiálně navazují středně vzdálené, avšak stále regionální poutní cíle: Kostelní Vydří, Mutná u Cizkrajova, Křemešník u Pelhřimova, Dobrá Voda u Mrákotína, Urbanov a Knínice. Ze vzdálenějších poutních míst měly pro Telč význam Svatá Hora u Příbrami, Mariazell ve Štýrsku ad.¹⁴ Vybrané stránky krajiny v okolí Telče ve vztahu k sakrálním objektům, ale i aspektům hospodářským byly částečně v nedávné době reflektovány.¹⁵ Naše zaměření je užší a budeme sledovat sakrální síť významů pouze v rámci prvního perimetru města.

Sakralizace životního prostoru – krajiny

Fenomén, pro který se ustálilo slovní spojení „sakralizace krajiny“, je historicky podmíněnou skutečností kulturně náboženského charakteru.¹⁶ Podobná, ale v určitých as-

¹³ Otázka do jaké míry je náměstíčko před kostelem Matky Boží důsledkem až výstavby dělnických domků zaměstnanců textilní továrny na Starém Městě (srov. Eva MELMUKOVÁ-ŠAŠECÍ, *Historická úloha Telče v procesu národního obrození, Vlastivědný sborník Vysočiny – Oddíl věd společenských* 6, 1988, s. 41–56, zde s. 46).

¹⁴ Srov. *Etnologický atlas Čech, Moravy a Slezska VI. Okruhy kultů poutních madon jezuitského řádu*, red. František Bahenský – Markéta Holubová – Jiří Woitsch, Praha 2009.

¹⁵ *Procházka panstvím Telč*, red. Martina Indrová – Irena Tobiášková, Telč 2016; *Telč v průběhu staletí*, red. Martina Indrová – Irena Tobiášková, Telč 2017.

¹⁶ Werner TELESCO, „Sakrallandschaft“. Annäherungen an einen komplexen Begriff, in: *Die Sakralisierung der Landschaft*, hg. Werner Telesco – Thomas Aigner, St. Pölten 2019, s. 10–21.

pektech přece odlišná koncepce vykládá přírodu, jež se nám jeví jako zduchovnělá či zlidštěná, je-li vnímána prostřednictvím pohybu člověka v ní.¹⁷

Fenomén sakralizace krajiny sestává z aspektů hmotné a nehmotné povahy. Proto jeho zkoumání vyžaduje práci s prameny jednak zachovanými ve své hmotné podstatě – ať již ve stavebních a uměleckořemeslných dílech s náboženskými obsahy či dílech lidové religiozity, tak s prameny klasické písemné povahy.¹⁸ Kaple, kapličky, poklony, boží muka a sochy představují jakožto artefakty zhmotněné projevy dobové zbožnosti a současně reprezentují náboženskou konfesi vymezené oblasti.¹⁹ Bylo přirozené, že tyto artefakty podléhaly dohledu duchovních autorit, jejichž myšlenkové rámce lze minimálně v dílčí podobě rekonstruovat, například z důvodu zvýraznění trasy k poutnímu místu.²⁰ Zkoumanou kulturní krajinu Telčska dle typologie můžeme klasifikovat jako krajinu poutních míst a křesťanských legend.²¹ Podoba drobné sakrální architektury, která je navíc zasazena do konkrétního krajinného kontextu, plní i další funkce, vrství se také s ohledem na konkrétního recipienta a jeho kontext.

Starší období se vyznačovala dělením životního prostoru mezi kulturu a přírodu.²² V křesťanské perspektivě představovaly tyto dva póly bezpečí civilizace a jejího řádu, naproti nebezpečnému světu tomuto řádu nepodléhajícímu, ovládanému živly, démony a neuslednými jedinci spojovanými se zločinem.²³ V raném novověku je vní-

¹⁷ Roland W. HEPBURN, Aesthetic appreciation of nature, *British Journal of Aesthetics* 3, 1963, č. 3, s. 195–209, zde zvl. s. 197 a 200.

¹⁸ Václav BŮŽEK a kol., Společnost českých zemí v raném novověku. Struktury, identity, konflikty, Praha, 2010, s. 300.

¹⁹ Výběrově: Barbora DOHNALOVÁ a kol., Metodika identifikace kulturních artefaktů v krajině, Brno 2015, s. 13–16 (kulturní artefakty sakrální krajiny, dále charakteristika jednotlivých kategorií); Tomáš HÁJEK – Irena BUKÁČOVÁ, Příběh drobných památek (Od nezájmu až k fascinaci), Lomnice 2006.

²⁰ Některé dílčí aspekty z hlediska minulosti a dneška uvádí: Karel WATZKO, Vnitřní význam drobných památek – teorie univerzálnosti, in: Člověk, stavba a územní plánování III, red. Zuzana Kramářová, Praha 2009, s. 63–71; TÝŽ, Drobné památky a jejich vazba na změny v krajině či urbánní strukturu, in: Člověk, stavba a územní plánování IV, red. Zuzana Kramářová, Praha 2010, s. 121–129.

²¹ Marek EHRlich – Božena PACÁKOVÁ – Marie PAVLÁTOVÁ – Alena SALAŠOVÁ – Markéta ŠANTRŮČKOVÁ – Martin WEBER, Typologie historické kulturní krajiny České republiky, Praha 2019, s. 47–48.

²² S. SCHAMA, Krajina (jako pozn. 3), s. 88.

²³ Například: Robert ŠIMŮNEK, Krajina a příroda ve vnímání a myšlení středověkého člověka, *Historická geografie* 35, 2009, s. 95–146; Tomáš KLIMEK, Krajiny českého středověku, Praha 2014; Zdeňka PALOUŠOVÁ, Kamenná Boží muka v jižních Čechách a přilehlé Moravě, České Budějovice, 2009, s. 11–19; Pavel HÁJEK, Zděná Boží muka v jižních Čechách, České Budějovice 2009, s. 9–18; Ze starších prací uvádíme pionýrské počiny nestora české etnografie: Čeněk ZIBRT, O původu „Bořích muk“, *Český lid* 13, 1904, s. 478–479; TÝŽ, O Bořích mukách, *Český lid* 31,

mání přírody rozšířeno o nové sémantické obsahy.²⁴ Kromě výše uvedeného přístupu je sakralizace směřována k upevnění a disciplinaci vnitřního světa laiků v rámci každodennosti i svátků.²⁵ Jiným praktickým hlediskem polohy bylo taktéž vymezení hranice jednotlivých pozemků prostřednictvím těchto objektů.²⁶ Zasvěcení jednotlivých realizací zemským světcům propojuje **fenomén sakralizace krajiny s konceptem tzv. Svatých Čech** (*Bohemia sancta*), který však primárně slouží jako ideologické východisko.²⁷

Nástrojem sakralizace krajiny jsou především **kommunikační osy** tvořené množstvím bodů, které mohou být počátečními, průchozími či koncovými.²⁸ Ve většině případů je cílovým bodem poutní místo, minimálně regionálního významu, ke kterému se směřuje od domovské sakrální stavby.²⁹ Cestu obvykle lemují nejrůznějšími druhy památek, tvořících určitá znamení. Ty mohou sice fungovat sami o sobě, zásadní je však jejich smysl z hlediska kontextu a jejich funkce jako orientačních bodů.

Česká barokní krajina. Příroda byla svým způsobem vnímána a oceňována již od středověku.³⁰ Změny mentalit přicházejících s nástupem novověku se výrazně projevují i v přístupu k přírodě. V historiografii se dále pro raný novověk ustálil koncept

1931, s. 300–301, či jinak klasickou práci Václava FLORENCE, Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku, Praha 1974, s. 212–214.

²⁴ Josef MACEK, Historická sémantika, Český časopis historický 89, 1991, s. 1–30.

²⁵ Zdeněk ORLITA, Limity kontroly. Sodalita sv. Izidora v Tuřanech a možnosti působení mariánských kongregací mezi vesnickým obyvatelstvem ve druhé polovině 17. století, in: Jezuité a Brno: sociální a kulturní interakce koleje a města (1578–1773), red. Hana Jordánková – Vladimír Maňas, Brno 2013, s. 171–184, zde zvl. s. 180.

²⁶ Pavla LOUCKÁ, Boží muka – orientační bod v krajině, Vesmír 75, 1996, s. 707.

²⁷ Jiří SÁDLO – Petr POKORNÝ – Pavel HÁJEK – Dagmar DRESLEROVÁ – Václav CÍLEK, Krajina a revoluce. Významné přelomy ve vývoji kulturní krajiny Českých zemí, Praha 2005, s. 181; Jiří SÁDLO – Pavel HÁJEK, Česká barokní krajina: co to vlastně je? II. Jevy, procesy, interpretace, Dějiny a současnost 26, 2004, č. 4, s. 45–49, zde zvl. s. 47.

²⁸ Systematická práce uchopování krajiny prostřednictvím nabízejících se elementů plocha / linie / bod srov. František SVOBODA – Aleš HOMOLA – Petr CZAJKOWSKI – Martin MARKEL – Barbora PONEŠOVÁ, Krajina jako dílo: barokní krajinou od Mikulova po Znojmo, Brno 2016, k metodě zejména s. 26–28.

²⁹ Např. Jan ROYT, Křesťanská pout' po barokních Čechách, Český lid 79, 1992, s. 323–337; Norbert OHLER, Náboženské poutě ve středověku a novověku, Praha 2002; Wallfahrten in der europäischen Kultur: Tagungband Příbram, 26.–29. Mai 2004, hg. Daniel Doležal – Hartmut KÜHN et al., Frankfurt am Main, 2006; Časové a prostorové souvislosti tradiční lidové kultury na Moravě, red. Roman Doušek – Daniel Drápala, Brno 2015, s. 75–79, 115–120, aj. – V regionálním měřítku Jiří ČERNÝ, Poutní místa jihozápadní Moravy – milostné obrazy, sochy a místa zvláštní zbožnosti, Pelhřimov 2005.

³⁰ Josef MACEK, Vnímání přírodních krás v českých zemích pozdního středověku, Český časopis historický 95, 1997, s. 289–314.

české barokní krajiny jako svébytného jevu, který částečně souvisí s výše uvedeným fenoménem sakralizace krajiny.³¹ Zdeněk Kalista v úvahách o barokní krajině přemítal o pozici člověka v ní s tím, že barokní člověk krajinu neviděl jako danou, nýbrž jako živý prostor. Což souvisí s jeho myšlenkou o touze prolnout viditelné s neviditelným, která je v případě baroka klíčová.³² Pojem „české barokní krajiny“ je ovšem historio-grafický konstrukt, který se nadužíval až do určité šablony či fráze.³³ Označení „barokní“ zde pak nefunguje ve smyslu výtvarného slohu, nýbrž jako pojmenování dějinné epochy.³⁴

Období raného novověku se díky svému sebevědomí a suverenitě duchovní i materiálově-ergonomické prokreslilo do naší krajiny tak, že za současného potlačení starších krajinných vrstev, jeho dědictví je na mnoha místech zřetelné podnes, ač se jedná o krajinu zaniklou.³⁵ Tato krajina dotvořená člověkem se vyvinula v působivý a malebný organismus.³⁶

Krajinotvorné dílo a do něj zasazené architektonické realizace vznikaly podmíněny finančními možnostmi a ideovými nároky jednotlivých společenských vrstev, většinou šlechty a vyššího kléru. Tyto realizace se staly symbolem, jehož účelem bylo představení a reprezentace jejich stavebníků jakožto společenské elity. Naproti nim však i příslušníci nižších společenských vrstev (duchovenstvo i měšťané) měli, mnohdy v rámci náboženských bratrstev, tendenci napodobovat je – v měřítku odpovídajícím jejich možnostem. Tyto počiny pak obecněji vytvářely emocionální náboj místa.³⁷ Krajina prostoupená sakrální sítí významů se pak jeví jako posvěcená pro lidskou práci a její plody ve smyslu činnosti hospodářské, poskytující každodenní obživu. Přísná

³¹ Pavel BĚLINA – Jiří KAŠE – Jiří MIKULEC – Irena VESELÁ – Vít VLNAS, *Velké dějiny zemí Koruny české IX. 1683–1740*, Litomyšl – Praha 2011, s. 448–457; Eva SEMOTANOVÁ, *Barokní krajina globálním tématem historické geografie*, in: *Inter laurum et olivam*, red. Ivana Ebelová – Jiří Souša, Praha 2007, s. 343–353; V. BŮŽEK a kol., *Společnost (jako pozn. 18)*, s. 34; Dobroslav LÍBAL, *Baroko a česká krajina*, in: *Barokní umění a jeho význam v české kultuře*, Praha 1991, s. 134–136. Připomenout lze i některé absolventské práce, např. Lenka PELLOVÁ, *Česká barokní krajina a její proměny. Různé přístupy ke krajině v barokním období*, MU FF KES Brno 2006.

³² Zdeněk KALISTA, *Tvář baroka*, Praha 2014, s. 46.

³³ Eduard MAUR, *Revoluce ve výkladu historických proměn krajiny?*, *Český časopis historický* 105, 2007, s. 619–626.

³⁴ Například Ronnie Po-Chia HSIA, *The World of Catholic Renewal. 1540–1770*, New York 2010, s. 159–171.

³⁵ Jiří SÁDLO – Pavel HÁJEK, *Česká barokní krajina: co to vlastně je?*, I. Kulturněantropologická východiska odpovědi, *Dějiny a současnost* 26, 2004, č. 3, s. 29–33, zde zvl. s. 30.

³⁶ Karel STIBRAL, *Proč je příroda krásná?*, *Estetické vnímání přírody v novověku*, Praha 2005, s. 57–58.

³⁷ Srov. V. BŮŽEK a kol., *Společnost (jako pozn. 18)*, s. 688.

dichotomie mezi sakrální a světskou krajinou v dnešním slova smyslu pro starší období samozřejmě neexistovala a byla bezprostředně vzájemně prostoupena.

Liturgická náplň. V křesťanské kultuře jsou artefakty nabývající sakrální význam zřizovány proto, aby sloužily liturgickému slavení a stávaly se jeho součástí.³⁸ Toto slavení zakládá a je již odrazem živé tradice, současně i tmelem křesťanského společenství (často v lokálním smyslu), respektive církve ve smyslu univerzálním a samozřejmě také podléhá reakcím na její potřeby. Nejinak je tomu i pro období raného novověku.³⁹

Liturgický rok se dělí na části – svátků (sanktorální) a dob (temporální).⁴⁰ Čas tak nabývá posvátného rozměru a upomíná na události dějin spásy, které se prostřednictvím liturgie zpřítomňují. Dynamika vztahu mezi liturgií a kulturní krajinou se projevovala zejména při stacionárních bohoslužbách v období Velkého půstu před velikonočními svátky. Tehdy se věřící pohybovali v posvátném úkonu mezi bodem shromáždění (*statio*), které bývalo definováno určitým sakrálním objektem a samotnou stavbou, kde byla sloužena bohoslužba.⁴¹ Dalšími případy pohybu v kulturní (sakralizované) krajině a využívání strategicky rozmístěných drobných sakrálních památek byly Prosebné dny. Během nich se konaly Větší litanie (*Litaniae Maiores*) a farní společenství se modlilo a prosilo za Boží přízeň a přimluvu patronů v rámci zemědělského cyklu. Podobně tomu bylo při tzv. Křížových dnech (*Litaniae Minores*) a dalších.⁴² Zvláštní a svým významem důležité svátky jsou spojeny s poutěmi,⁴³ které připadají na termíny zasvěcené patronu či patronům příslušného místa nebo stavby. Jejich provoz je taktéž neodmyslitelně spojen s drobnou sakrální architekturou v krajině. Ta zde funguje jako

³⁸ Rupert BERGER, *Liturgický slovník*, Praha 2008, s. 246–247.

³⁹ R. BERGER, *Liturgický slovník* (jako pozn. 38), s. 59–60; Ludwig Anton MAYER, *Liturgie und Barock*, *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* 15, 1935, s. 67–154.

⁴⁰ Adolf ADAM, *Liturgický rok, historický vývoj a současná praxe*, Praha 1998, s. 39–42; Vladimír SCHEUFLER – Luboš KAFKA, *Církevní svátky*, in: Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska II, red. Stanislav Bouček – Richard Jeřábek, Praha 2017, s. 88–89; srov. Jiří LÖW, *Liturgie v barokní krajině*, in: *Krajina jako dílo. Člověk a rané novověké kulturní krajina*. Sborník vybraných příspěvků z odborné konference Regionální muzeum v Mikulově, 23. 4. 2014, red. Jan Foretník, Brno 2014, s. 18–23.

⁴¹ Pavel KOPEČEK a kol., *Projevy křesťanské liturgie v kulturní krajině*, Brno 2015, s. 68.

⁴² P. KOPEČEK a kol., *Projevy křesťanské liturgie* (jako pozn. 41), s. 83–85; dobový přehled liturgických slavností, prosebných shromáždění, ale i osobních proseb, které byly doprovázeny hudební složkou, může přehledně přiblížit například rejstřík soudobých příruček náboženských písní. Například vzorový soubor uspořádaný Antonínem Koniášem SJ, *Citara Nového zákona pravého Boha (...)* z roku 1727. Srov. *Krátké věčné spasení upamatování K životu a době jezuitů Antonína Koniáše*, red. Kateřina Bobková-Valentová – Miloš Sládek – Martin Svatoš, Praha 2013, s. 155–169.

⁴³ Luboš KAFKA, *Poutí*, in: Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska III, red. Stanislav Bouček – Richard Jeřábek, Praha 2017, s. 786–787.

určité znamení blízkosti, konkrétně v případě poklon jako místa určeného k poděkování a modlitbě. Tradičně šlo o **místo, z něhož mohl být poprvé spatřen cíl pouti**.⁴⁴ Setkání s posvátnem je na těchto místech obzvláštní milosti zprostředkováno nějakým druhem relikvie, či pravou a živoucí podobou patrona kultu (*vera effigie*).⁴⁵

Drobná sakrální architektura jako znamení boží blízkosti a jako odkaz k dějinám spásy samozřejmě doprovázela věřící v jejich každodennosti. Právě proto se hodila i pro případné katecheze při apoštolské (misionářské) činnosti v pobělohorském období. Jednu z nemnoha zmínek uvádí Jan Tanner, SJ, ve svém vzorovém životopisu P. Albrechta Chanovského, SJ.⁴⁶ Ideál praxe nám líčí poutní knihy, kterým se v rámci česky psané produkce dlouhodobě věnuje Jan Malura.⁴⁷ Uvádí příklad *Radostné cesty* z roku 1735, kde se zmiňuje, že potká-li poutník v krajině kříž či Boží muka má se zastavit a vkleče se pomodlit.⁴⁸ Svou roli tyto objekty hrály při různorodých podobách dobové zbožnosti⁴⁹ či lidové religiozity.⁵⁰

⁴⁴ Krátké věčného spasení upamatování, red. K. Bobková-Valentová – M. Sládek – M. Sva-toš, s. 107–109.

⁴⁵ O posvátnu existuje celá řada specializované literatury, které na tematiku „posvátného“ nahlíží z různých perspektiv. Výběrově chceme upozornit na dnes již starší sborník: O posvátnu: Sborník příspěvků z kolokvia pořádaného ... ve dnech 26.–27. 10. 1992, red. Helena Webrová, Praha 1993. K hmotné kultuře v tomto sborníku Jan ROYT, Proč stojí poutní místa tam, kde stojí, s. 109–113; dále například: Týž, *Obraz a kult v Čechách 17. a 18. století*, Praha 2011.

⁴⁶ Muž apoštolský, aneb, Život a ctnosti ctihodného pátera Albrechta Chanovského z Tova-ryšstva Ježíšova v českém království, od Jana Tannera z téhož Tovaryšstva, vyd. Josef Vašica, Praha 1932, s. 90–91; srov. Čeněk ZÍBRT, Boží muka, Český lid 14, 1905, s. 298–299.

⁴⁷ Jan MALURA, *Meditace a modlitba v literatuře raného novověku*, Ostrava 2015.

⁴⁸ Radostná cesta v tomto plačtivém oudolí... do Mariacell, Brno 1735, s. 104; srov. Jan MALURA, Barokní poutní knihy a zbožná praxe širokých vrstev, Český lid 104, 2017, s. 33–52, zde zvl. s. 41.

⁴⁹ Marie-Elizabeth DUCREUX, Několik úvah o barokní zbožnosti v české historiografii, *Folia Historica Bohemica* 22, 2006, s. 143–177; Jiří MIKULEC, Náboženský život a barokní zbož-nost v českých zemích, Praha 2013, s. 23–30.

⁵⁰ Za zmínku stojí jeden z fenoménů v antropologicko-psychologickém rámci, tzv. magické myšlení (Pavel HARTL – Helena HARTLOVÁ, *Psychologický slovník*, Praha 2004, s. 334; František HODNÝ, *Magické myšlení*, Magisterská diplomová práce UPOL FF, Katedra psychologie, Olo-mouc 2012). Z něho se generují nejrůznější typy pověr či magického zacházení se skutečností. Re-akce směřující k potlačování jejich projevů, v našem prostředí vycházely jak ze samotného církev-ního prostředí, tak později z řad osvícenců. Srov. Jiří MIKULEC, Pověra mezi barokem a osvícenstvím. Zvonění na mrazy jako ochranná praktika i zavrženíhodný nešvar, *Folia Historica Bohemica* 28, 2013, č. 2, s. 259–277, zde zvl. s. 259–268. Například rýhy na sakrální architektuře představují místa, odkud byla seškrabována hmota artefaktu, která v lidovém léčitelství plnila své-bytnou úlohu (srov. Martin ELBEL, *Město a klášter. Františkánský konvent v raně novověké Olo-mouci*, Praha 2017, s. 113; Eduard WONDRÁK, Otazníky kolem záhadných rýh na některých olo-

Telčsko jako modelový příklad sakrální krajiny

Celospolečenská morální i materiální krize způsobená třicetiletou válkou postupně odeznívá a stavební činnost v centrech i na periferiích se znovu obnovuje a dokonce zintenzivňuje.⁵¹ V námi nahlíženém období 17. a částečně 18. století představuje poddanské městečko Telč konfesijně i etnicky homogenní a konsolidovanou lokalitu. Takéž dopady konfliktu třicetileté války byly v porovnání s jinými mírnější. Telč, která se nacházela mimo hlavní silniční tah z Prahy do Vídně, spadala pod správu katolicky orientovaných pánů z Hradce, později rodu Slavatů. Zdejší farní patronát byl vrchností svěřen představenému jezuitské koleje v Jindřichově Hradci.

Problémem však byla správa zdejší farní sítě, kterou zajišťoval světský klérus.⁵² Ten personálně představoval děkan a tři jemu svěření duchovní. Avšak tito měli na starost mimo města ještě třiadvacet okolních vesnic. Z tohoto vyplývá, že nemohli zvládat požadovaný duchovní servis. Snad i toto personální poddimenzování sehrálo jistou roli, když se hraběnka Slavatová rozhodovala o zřízení nového jezuitského řádového domu v Telči.⁵³ Tovaryšstvo Ježíšovo se zde usadilo roku 1656 a setrvalo zde až do zrušení řádu roku 1773.

Lokalita byla tradičně rozdělena na obyvatelstvo Vnitřního Města, které se zabývalo řemesly či obchodem, zatímco hlavním zdrojem obživy zbytku populace předměstí byla rolnická činnost. Toto rozdělení ve společenské stratigrafii se pak přirozeně odráží i ve vztahu a vnímání okolní krajiny.

Významové celky. Městskou strukturu, kterou jsme se pokusili rekonstruovat na základě dostupných podkladů, uchopíme **ve třech významových celcích**.⁵⁴ Mimo primárních mohou nabývat také sekundárních obsahů. A to přiřazením k jiným celkům nejen vzdálenějšího dosahu, ale také vzájemným křížením. Kdy byl konkrétní bod či celek primární či sekundární, bylo podmíněno probíhajícím svátkem či mimořádnou

mouckých stavbách, in: Okresní archiv v Olomouci: zpráva o činnosti okresního archivu v Olomouci za rok 1979, Olomouc 1980, s. 62–69).

⁵¹ Antonín KOSTLÁN, Vliv Třicetileté války na vznik a utváření barokní mentality v Českých zemích, in: Baroko v Itálii – Baroko v Čechách. Setkání osobností, idejí a uměleckých forem, red. Vilém Herold – Jaroslav Pánek, Praha 2003, s. 113–129.

⁵² Josef RAMPULA, Vznik a oblastní změny původního děkanství telčského, Vlastivědný věstník moravský 2, 1947, č. 1–2, s. 178–183.

⁵³ Jaroslav ŠOTOLA, Zrušení jezuitského řádu v českých zemích. Kolektivní biografie bývalé elity (1773–1800), disertační práce FHS UK Praha 2005, s. 204.

⁵⁴ Mapa studie růstu urbanismu byla zpracována na základě otisku indikační skici stabilního katastru pro nejstarší vrstvu růstu města. Předpokládáme, že toto zobrazení zachycuje celek již jako rozvinutou strukturu, avšak ještě je v ní dobře čitelné předindustriální urbanistické uspořádání. Další etapy jsou hodnoceny podle leteckých snímků města v časové posloupnosti, zachycující rozsah expanze předměstí pro první a zvláště druhou polovinu 20. století.

Obr. č. 2. Urbanistický vývoj města Telče. – Autoři Ondřej Hnilica (podklady), Roman Staněk.

Obr. č. 3. Síť drobné sakrální architektury v okolí Telče. Vyznačeny objekty spadající do starší časové vrstvy před rokem 1800. – Autoři Ondřej Hnilica (podklady), Roman Staněk, zhotovení za pomoci mapového podkladu © Přispěvatelé OpenStreetMap.

událostí. V Telči – v intravilánu města a jeho bezprostředním okolí – zachytíme tři stěžejní významové celky:

- mariánská úcta (Telč – Staré Město);
- kult sv. Jana Nepomuckého (Telč – Krahulčí);
- křížová cesta (Telč – Vanov).

1. Mariánská úcta (Telč – Staré Město). Vnitřní Město bylo obklopené hradbami se všemi právy a povinnostmi, které jsou s nimi spojené (514 m n. m.). První část síť, a tedy první významový celek, tvoří kostel Matky Boží na Starém Městě a související drobná sakrální architektura. Tento urbanistický celek se vyvíjel odděleně od Vnitřního Města. Staré Město (509 m n. m.) se z původní osady stává předměstskou vesnicí primárně zemědělské povahy. I přes vzdálenost pouze asi jednoho kilometru jsou nejen architektonické difference pro ně určující. Jižním směrem od Vnitřního Města ke Starému Městu klesá i nadmořská výška přibližně o pět metrů, vytvářející údolní spád a směr toku vodního systému, protkávající město a předměstí. Vizuálním akcentem obou částí jsou samozřejmě vertikály sakrálních staveb. Pro Staré Město je to věž kostela Matky Boží, viditelná jak ze směru jižního, tak z cest vedoucích od západu i východu.

Tradice kostela Starého Města budovaného jako místo paměti odkazuje na hluboké kořeny zdejší mariánské úcty. Místní legenda o počátcích chrámu nám říká, že byl zbudován jako poděkování Panně Marii za vítězství v bitvě roku 1099 Oty II. knížete olomouckého a markraběte moravského s českým knížetem Břetislavem II.⁵⁵ Poutní místo dosáhlo svého rozvoje v raném novověku, který přinesl obnovu chrámu před polovinou 17. století z iniciativy děkana Jana Jiřího Nodelia. Stalo se tak ve spolupráci s vrchností a jindřichohradeckými jezuiti, kterým na zdejším panství patřilo patronátní právo. Po usazení Tovaryšstva Ježíšova v Telči přechází patronátní právo na rektora zdejšího řádového domu a s tím také související dohled i nad sakrálními stavbami drobného rozsahu. Předmětem úcty je nejednoznačně interpretované mariánské zobrazení (*imago*), které se v raném novověku konsolidovalo v sochu Panny Marie Telčské, situovanou na hlavním oltáři. Úcta k Panně Marii je pro barokní období obecně charakteristická, pro jezuitský řád pak velmi výrazně. Z lokální svatyně se vyvinulo významnější regionální poutní místo.⁵⁶ V katolickém pojetí Panna Marie, nejvyšší prostřednice mezi lidem a jejím synem, je záštitou, ochránkyní a přímlyvkyní při záležitostech jak kolektivních, tak i osobních.⁵⁷

⁵⁵ Např. Jan Evangelista KYPTA, Stručný dějepis města a panství Telče, in: Miloš Drdácý, Dějiny Telče v díle místních historiků, Telč 2004, s. I–3.

⁵⁶ Srov. Michaela RAMEŠOVÁ, Podoby mariánské úcty v Telči, in: Telč a Jezuité, red. K. Bobková-Valentová – P. Hnilicová (jako pozn. 8), s. 158–165.

⁵⁷ Např. Vítězslav ŠTAJNOCHR, Panna Marie divotvůrkyně, Uherské Hradiště 2000; J. ROYT, Obraz a kult (jako pozn. 45), aj.

K tomuto poutnímu místu vede skupina soch Na dláždách z poloviny 18. století.⁵⁸ Přirozeně navazuje a lemuje poslední část cesty z Vnitřního Města vedoucí po východním břehu Staroměstského rybníka. V rámci Moravy se jedná o kvalitní sochařskou realizaci s pozoruhodným ikonografickým programem. Soubor sochařských děl ve zdejší příměstské krajině poskytuje prostor pro náboženskou kontemplaci a připravuje poutníka k prožití katarze a příslušného emočního účinku při setkání s posvátnem v chrámu na konci cesty. Zvolené figury svou ikonografií odkazují na vztah mezi vedeným a vedoucím (*imitacio*). Lze předpokládat, že představuje reprezentační počín členů zdejší mariánské sodality.⁵⁹ Prostorové umístění sochařských děl vyvolávalo díky pohybu mezi nimi určitý rytmus. Nahlédnout na soubor v prostředí po polovině 19. století nám umožňuje veduta od Marie Kužel.⁶⁰

Obr. č. 4. Veduta Telče od Marie Kužel, druhá pol. 19. století. – Muzeum Vysočiny Jihlava, pobočka Telč, sign. Te/A/12.

⁵⁸ Adam SEKANINA, heslo A. 57 Sochařský soubor „Na Dláždách“, in: Telč a Jezuité, red. K. Bobková-Valentová – P. Hnilicová (jako pozn. 8), s. 266–269.

⁵⁹ Ondřej HNILICA – Adam SEKANINA, Sochařská galerie Na dláždách v Telči, Zprávy památkové péče 80, 2020, č. 1, v tisku.

⁶⁰ Veduta Starého Města a Telče, pohled od jihovýchodu, druhá polovina 19. století. Autor Marie Kužel. Výška 170 a šířka 233 mm. Muzeum Vysočiny Jihlava, pobočka Telč, sign. Te 25/A/12 (Historický atlas měst České republiky X. Telč, red. Robert Šimůnek, Praha 2001, mapový list č. 25, obr. č. 24).

Počáteční část souboru se nachází semknuta mezi rybníkem a předměstskou zástavbou. V další části se prostorově otevírá a určujícím prvkem se stává vodní plocha, která sama nejen v baroku nese mnohé symbolické významy. Pastviny jsou zobrazeny v zadních částech venkovských usedlostí sousedících s cestou. Mariánská úcta vrcholí v prostoru náměstíčka před kostelem a bývalou farou sousoším Zvěstováním Panny Marie ze souboru soch Na Dlážkách a dále prostřednictvím votivního sloupu Panny Marie Immaculaty z poslední třetiny 17. století.⁶¹ Představuje poděkování jeho stavebníka Ferdinanda Viléma Slavaty za jmenování tajným radou. Prostor byl do dnešní podoby pozměněn až v 19. století ve vazbě na budování dělnických domků (pracovníky nedaleké továrny).⁶² Lze se tedy velmi dobře domnívat, že se před kostelem nacházel otevřený prostor a jeho průčelí za hřbitovní zdi bylo akcentováno i pro dálkové pohledy. Tato skutečnost by odpovídala měřítku, s nímž stavba kostela počítá i pro dálkové vazby a pohledy při prostorové akcentaci.

Obr. č. 5. Nejstarší veduta Telče z roku 1728. – Archiv města Brna, fond V3 knihovna Mitrovského, sbírka Dismase z Hofferů, sign. 37/108.

⁶¹ Zobrazení kombinuje ikonografii Immaculaty a Assumpty. Dále srov. Jan BERINGER – Jaroslav JANOUŠEK, *Město a panství Telč*, in: M. DRDÁČKÝ, *Dějiny Telče* (jako pozn. 55), s. II-61.

⁶² E. MELMUKOVÁ-ŠAŠECÍ, *Historická úloha Telče* (jako pozn. 13), s. 46.

Situaci potvrzuje nejstarší známá veduta Telče z roku 1728 pocházející ze sbírky Dismase z Hofferů.⁶³ Zachycuje město od západu, přičemž Staré Město je zakresleno s chrámem Matky Boží a špitálem v dobové podobě. Kostel je již zde obklopen vysokou hřbitovní zdí. Zobrazení nám dává představu o otevřeném prostoru před chrámem, který sloužil pro shromažďování lidu při poutích a také pro trhy. Veduta zachycuje dokonce původní pozici vchodu do areálu chrámu naproti západní zdi. Jednoznačně svědčí o změně v triumfální kompozici místa a ukazuje, že dnešní vstup je vázán až ke vzniku sochařského souboru Na dláždách, kdy současný vstup obklopují sochy Zvěstování Panny Marie.

S mariánskou úctou se setkáváme při důležitém spádovém bodu sakrální sítě, při němž se sbíhají cesty ze směrů Telč, Dačice a Radkov, jehož význam je potvrzen kamenným sloupem božích muk. Boží muka renesančního tvarosloví jsou zdobena stylizovanou mariánskou růží. Jejich prostorový vztah pak zdůrazňuje vazbu mezi uzlem cest a osou kultovního místa.⁶⁴ Sakrální body související s mariánským kultem a lze je nalézt i na jiných místech v okolí. Například jedny z nejstarších božích muk na Vysočině při cestě na Starém Městě v Telči byly v baroku významově aktualizovány, když do níky kaplice byla roku 1686 umístěna soška Panny Marie.⁶⁵ I tato boží muka mohla vést poutníky na Staré Město ze směru od Jindřichova Hradce či Dačic, neboť se nacházejí na rozcestí těchto cest.

Jiným příkladem se zajímavými prostorovými souvislostmi jsou Boží muka, která bývají tradičně spojena s mariánským kultem, a to z důvodu jejich blízkosti ke Starému Městu. Nacházejí se na dnes zaniklé křižovatce cest za bývalým šibeničním vrchem Oslednice (559 m n. m.). Tato cesta, obcházející město ze směru na Třebíč, pokračovala na Staré Město; dnes je přerušena areálem zemědělského družstva. Tuto stezku křížila již zaniklá komunikace do nedaleké Dyjce, která je dnes rozorána. Je patrná pouze na leteckých snímcích z poloviny 20. století.⁶⁶ Druhá její část směrem

⁶³ Archiv města Brna, fond V3 knihovna Mitrovského, výška 209 a šířka 321 mm. Sběrka Dismase z Hofferů (Hofferiana), Telč (sign. 37/108) – srov. Historický atlas měst České republiky X. Telč, red. R. Šimůnek (jako pozn. 60), mapový list č. 24, obr. č. 22. Srov. Ondřej HNILICA, heslo A.14 Veduta Telče z roku 1728, in: Telč a Jezuité, red. K. Bobková-Valentová – P. Hnilicová (jako pozn. 8), s. 222–223.

⁶⁴ Lenka BRYCHTOVÁ, heslo A.52 a) Kamenná boží muka, in: Telč a Jezuité, red. K. Bobková-Valentová – P. Hnilicová (jako pozn. 8), s. 261–262.

⁶⁵ Josef RAMPULA, Barokové sochy „Na dláždách“ v Telči, Vlastivědný věstník moravský 10, 1955, č. 4, s. 149–156, zde zvl. s. 152; Josef RAMPULA, Gotická boží muka kamenná v Telči z r. 1485, Vlastivědný věstník moravský 9, 1954, č. 4, s. 165–168.

⁶⁶ Historický atlas měst České republiky X. Telč, red. R. Šimůnek (jako pozn. 60), mapový list č. 20, mapa č. 24. Svislý letecký snímek města Telče z roku 1951. Městský úřad Telč, stavební odbor.

Obr. č. 6. Nejstarší boží muka
v Telči z roku 1485, cca 20. léta
20. století. – Fototéka GNŘ NPÚ,
složka Telč, evid. č. F023852.

k městu je pouze polní cestou. Situace velmi dobře koresponduje s obvyklým významem spojení drobné sakrální architektury a křižovatky.⁶⁷

Zajímavostí je, že místa v Telči a okolí vázaná na mariánskou úctu (a nejen tu) byla velmi dobře viditelná z předpokládané vyhlídkové platformy v podkroví jezuitského kostela Jména Ježíš ve Vnitřním Městě.⁶⁸ Přímo bylo možné shlédnout mariánský sloup na náměstí, zorný úhel vyhlídky zahrnoval i okrsek Starého Města.

2. Kult sv. Jana Nepomuckého (Telč – Krahulčí). Druhý významový celek tvoří objekty, které jsou spojeny s kuletem sv. Jana Nepomuckého. Středobod představuje poutní (a memoriální) kostel na vyvýšenině při cestě do Krahulčí (558 m n. m.)

⁶⁷ Zdeněk MIŠUREC, Křižné cesty, in: Lidová kultura, red. S. Bouček – R. Jeřábek (jako pozn. 40), s. 444–445.

⁶⁸ Ondřej HNILICA – Ivan KLÍMA, 3D model kostela Jména Ježíš v Telči a jeho využití, in: Dějiny staveb 2019, Plzeň 2019, s. 053–065 (ve studii je shrnut stav poznání k tématu zdejší domnělé podkrovní komory a jejího využití).

Daná lokalita mu umožňuje vynikat díky přirozené krajinné konfiguraci a také vzhledem k vyvýšené vertikále samotné stavby. Viditelnost z širokého okruhu je jedním z charakteristických rysů převážně většiny poutních míst.

Sv. Jan Nepomucký je univerzálním patronem všeho lidu. Jeho kult nabízí věřícím garanta a patrona zpovědního tajemství, ale i ochránce proti křivému slovu a vítěze nad pomluvou. Zejména kněžskému stavu se stal klíčovou autoritou a pro lid představoval ideál duchovního. Roku 1732 byl ustanoven za patrona, přimluvce a ochránce dobrého jména Tovaryšstva Ježíšova. Jeho popularita vyšla z dobových potřeb, jimž je věnována dalekosáhlá pozornost i na jiných místech.⁶⁹ V Telči byl kult sv. Jana Nepomuckého iniciován a rozvíjen zejména ze strany vrchnosti, spíše než z řad zdejšího světského či řeholního kléru. Vrchnost pak následovaly reprezentační objednávky měšťanské, jak dávají tušit jednotlivé realizace. Zajímavé je, že některé objekty vznikly ještě před samotnou kanonizací světce.

Největší realizací tohoto zasvěcení představuje exklusivní vrchnostenská zakázka (1726–1728) a to již zmíněný kostel sv. Jana Nepomuckého. Lze předpokládat, že kostel s původně plánovaným klášterem byl zamýšlen jako místo posledního odpočinku donátorského manželského páru, hrabat Františka Antonína z Liechtensteina-Castelkornu a Marie Anny z Halleweilu.⁷⁰ Kostel je od centra města vzdálen asi dva a půl kilometru, avšak převýšení dosahuje téměř čtyřiceti pěti metrů. Díky skutečnosti, že směrem k severu a západu se terén pozvolna zvedá, působí jeho umístění přirozeně a důstojně. Skutečnost, že ze západní strany od Krahulčí terén taktéž stoupá, umocňuje jeho krajinnou dominanci. Mírné svahy jsou i z jihu a severu. Tyto okolnosti činí z této architektonické dominanty nepřehlédnutelný objekt jak ze západní části předměstí Starého Města, tak od západu celkově. Díky výškovým poměrům bylo možné místo s kostelem spatřit i z dalších předměstských částí, jak ukazují zejména historické veduty města. Díky jeho krajinné konfiguraci lze od kostela za dobré viditelnosti dohlédnout do nedalekého karmelitánského kostela v Kostelní Vydří, další významné regionální poutní lokality.

Právě zbudování kostela sv. Jana Nepomuckého mezi Telčí a Krahulčím odpovídá svým charakterem komponované barokní krajině.⁷¹ Došlo k užití určitých topoi, jak je známe z progresivních realizací, které jsou tomuto fenoménu vlastní.⁷² Základní

⁶⁹ Vít VLNAS, Jan Nepomucký. Česká legenda, Praha 2013; J. von HERZOGENBERG, Johannes von Nepomuk, in: Lexikon der christlichen Ikonographie VII, hg. Engelbert Kirschbaum – Wolfgang Braunfels, Rom 1974, sl. 153–157.

⁷⁰ Jiří KROUPA – Ondřej JAKUBEC, Telč. Historické centrum, Praha 2013, s. 71.

⁷¹ Lenka KULIŠŤÁKOVÁ, Metody identifikace komponovaných krajin, in: Ochrana kulturní krajiny. Hledání cílů, možností a pravidel, red. Kateřina Štréblová Hronovská – Jiří Kupka, Praha 2013, s. 12–27.

⁷² Mojmír HORYNA, Baroko v české krajině a historické paměti, in: Sláva barokní Čechie. Umění, kultura a společnost 17. a 18. století, red. Vít Vlnas, Praha 2001, s. 249–255.

Obr. č. 7. Zaniklý sloup božích muk při cestě z Telče do Krahulčí, cca 30. léta 20. století. –
Fototéka GNŘ NPÚ, složka Telč, evid. č. F042367.

je samozřejmě samotný výběr staveniště ve strategické poloze nejen komunikační, ale i vizuální. Myšlenka vizuálně akcentovaného poutního místa obecně vyjadřuje garanci patrona nad svěřeným krajem. Lze si vypůjčit paralelu s neslavnějším nepomucenským chrámem na Zelené hoře u Žďáru nad Sázavou, že se jedná o místo styku pozemského a nebeského.⁷³ Takto výrazně akcentované místo stavby je nasnadě nejen z hle-

⁷³ M. HORYNA, Baroko v české krajině (jako pozn. 72), s. 252. K Santiniho kostelu viz Zelená hora. Žďársko J. Santiniho, red. Jiří Kroupa – Jan Sedlák, Praha 2015; Kostel sv. Jana Nepomuckého na Zelené hoře, red. Martina Veselá – Johana Sanderová – Martina Vítková, Telč 2009.

diska vizuální strategie poutních areálů, ale i jako předpokládaného pohřebního místa donátora. Neboť kostel jako křesťanské znamení nabádá k modlitbě či myšlence na boží milost, čímž je pamatováno i na jeho zřizovatele.

Dnešní přístup ke kostelu je ztížen, původní cestu dává tušit silniční komunikace lemovaná sloupem božích muk, poklonou a volnou sochou světce. Z dostupných pozdějších mapových podkladů a vedut víme, že významným krajinným prvkem byla stromová alej, lemující silnici z města až ke kostelu. Ze strany od Krahulčí silnice pokračovala již bez stromořadí, čímž místo zcela odkrývala. Starší srovnání nabízí mapa I. vojenského mapování z 60. let 18. století. Zde je velkolepě působící alej lemující klikatou cestu k poutnímu kostelu podél silnice do Krahulčí dobře zřetelná.⁷⁴ Nacházíme zde i značky nedaleké drobné sakrální architektury, jak ze směru z Telče, tak i dnes zaniklý sloup zděných božích muk z Krahulčí.

Výraznou vizuální komunikaci s poutním kostelem zajišťuje socha sv. Jana Nepomuckého při křižovatce směrem do města. Jedná se o ikonograficky méně častý motiv světce pozvedajícího misionářský kříž nad hlavu v apelujícím gestu a se zrakem upírajícím se přímo ke kostelu.⁷⁵

Významovou návaznost mají také další sochařské realizace zobrazující sv. Jana Nepomuckého.⁷⁶ Jedna z nich je součástí výše již zmíněného souboru Na dláždách. Nejdále se nachází realizace (1768) na rozcestí u bývalého parního mlýna ve Starém Městě. Cesta vede od židovského hřbitova přes vedlejší cestu od Dyjice, Zvolenovic či kolem vrchu Oslednice směrem k Třebíči. Nejstarší socha světce je umístěna na hrázi Ulického rybníka, jak je obvyklé, v blízkosti vodní plochy. Dle aliančního znaku donátorů socha musela vzniknout ještě před zbudováním poutního kostela a představovala patrně první veřejný projev nepomucenské úcty v místě. Procesí vycházející z farního chrámu na svátek patrona míjela tuto sochu jako první zastávku při cestě do poutního kostela.⁷⁷

Dalším ikonografickým zdrojem je známé zobrazení od Leopolda Bílka⁷⁸ z druhé poloviny 19. století. Okolí kostela tvoří louka, která dále přechází v lány polností. Zcela odkrytou pozici kostela doplňuje jediný krajinný prvek, alej lemující přístupovou cestu k němu.

⁷⁴ List č. 72; http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?lang=cs&map_root=1vm [cit. 30. 6. 2020].

⁷⁵ Jan ROYT, Ikonografie svatého Jana Nepomuckého, Zprávy památkové péče 53, 1993, s. 373–379, zde zvl. s. 378.

⁷⁶ Adam SEKANINA, heslo A.53 Sochy sv. Jana Nepomuckého, in: Telč a Jezuité, red. K. Bobková-Valentová – P. Hnilicová (jako pozn. 8), s. 262–264.

⁷⁷ J. E. KYPTA, Stručný dějepis (jako pozn. 55), s. I–26.

⁷⁸ Museum Vysočiny Jihlava, pobočka Telč, sign. Te 25/A/14, výška 151 a šířka 232 mm. (Historický atlas měst České republiky X. Telč, red. R. Šimůnek (jako pozn. 60), mapový list č. 25, obr. č. 25).

Obr. č. 8. Veduta Telče od Leopolda Bilka, polovina 19. století. – Muzeum Vysočiny Jihlava, pobočka Telč, sign. Te/A/14.

Obr. č. 9. Veduta Telče od Louise Knaus, 1836. – Moravská galerie v Brně, sbírka grafiky a kresby, inv. č. B243.

Další, téměř neznámé zobrazení města kreslené z návrší u Krahulčí pochází od Louise Knaus z roku 1836 a náleží do sbírek Moravské galerie v Brně.⁷⁹ Pravý okraj veduty podrobně znázorňuje nejen alej a v ní umístěnou poklonu, ale i polní cestu (dnes ulice Hradecká) s osamocenou kapličkou v popředí. Ta je zajímavá jako určitý fyzický i duchovní ukazatel cesty mezi dvěma poutními okrsky – u Matky Boží a u sv. Jana Nepomuckého u Krahulčí. Lze uvažovat také o její vazbě ke karmelitánskému kostelu v Kostelním Vydří, což by ji řadilo také pod mariánský významový celek.

Obr. č. 10. Veduta Telče od Friedricha Bernarda Wenera, 1752.
– Reprofoto, NPÚ Praha, evid. č. N026221.

Pozoruhodný, avšak rozporuplný je prospekt Telče od Friedricha Bernarda Wenera z roku 1752.⁸⁰ Jeho vztah k Telči byl několikrát zpochybněn. Domníváme se, že až jsou zde zakresleny mnohé „zvláštnosti“, o Telči se přece jen jedná – při pohledu ze severozápadu. Ostatně při celkovém pohledu na Wernerovu obsáhlou tvorbu zachytíme množství přinejmenším nepřesností i v řadě dalších případů.⁸¹ Předpokládáme, že

⁷⁹ Moravská galerie v Brně, Sbírka kresby a grafiky, inv. č. B243, výška 331 mm, šířka 423 mm.

⁸⁰ Reprofoto, NPÚ v Praze, Metainformační systém (MIS) NPÚ sign. G0006144, originál původně uložen: Městská knihovna Vratislav.

⁸¹ Pavel PREISS, Pod Minerviným štítem. Kapitoly o rakouském umění ve století osvěcenství a jeho vztahu ke Království českému, Praha 2007, s. 20; TÝŽ, Johann Michael Rottmayr und Böhmen, Mitteilungen der Österreichischen Galerie 18, 1974, č. 62, s. 18–62, zde s. 33–34. K Wernerovi souborně Angelika MARSCH, Friedrich Bernhard Werner 1690–1776. Corpus seiner euro-

pozice božích muk v popředí je určující pro směry do města Telče, ke kostelu sv. Jana Nepomuckého u Krahulčí, ale také pro křížovou cestu ke kapli sv. Karla Boromejského u Vanova či sv. Vojtěcha u Studnice.⁸² Mimo matoucího zobrazení některých sakrálních dominant v Telči (zejména zakreslení pouze jedné věže kostela Jména Ježíš) na Wernerově zobrazení ještě chybí tzv. Křížovnícký rybník, který by měl být zakreslen na levé straně. Rybník zanikl až po protržení hráze na počátku 19. století.⁸³

3. Křížová cesta (Telč – Vanov). Fenomén sakralizace umístěval do krajiny také tradiční biblické náměty. Tak vznikaly křížové cesty, jejichž kořeny jsou zakotveny již ve středověké františkánské spiritualitě.⁸⁴ V raném novověku se staly součástí mnoha poutních areálů, na jejichž správě se podílelo právě i Tovaryšstvo Ježíšovo.⁸⁵

I Telč měla svou křížovou cestu, která zpřítomňovala a umožňovala prožít pašijový příběh. Jednalo se o vrchnostenskou objednávku, kaple dnes sv. Karla Boromejského s Božím hrobem v suterénu byla současně memoriální stavbou hraběny Františky Slavtové za záchranu jejího syna Karla Felixe. Ten zde měl dle legendy spadnout do vlní jámy a díky přimluvě Panny Marie byl zachráněn sedláky z nedalekého Vanova. Centrální osmiboká dvoupatrová kaple (582 m n. m.) s původním patrociniem Smrtných úzkostí Páně byla vybudována roku 1664. Samotná křížová cesta je tvořena osmi mohutnými výklenkovými kapličkami a sousoším kalvárie. Podle tradice

päischen Städteansichten, illustrierten Reisemanuskripte und der Topographien von Schlesien und Böhmen-Mähren, Weissenhorn 2010.

⁸² Filiální kostel sv. Vojtěcha u Studnice je lokálním poutním místem, odkud se z Telče vypravovala procesí spojená s prosbami za vláhu a déšť. Určitou zajímavostí je, že kostel sv. Vojtěcha s bývalým jezuitským chrámem ve městě kostelem Jména Ježíš a kaplí sv. Karla Boromejského jsou v prostoru umístěny tak, že tvoří rovnostranný trojúhelník o délce třech kilometrů, jak si povšimli již J. Bláha a J. Hrdlička (srov. Jiří BLÁHA – Josef HRDLÍČKA, Kostel sv. Vojtěcha poblíž Studnic u Telče. K podobě pozdně středověkých krovů v okolí Telče, *Průzkumy památek* 5, 1998, č. 2, s. 99–115, zde zvl. s. 103).

⁸³ Eva MELMUKOVÁ, Telč jako městská vodní pevnost, in: Jubilejní pátá výroční zpráva Muzejního spolku v Telči, Telč 1997, s. 6–20, zde s. 12. Srov. Jitka KOSŇOVSKÁ – Pavel MACKŮ, Archeologický a archeobotanický výzkum raně novověké studny z Telče – Štěpnic, in: Archeologické výzkumy na Vysočině 5, 2014, s. 140–161, zde s. 141.

⁸⁴ Tomáš ŘEPA, Křížové cesty v českých zemích v období baroka, disertační práce FF UPOL, Olomouc 2019; Eva KOŠŤALOVÁ, Kalvárie a Křížové vrchy baroka v českých zemích, Magisterská diplomní práce FF UPOL, Olomouc 2011. – Ve vztahu k františkánské spiritualitě srov. S. SCHAMA, Krajina (jako pozn. 3), s. 472–478.

⁸⁵ Martin GAŽI – Jarmila HANSOVÁ, Svatyně za hradbami měst. Křížová hora u Českého Krumlova v jihočeských a středoevropských souvislostech, *České Budějovice* 2012, s. 116–135; Martin ČIČO, „Insignia religionis trophaea“. Der Anteil der Jesuiten an der Errichtung der Kalvarienerberge in der Österreichischen Provinz der Gesellschaft Jesu (17. Jahrhundert), in: *Jesuitische Frömmigkeitskulturen. Konfessionelle Interaktion in Ostmitteleuropa 1570–1700*, hg. Anna Ohlidal – Stefan Samerski, Stuttgart 2006, s. 225–255.

Obr. č. 11. Sousoší kalvárie u kaple sv. Karla Boromejského u Vanova, cca 50. léta 20. století.
– Fototéka GNŘ NPÚ, složka Telč, evid. č. F023243.

i křížová cesta měla vzniknout ještě z popudu některého z příslušníků rodu Slavatů, avšak později než vlastní kaple.

Cíl křížové cesty je vzdálený něco přes tři kilometry od středu města a je nutné překonat výškové převýšení kolem sedmdesáti metrů. První zastavení v podobě mohutné kapličky se nachází na předměstí Štěpnice, ostatní následují v extravilánu. Kapličky lemují dnes už zaniklou cestu, vůči níž jsou orientovány čelem. Vzdálenější z nich se dnes nacházejí v zemědělsky obdělávané ploše, zcela vytrženy z původního prostorového kontextu. Pod kalvárií se původně z části vystupovala skalní stěna, která je dnes pohlcena vzrostlou zelení. Zeleň v současnosti ukrývá i vlastní kapli. Dnešní návštěvník směřující ke kapli musí lesík obejít po polní a lesní cestě ze zadní strany, tedy oproti původnímu přístupu přichází opačným směrem.

Lokalita a její fyzické charakteristiky velmi dobře splňují vizuálně prostorové nároky, které umožňují symbolicky evokovat prostředí pašijového příběhu. Jeho zpřítomňování během Velikonoc tak proměňovalo město i okolí v jakousi scénu, krajinu posvěcenou biblickým dějem a blízkou nebesům. Timto byl utvořen prostor k prožití emocí spojených utrpením Spasitele a vykoupením lidstva.⁸⁶

⁸⁶ M. HORYNA, Baroko v české krajině (jako pozn. 72), s. 249.

Dostupné ikonografické prameny jsou opět mladšího data a jejich výpověď pouze dílčími. Podstatná je míra zeleně a její situování. Například výše připomínaná veduta od Marie Kužel (obr. č. 4), kterou jsme uváděli v souvislosti se sochařským soborem Na dlážkách, zachycuje vrch s kaplí a dokonce i přilehlou kalvárii.

Veškerá zeleň v okolí je redukována tak, že umožňuje průhled až k Vanovu. Okolní nedaleký lesní porost místo obklopuje tak, že kapli dovoluje vynikat vzhledem k dálkovým průhledům. Remízek za kalvárií umocňuje scénu a přidává jí na dramatickosti. Na zobrazení lze vidět taktéž přímou cestu z města ke kapli, která se proměnila v dnešní cestu. Veduta zachycuje rozložení ploch lesa, jejich rozsah je zde výraznější oproti staršímu mapovému zdroji v podobě I. vojenského mapování.⁸⁷

Závěr

Přestože Telč a jeho okolí si zachovává velmi vysokou míru vypovědní hodnoty ve vazbě na strukturu předměstí a komunikační systém, celá řada aspektů historické krajiny zanikla, avšak alespoň částečně jsme schopni ji rekonstruovat. Díky periferní povaze lokality a jejímu současnému statusu památkového města nedošlo nikdy k tak radikálním zásahům, které by zcela překryly čitelnost jednotlivých historických etap v jejím urbanismu a okolní krajině. Na pozadí dostupných ikonografických podkladů, mapových zdrojů a terénního průzkumu jsme se pokusili o **interpretaci fenoménu sakralizace krajiny v Telči** a jejím bezprostředním okolí. Charakterizovali jsme tři zdejší významové celky, tvořené poutními objekty a souvisejícími drobnými sakrálními památkami, spojujícími se v sakrální síť. Bohatost této sítě je vypovídající, navíc některé realizace svou hodnotou uměleckou či historickou přesahují rámec regionu. Vypovídají o vztahu člověka a krajiny a toho, co pro něj představovala. Čitelné stopy raného novověku dávají představu o prostoru, který bylo možno aktivně přetvářet, tak aby bylo umožněno naplnit touhu po setkání člověka s posvátnem v době sváteční i každodenní. Pokusili jsme se s využitím povědomí o kulturně-historických a náboženských aspektech minulosti nahlédnout do zájmových významových celků, a to prostřednictvím **tří různých krajinných typů**.

Mariánský celek, jehož těžiště je u kostela Matky Boží, se rozprostírá v příměstské části na Starém Městě, v rovinném terénu při rybníku. Vodní plochu lemují sochařská díla vedoucí poutníka k přijetí Boží milosti. Tento celek si dodnes zachovává svou malebnost. Druhý významový celek, **nepomucká úcta**, vrcholí při kostele sv. Jana Nepomuckého. Jde o výraznou vizuální dominantu uplatňující se v krajině. Cesta ke kostelu byla pointována alejí a poklonami, dochovaly se sochařské realizace tohoto světce, z nichž nejzajímavější je komunikace nejbližší z nich s kostelem sa-

⁸⁷ List č. 59, http://oldmaps.geolab.cz/map_root.pl?lang=cs&map_root=1vm [cit. 30. 6. 2020].

mým. Třetí významový celek v pěší vzdálenosti za městem vedl poutníka prostorem, jenž byl **aluzí na biblickou krajinu**, v níž se odehrál pašijový příběh. Původní zasvěcení kaple Smrtných úzkostí Páně (dnes sv. Karla Boromejského) dává tušit rejstřík emocionálního ladění místa překlápějící se v novou naději cestou radostného vítězství nad Smrtí.

Mohli jsme zahrnout pouze ty objekty drobné sakrální architektury, které se zachovaly v původní pozici *in situ*, a ty, o kterých existuje alespoň nějaká stopa paměti. Skutečnost, že celá řada dalších artefaktů byla vytržena ze svého prostorového kontextu, je patrná například při pohledu na torza deponovaná ve dvoře radnice v Telči. Duchovní poselství sakrálních krajin, jež spoluutvářely, je však zřejmé i za této situace.

Ondřej Hnilica – Petra Hnilicová

Historic Cultural Landscape and Small Sacral Historic Sights in Telč and its Surroundings as a Network of Meanings

The study focuses on one aspect of the cultural historic landscape of Telč and its immediate vicinity during the early Modern Era. We observe this landscape through the prism of the so-called sacralized landscape phenomenon, which is an aspect typical of the concept of the so-called Bohemian Baroque landscape as it was defined by historiography. Sacralization of landscape means the incorporation of a network of sacred meanings; in our case, we obviously mean the Christian ideological context. The local urban and suburban landscape is specific due to a number of sacral landmarks and a network of roads and paths, which are surrounded with a strikingly high number of small sacral structures. This fact is typical of this place and the number of these artifacts in this region makes it distinctive and unique when compared to other regions. We have sorted the artifacts in the network into three basic categories that are linked to their primary religious meanings.

The first category (A) is related to the respect for the Virgin Mary and its central point is the Church of the Virgin Mary in the Old Town of Telč. The second (B) category is the respect for the St. John of Nepomuk and its central point is the Church of St. John of Nepomuk on the hillock near Krahulčí. The third (C) group is the Way of the Cross which ends in the former chapel of the Christ's Tomb, today's Chapel of St. Charles Borromeo near Vanov. Individual categories were observed in the context of historic landscape. In some cases, we attempted to capture the period expression within the surrounding urbanistic context as long as sufficient knowledge was available. We used *vedute*, maps or relics in towns directly. In our effort to perceive these locations and landscapes in the context of their period environs, we also attempted to describe the surrounding environment with regards to the way it influenced people at that time. Another level was the monitoring of small sacral architectural structures, which are somehow related to these categories or groups and function as certain signs giving directions to them.

**Martin Caletka – Marek Havlíček – David Honek
– Zbyněk Sviták – Aleš Vyskočil***

MLÝNY V RADIMĚŘI. PŘÍKLAD OJEDINĚLÉ VODOHOSPODÁŘSKÉ SOUSTAVY

MILLS IN RADIMĚŘ. AN EXAMPLE OF A UNIQUE WATER
MANAGEMENT SYSTEM

Keywords

water mill
raceway
Radiměř
18th – 20th centuries

Abstract

The paper deals with a water management system in the village of Radiměř situated on the former Czech-Moravian land border, in the Hřebečsko region. By means of historic, cartographic and geographic research methods, the development of a unique system of mills, raceways and water reservoirs on the little Radiměř brook was reconstructed; only a torso of it has survived until today. The Radiměř water management system is an example of a state-of-the-art period technology and at the same time an example of a purposeful anthropogenic terrain (landscape) modifications for economic purposes.

* Mgr. Martin Caletka, Výzkumný ústav vodohospodářský TGM, v. v. i., Mojmírovo náměstí 16, 612 00 Brno. E-mail: martin.caletka@vuv.cz. – Mgr. Marek Havlíček, Ph.D., Výzkumný ústav Silva Taroucy pro krajinu a okrasné zahradnictví, v. v. i., Lidická 25/27, 602 00 Brno. E-mail: marek.havlicek@vukoz.cz. – Mgr. David Honek, Výzkumný ústav vodohospodářský TGM, v. v. i., Mojmírovo náměstí 16, 612 00 Brno. E-mail: david.honek@vuv.cz. – Doc. PhDr. Zbyněk Sviták, CSc., Ústav pomocných věd historických a archivnictví FF MU, A. Nováka 1, 602 00 Brno. E-mail: svitak@phil.muni.cz. – Mgr. Aleš Vyskočil, Ph.D., Historický ústav AV ČR, v. v. i., Veveří 97, 602 00 Brno. E-mail: vyskocil@brno.avcr.cz. – Článek vznikl jako součást řešení projektu Historické vodohospodářské objekty, jejich hodnota, funkce a význam pro současnou dobu, NAKI II, číslo projektu DG18P02OVV019.

Katastr Radiměře jako modelové území pro studium mlýnských soustav

Obec Radiměř (německy Rothmühl) leží asi šest kilometrů jihojihozápadně od Svitav v táhlém údolí, svažujícím se směrem k řece Svitavě. V 16. století byla původně jednotná vesnice rozdělena na dvě samostatné části. Dělicí linie, která byla zároveň zemskou hranicí mezi Čechami a Moravou, procházela dnem údolí a zčásti kopírovala místní vodoteč. Česká a Moravská Radiměř byly znovu a definitivně sloučeny v jeden celek pod názvem Radiměř až v souvislosti se správními reformami v roce 1949. Později splynuly i ve společnou katastrální jednotku. Logika slučovacího procesu vycházela mimo jiné ze skutečnosti, že obce si i přes odlišnou správní příslušnost udržely z hlediska urbanistického, hospodářského, sociálního i kulturního ráz jednotného sídelního celku.

Z vodohospodářského hlediska je Radiměř zajímavá existencí **souboru vodních mlýnů a přidružených rezervoárů**. Z postupně budovaného systému do dnešních dnů zbylo torzo. Z dochovaných materiálů i reliktvů v terénu je však patrné, že se jednalo o do značné míry výjimečnou, důmyslně konstruovanou kaskádu vodohospodářských staveb, která vznikla v místech s nepříliš vydatným a navíc poměrně nestabilním vodním zdrojem. Mlýnů na Radiměřském potoce – místně proto zvaném Mlýnský potok – fungovalo po jistý čas až 17. Výjimečnost jejich počtu vynikne o to více, když uvážíme mimořádnou míru koncentrace mlýnů. Jednotlivé objekty byly vystavěny v pouze asi šestikilometrovém úseku potoka, který mezitím několikrát křížoval zemskou (katastrální) hranici.

Rekonstruovat tuto soustavu jsme se pokusili především na základě studia kartografických děl a souvisejících operátů, terénního výzkumu a využití nástrojů geoinformačních technologií (digitální model terénu, GIS analýzy a vektorizace dobových map). Při formulaci někdejšího kontextu, vzniku a vývoje soustavy a socioekonomické charakteristiky sídla nebylo možno se opřít o běžnou pramennou základnu (archivy obcí, archivy správních úřadů, velkostatků), neboť ta se v daném případě dochovala ve velmi torzovitém stavu, resp. s minimem relevantního materiálu. Tento nedostatek zčásti nahradila poměrně hojná regionální literatura, spíše však memoárového typu (dáno osudy obce v souvislosti s vysídlením obyvatelstva po roce 1945), hospodářské statistiky, topografické práce, katastrální evidence aj. Více pozornosti jsme věnovali také otázce **česko-moravské zemské hranice**, jež měla dle místní historiografie kopírovat původní koryto toku, přičemž se jednotlivé prvky lineární vodohospodářské soustavy vyskytovaly po obou stranách hranice.

Problematickou mlýnských soustav, mlynářství, resp. multifunkčního potenciálu vodního pohonu se zabývá celá řada vodohospodářských či stavebně-architektonických prací, jsou objektem zájmu hospodářských dějin. Pro oblast českých zemí je k dispozici moderní ucelená topografická řada o mlýnech v Čechách i přehledná práce

o dějinách mlynářství.¹ Mlýnům se věnuje pozornost nejen z hlediska technického či technologického, ale také coby specifické součásti objektové struktury sídel, krajino-
tvorným prvkům, objektům kulturního dědictví atd. Jedno z velmi aktivních tuzem-
ských badatelských a katalogizačních „center“ představuje projekt vodnimlyny.cz.

Předkládaná studie metodologicky i svým tématem spadá mezi historicko-geo-
grafické práce zaměřené na konkrétní objekty, resp. mlýnské soustavy v rámci úze-
jí vyměřeného prostoru sídla, resp. pátečního toku, jako je např. dvoudílná sonda Danie-
la Říčana a Radima Jaroška z prostoru Poodří.² Primárně se však soustředí na rekon-
strukci již zaniklého systému napájení mlýnů vodou, spíše druhotně pak na objektovou
analýzu. Využitím vodních toků k energetickým účelům se věnuje např. Ignacio Me-
lendez-Pastor,³ který popisuje systém/kaskádu nádrží, náhonů a mlýnů na španělské
řece Vinalopó, kde, obdobně jak v Radiměři, docházelo k odklonu hlavního toku do
kanálu/náhonu, který byl regulován pomocí řady malých nádrží a propustí. Budování
systémů kanálů či náhonů pro energetické využití na našem území představuje napří-
klad Lukáš Ležatka ve své disertační práci věnované umělým vodním tokům nebo
Kateřina Sedláčková pojednávající o systému kanálů ve městě Brně.⁴

V regionu střední Evropy byla **technologie GIS pro rekonstrukci změn vod-
ních útvarů**, přítomnosti na vodu vázaných zařízení a změn jejich funkce, popřípadě
k analýze digitálního modelu terénu využita mnohokrát, např. v Chorvatsku na území
hlavního města Zagrebu byla na základě analýzy starých katastrálních map provedena
rekonstrukce regulace koryta menšího vodního toku spolu s mlýny a vodohospodář-
skými objekty. Obdobná práce vznikla pro povodí na jihovýchodě Polska, kde byly
vyhodnoceny změny vodních útvarů v období od 15. století do současnosti, a to v kon-
textu přírodních i ekonomických vlivů. Jiná práce, která posuzuje vliv ukončení čin-

¹ Josef KLEMPERA, Vodní mlýny v Čechách I–IX, Praha 2000–2005; Luděk ŠTĚPÁN –
Magda KŘIVANOVÁ, Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách, Praha 2000; Luděk ŠTĚPÁN
– Radim URBÁNEK – Hana KLIMEŠOVÁ, Dílo mlynářů a sekerníků v Čechách II, Praha 2008.

² Daniel ŘÍČAN, Mlýnský náhon Suchdol nad Odrou – Hladké Životice. Část Suchdol nad
Odrou – Křivý potok, Poodří 21, 2018, č. 2, s. 52–65 a Radim JAROŠEK, Mlýnský náhon Suchdol
nad Odrou – Hladké Životice. Část v katastrálním území Hladké Životice, Poodří 22, 2019, č. 1,
s. 63–78. Dále např. Josef KOPECKÝ – Vladimír USTOHAL, Mlýny na Říče a Rokytnici, Šlapanice 2001; Luděk JAŠA, Mlýny Lobežského údolí, Sokolov 2009; Petr JIRÁSEK, Mlýny na Úně-
tickém potoce, Tuchoměřice 2009; Zdeněk PROCHÁZKA, Domažlické mlýny, mlynáři a mlýnská
strouha, Domažlice 2010; Arnošt POSPÍŠIL, Vodní mlýny při toku řeky Rusavy, Holešov 2018 aj.

³ Ignacio MELENDEZ-PASTOR – Jose NAVARRO PEDREÑO – Hartmut WITTEN-
BERG, Watermills in the historic irrigation system ‘Palmeral de Elche’, Spain. An example of early
hydropower exploitation. Water Science & Technology, Water Supply 15 (5), 2015, s. 1140–1151.

⁴ Lukáš LEŽATKA, Význam a úloha umělých vodních toků v soudobém městě, disertační
práce Vysoké učení technické v Brně, Fakulta architektury, Ústav stavitelství, Brno 2010; Kateřina
SEDLÁČKOVÁ, Svitava millrace in suburban landscape in Brno. Public Recreation and Landscape
Protection – With Sense Hand in Hand?, Křtiny 2020, s. 462–465.

nosti a demolice mlýnů a související infrastruktury na vývoj morfologie vodního toku v Severním Porýní-Vestfálsku s využitím starých map i digitálního modelu terénu, byla vytvořena autory Buchty-Lemkem a Lehmkuhlem.⁵

Historicko-správní pohled

Počátky obce a **konstituování „dvoji“ Radiměře** nejsou zcela jasné. První písemná zmínka o obci (tehdy *Radmels*) je z roku 1291. Je však otázkou, zdali je možno ji ztotožnit právě s Radiměří.⁶ Sídlo snad vzniklo v rámci kolonizačních aktivit krále Přemysla Otakara II. a olomouckého biskupa Bruna ze Schauenburku, kteří je vyvíjeli v oblasti podél řeky Svitavy a klíčové obchodní trasy, tzv. Trstenické stezky v 60. letech 13. století. O členění na dva díly hovoří až prameny 16. století. Je tedy pravděpodobné, že se zprvu jednalo o jedno sídlo (s kostelem), a teprve v důsledku vlastnických změn bylo rozděleno na dvě části. Vesnice náležela ke královskému (českému) svojanovskému panství. Během husitských válek se panství dostalo do zástavy pánů z Boskovic. V roce 1512 zástavní vlastnictví přechází na Trčky z Lípy. Snad právě v souvislosti s tímto převodem byla Radiměř podélně rozdělena na českou a moravskou část a zemská hranice vytyčena radiměřským údolním dnem.⁷ Zápisy ze soudobých svitav-

⁵ Ivka KLJAJIĆ – San MIKULEC, Cartographic-Historical Analyses of the Medveščak Stream Regulation and Quantum GIS, *Kartografija i Geoinformacije* 12 (19), 2013, s. 30–43; Łukasz CHABUDZIŃSKI – Dominik SZULC – Teresa BRZEZIŃSKA-WÓJCIK – Zdzisław MICHAŁCZYK, Changes in the location and function of small water bodies in the upper Sanna River catchment – case study (SE Poland), *Landscape Research* 43, 2018, č. 1, s. 112–123; Michael BUCHTY-LEMKE – Frank LEHMKUHL, Impact of abandoned water mills on Central European foothills to lowland rivers: a reach scale example from the Wurm River, Germany, *Geografiska Annaler, Series A, Physical Geography* 100, 2018, č. 3, s. 221–239.

⁶ Dalibor HAVEL, Katalog listin a listů k VII. dílu Českého diplomatáře I. (Zpracování diplomatického materiálu pro období květen 1283 – květen 1297), Brno 2011, s. 210, č. 537 (u názvu „*Radmels*“ není uvedena lokalizace). Někteří badatelé považují za první jistou zmínku o obci až tu z roku 1514, kdy je obec doložena jako součást zboží pánů z Boskovic (srov. AUT. KOL., Encyklopedie českých tvrzí II, Praha 2000, s. 639). To je však v rozporu s existencí místního kostela, jehož nejstarší dochované části byly datovány do druhé poloviny 14. století (původně gotický presbytář byl ponechán jako východní kaple). Ke kostelu např. Jaroslav SEDLÁŘ, Umělecké památky, in: Vladimír Nekuda a kol., Moravskotřebovsko. Svitavsko, Brno 2002, s. 478, 490–492.

⁷ Vodní tok se nabízí jako přirozená hranice, která byla později opuštěna a vesnice dělena podle výměr usedlostí. Lokalita se v dřívějších dobách objevuje v pramenech sporadicky, pravděpodobně do počátku 16. století, vzhledem k majetkové situaci i tehdejšímu neznámému průběhu zemské hranice, nevystala potřeba obec dělit. K tvrzením v různých historických nebo vlastivědných studiích k dějinám obce v letech 1505, 1512 a 1514 nebylo přihlédnuto, protože prameny, na něž se tyto práce odvolávají, jméno obce vůbec neobsahují (srov. Národní archiv (dále NA), Praha, fond České gubernium – Listiny, i. č. 625; tamtéž, fond Desky zemské, DZV 6, fol. H 18–19).

ských městských knih příslušnost části Radiměře k Moravě potvrzují. V roce 1544 je Radiměř (nějaká její moravská část) zmiňována při převodu letovického panství z Kryštofa z Boskovic na Kryštofa z Hardeku. V ústní tradici se uchovalo dělení obce na letovickou a svojanovskou stranu, a to přesto, že koncem 16. století Česká Radiměř připadla městu Polička (1586) a Moravská Radiměř přešla pod kunštátské panství.⁸ Periferní součástí kunštátského panství (teritoriálně šlo o enklávu) moravský díl zůstal až do poloviny 19. století. Českou část si pod správou podrželo město Polička.⁹

Komplikované správní vztahy související s hraniční polohou sídla nevymizely ani po zavedení státní správy v polovině 19. století. Česká Radiměř byla od roku 1850 začleněna pod nově vytvořený politický a zároveň i soudní okres Polička. Moravská Radiměř se stala součástí politického okresu Moravská Třebová, soudně spadala pod Svitavy (přechodně, v letech 1855–1868, náležela pod smíšený úřad ve Svitavách). V době protektorátu byly obě obce v souvislosti s vytvořením říšské župy *Sudetenland* sloučeny. Tento stav trval do roku 1945, kdy bylo nařízení anulováno. Krátce nato však Okresní národní výbor ve Svitavách rozhodl o opětovném a definitivním sloučení obou obcí (1950). Zároveň tím zanikl městský status Moravské Radiměře. Nově vymezená

⁸ Kolem roku 1550 získal Radiměř zřejmě jako samostatný statek hejtman letovického panství Adam Travnický, který zde vystavěl tvrz (naposledy připomínána v roce 1635, zmíněna jako stojící ještě i ve Schwoyově topografii z konce 18. století). Ale Radiměř neztratila vztah k Letovicím, protože se v 90. letech 16. století připomíná jako součást jednoho dílu dědictví (olešnického panství) po Hanuši Fridrichovi z Hardeka, majiteli letovického panství. Hardekové pak olešnické panství prodávají majitelce (Johanna Eva z Liechtensteina) kunštátského panství.

⁹ K vlastnicko-správnímu vývoji podrobněji Jaroslav SADÍLEK – Zdeněk FIŠERA, *Renesanční tvrz v Radiměři u Svitav, Hláška. Zpravodaj Klubu Augusta Sedláčka* 9, 1998, č. 4, s. 49–52 (tam mj. i odkazy na pramenné edice); dále Karl LICK, *Zur Geschichte der Stadt Zittau und ihrer Umgebung*, Zittau 1910, s. 146–152, 406; Stanislav KONEČNÝ, *Svojanov. Pohled do historie hradu a panství*, Litomyšl 2007, s. 52–65, 114–121; Antonín HÁJEK, *Královské věnné město Polička do roku 1838 I*, Polička 1890, s. 54, II, s. 73–74; Alois Vojtěch ŠEMBERA, *Páni z Boskovic a potomní držitelé hradu boskovického na Moravě*, Vídeň 1870, s. 189–190; Bohumír SMUTNÝ, *Moravská Radiměř*, in: V. Nekuda a kol., *Moravskotřebovsko* (jako pozn. 6), s. 785–787; Karel KUČA, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku IV*, Praha 2000, s. 110–112; August SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze Království českého I*, Praha 1882, s. 124–130; František MATĚJKA, *Moravské zemské desky*, 2. sv. řady olomoucké 1480–1566, Brno 1948, s. 329, *Moravské zemské desky*, 3. sv. řady olomoucké 1567–1642, Praha 1953, s. 231, 267–268, 284–285; Miloslav ROHLÍK, *Moravské zemské desky*, 3. sv. řady brněnské 1567–1641, Praha 1957, s. 285–286; Gregor WOLNY, *Die Markgrafschaft Mähren topographisch, statistisch und historisch geschildert II*. Brünnener Kreis, Abt. 2, Brünn 1846, s. 66, 91; TÝŽ, *Kirchliche Topographie von Mähren II*, Brünnener Diöcese, Abt. 2, Brünn 1858, s. 272–273; Ladislav HOSÁK, *Historický místopis země Moravsko-slezské*, Praha 1933, s. 317, 325; Jaroslava SCHALLER, *Topographie des Königreichs Böhmen XI*. Chrudimer Kreis, Prag – Wien 1789, s. 172–173; Franz Joseph SCHWOY, *Topographie vom Markgrathum Mähren II*. Brünnener und Hradischer Kreis, Wien 1793, s. 351; František PALACKÝ, *Popis Království českého*, Praha 1848, s. 179–180.

obec připadla rekonstruovanému okresu Svitavy. V 70. letech 20. století byl slučovací proces dokončen sjednocením doposud samostatných katastrálních území.¹⁰

Socioekonomická charakteristika

Radiměř náleží k sídlům historického regionu na pomezí Čech a Moravy, pro který se vžilo pojmenování Hřebečsko (německy *Schönhengstgau*), s centry ve Svitavách a Moravské Třebové. Oblast byla osídlena ve 13. století obyvatelstvem pocházejícím převážně z východofrancké jazykové oblasti. Německá kulturně-hospodářská identita tohoto prostoru (jeden z tzv. německých jazykových ostrovů) přetrvala až do vysídlení původního obyvatelstva po skončení druhé světové války.

Radiměř, a platí to o obou jejích částech, je možno historicky charakterizovat jako **velkou vesnici zemědělského charakteru s odpovídajícím řemeslnickým zázemím**. Stejně jako pro celou řadu obcí vrchovinného Hřebečska pro ni byla typická orientace na textilní výrobu. Proslula tradicí zpracování lnu a výroby (zejména) hrubého plátna. V tomto odvětví se Radiměř dlouhodobě řadila k největším producentům na Moravě a ve Slezsku. Plátenictvím se vedle zemědělství (obiloviny, brambory) živila značná část zdejších obyvatel a byl mu zásadně přizpůsoben i chod zdejších mlýnů.

Plnohodnotným zdrojem obživy se **výroba a bělení plátna a příze** stala během 18. století. Po ztrátě textilně vyspělého Slezska se hledaly nové výrobní regiony. Jedním z nich se stalo lnářské Hřebečsko a s ním i Radiměř. V první statistice moravských řemesel z roku 1732 je v obci zaznamenáno 27 pláteníků a jeden barvíř, kteří však nemohli zvýšenou poptávku po plátně saturovat. Na nastalém trendu se rozhodli profitovat i další, což mělo za následek řadu obvinění z konkurenční, fušerské výroby ze strany svitavských cechů.¹¹ Výrobní progres obce naznačuje brněnské vydání *Patriotisches Tageblatt* z podzimu 1801: „V Radiměři je více než 600 tkalcovských stavů, na nichž více než 100 pololáníků se svými čeledíny a děvečkami, stejně jako zahradníci a malí domkaři se svými syny a dcerami, vyrábělo přes celou zimu plátno, většinou pytlou, také kanafas a jiné lněné zboží, s nímž putují na velké trhy a jež prodávají i do zahraničí. [...] V každém domě pracují 2–3–4 stavy a během půl roku obec vyprodukuje více než 75 000 kusů lněného zboží, které během války putuje zčásti do vojenských skladů. [...] Obec je bez cechů a mistrů, a je svým způsobem v Evropě ojedině-

¹⁰ Úřední list republiky Československé (Úřední list II, ze dne 13. února 1951, č. 36, s. 354); Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850–1970 II/1, Praha 1978, s. 84, 335, 442; Štěpán MLEŽIVA – Karel KUČA, Historický lexikon městysů a měst, Praha 2006, s. 603; B. SMUTNÝ, Moravská Radiměř (jako pozn. 9), s. 787.

¹¹ Vlasta SVOBODOVÁ, Lidová textilní výroba, in: V. Nekuda a kol., Moravskotřebovsko (jako pozn. 6), s. 351, 354–355. Srov. František MAINUŠ, Plátenictví na Moravě a ve Slezsku v XVII. a XVIII. století, Ostrava 1959, s. 90, 98.

Obr. č. 1. Celkový pohled na Radiměř v první polovině 20. století. – Zdroj: Der Schönhengster Heimatbund e. V.

lá.¹² V polovině 19. století, kdy počet obyvatel obou obcí přesáhl 3200 – a část z nich již tvořili migranti za prací –, zaměstnávalo tkalcovství na plný úvazek jen v moravské části 37 rodin. Trvale zde fungovala tři bělidla na přízi a plátno, která dávala práci 60 lidem. Na české straně se uvádělo, že se podomácku ročně vyrobí 40 až 50 tisíc kusů rozličných druhů plátna.¹³ Většina mlýnů měla plátenické valchy, kterými se změkčovalo lněné plátno a vypuzovaly bělicí roztoky. Místní vzpomínali: „*Když jich bylo několik v činnosti, tekla na dolním konci vsi voda vápnem zakalená.*“¹⁴ Výnosnost mlynářského valchování dokládá radiměřský kronikář Julius Haupt: „Vydělávali jsme přes léto s valchou na plátno 600 zlatých a víc, asi za osm týdnů. V každém mlýně byla valcha na plátno se třemi až čtyřmi cejchy. Také mnoho sedláků mělo valchy na koňský pohon, protože valchy na vodní pohon velmi často nemohly při častém větším náporu pokrýt potřebu.“¹⁵ Bělidla vynášela ročně kolem 300 zl. Koncentrace a výkon-

¹² Patriotisches Tageblatt z 16. 11. 1801, č. 183, s. 1062; překlad Aleš Vyskočil.

¹³ NA, fond 57 – Stabílní katastr duplikát, inv. č. 1580, k. 743 (Catastral Schätzungs-Elaborat); V. SVOBODOVÁ, Lidová textilní výroba (jako pozn. 11), s. 355.

¹⁴ J. SEDLÁK, Na františských bělidlech, Od Trstenické stezky 8, 1928–1929, s. 68.

¹⁵ Oswald HABERHAUER, Wasserräder und Radmühlen in Rothmühl (Vodní kola a kolo-
vé mlýny v Radiměři), Göppingen 2000, s. 9; překlad Jaroslav Bránský.

Obr. č. 2. Tzv. Radiměřské ledovce. – Zdroj: K. MAUER, Kronika (jako pozn. 16), s. 186.

nost místních bělidel a valch Radiměři zajišťovalo silnou pozici v rámci moravského plátenického průmyslu. Bělení probíhalo na travnatých plochách při statcích, mnohdy v takové koncentraci, že okolní kopce získaly jednolitou bílou barvu (odtud lidový název „*Radiměřské ledovce*“, běžný ještě počátkem 20. století).¹⁶

Radiměřské plátenictví dosáhlo svého vrcholu kolem poloviny 19. století. O jeho významu nejlépe vypovídají dobové průmyslové statistiky. Jedna z nejstarších, z roku 1841, vyčíslila celkový objem domácí plátenické výroby jen v Moravské Radiměři na 15 000 kusů plátna v hodnotě 60 000 zl. Nadregionální rozměr měly dvě plátenické faktorie – provoz rodiny Haberhauerových a rodiny Hauptů¹⁷ – dodávající

¹⁶ Christian D'ELVERT, Zur Cultur-Geschichte Mährens und Oesterr.-Schlesiens, Teil 3, Brünn 1870, s. 348; Karel MAUER, Kronika České a Moravské Radiměře, Boskovice 2008, s. 42, 166.

¹⁷ K rodině Hauptů, jež se díky plátenické výrobě a velkoobchodním aktivitám vyšvihla na přelomu 18. a 19. století mezi podnikatelskou a společenskou elitu monarchie a svůj úspěch korunovala povýšením do šlechtického stavu (1875) a následně do stavu svobodných pánů (1901), více např.: Pavel CIBULKA, Franz Leopold Haupt, Leopold Maria Haupt von Buchenrode (hesla), in: Biografický slovník českých zemí XXIII, Praha 2020 (v tisku); Ch. D'ELVERT, Zur Cultur-Ge-

plátno armádě a řadící se k předním velkoobchodníkům v rámci celé monarchie. Především díky nim byla Radiměř svou produktivitou v průměru srovnatelná i s centrem moravského plátenictví – Šumperskem. V rámci Brněnského kraje bylo výkonnější jen Brno s okolím (30 000 kusů plátna v hodnotě 160 000 zlatých).¹⁸

Tab. 1. Vývoj počtu obyvatel.¹⁹

Rok	Počet obyvatel		
	Česká Radiměř	Moravská Radiměř	Radiměř
30. léta 19. století	1476	1466	2942
1869	1767	1826	3593
1880	1714	1908	3622
1900	1650	1772	3422
1921	1354	1456	2810
1950	obce sloučeny		1379

Co do počtu obyvatel dosáhla Radiměř svého vrcholu v 80. letech 19. století (3622). Následoval setrvalý odliv obyvatel a úpadek zdejšího plátenictví. Jeho výroba se stále více soustřeďovala v továrních centrech severní Moravy a Slezska a těm nemohla zdejší, ruční, domácí výroba konkurovat, a to ani přes zaměření na hrubé,

schichte (jako pozn. 16), s. 265; Aleš VYSKOČIL – Zbyněk SVITÁK, Křenová. Příběh brněnské ulice, Brno 2018, s. 112–113; Alois STEIS, Die Familie Haupt (-Buchenrode) 1793–1861, Zeitschrift des Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens 36, 1934, s. 135–142; paměti Stefana Haupta dostupné z http://mlthuronyi.berlepsch.de/my_memories/my%20memories.htm, [cit. 10. 6. 2020].

¹⁸ Ch. D'ELVERT, Zur Cultur-Geschichte (jako pozn. 16), s. 259, 261, 269; Josef VYTISKA, Několik dat o rozvoji průmyslové výroby a růstu dělnické třídy na Moravě a ve Slezsku, Časopis Matice moravské 73, 1954, č. 1, s. 82–107, zde s. 84; Jan JANÁK, Počátky textilní velkovýroby na Moravskotřebovsku a Boskovicku do 50. let 19. století, Vlastivědný věstník moravský 46, 1994, s. 205–218, zde s. 208.

¹⁹ Johann Gottfried SOMMER, Das Königreich Böhmen, statistisch-topographisch dargestellt V. Chrudimer Kreis, Prag 1837, s. 226; G. WOLNY, Die Markgrafschaft Mähren (jako pozn. 9), s. 88; Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848–1960 V, Ostrava 1976, s. 311; Retrospektivní lexikon obcí Československé socialistické republiky 1850–1970 I/1, Praha 1978, s. 650–651.

méně kvalitní materiály. Tkalcovství se vytratilo již před koncem 19. století, po válce pak postupně vymizelo i bělení a valchování, také obchod přestal být rentabilní. Pokus o zavedení tovární výroby ztroskotal, ve větším rozsahu pracovala v první polovině 20. století již jen Haberhauerova (resp. Schwabova) firma v moravské části a za první republiky zřízená výrobní konfekce přistěhovalého židovského podnikatele Maurice Cheaurého v České Radiměři.²⁰ Tomuto vývoji se musely přizpůsobit i **na plátenic-kou výrobu adaptované mlýny**. Z ekonomického hlediska bylo žádoucí kombinovat dvě a více výrobních funkcí, a tak se v nich mlelo a šrotovalo obilí, zpracovávaly brambory, valchovaly se látky, řezalo dřevo (prkna, střešní šindele), brousilo, později některé z nich, opatřeny Peltonovou turbínou, sloužily jako zdroje elektrické energie. Dokladem může být např. protokol z roku 1873, kde se hovoří o mlýně na čp. 40 (dnes volný prostor po č. 136), který měl tehdy mít jedno mlecí složení, jedno složení na mletí krup, pilu na řezání prken a valchu na plátno.²¹ Výrobní kapacity, uvolněné oslabeným plátenictvím, byly zčásti nahrazeny zemědělským a řemeslnickým servisem pro okolní obce, nabízeným i prostřednictvím trhu, povolenému obci v roce 1858.

Fyzicko-geografická a hydrologická charakteristika území

Svým půdorysem Radiměř náleží mezi dlouhé (asi 7 km) údolní lánové vsi, typické pro Hřebečsko. Zástavba je situována v úzkém údolí (100 až 200 m) podél Radiměřského potoka, které se od jeho pramene k ústí pozvolna rozšiřuje. Je možno ji charakterizovat jako rozptýlenou, se zahradami, které jsou obklopeny rozlehlými plochami orné půdy. Charakter využití půdy a jeho vývoj od poloviny 19. století do současnosti nijak nevybočuje z rámce obecných trendů a odpovídá srovnatelným sídlům. Jak vyplývá z rekonstrukce (obr. č. 3), dynamika změn využití půdy ve sledovaném období byla velmi nízká a procentuální podíl jednotlivých segmentů lze za poslední dvě století hodnotit jako poměrně konstantní, a to včetně období po vysídlení původního obyvatelstva. Dominantním segmentem je zemědělská půda, která zabírá přibližně 60 % plochy povodí Radiměřského potoka. Zhruba 15 % ploch tvoří lesy, a to v horní části povodí, které je vzhledem k prudkým svahům nevhodné pro zemědělství, a v úz-

²⁰ Der politische Bezirk Mähr.-Trübau mit den Gerichtsbezirken Mäh.-Trübau, Zwittau und Gewitsch, Hohenstadt 1937, s. 94–95; Franz VANĚK, Vaterlandskunde von Mähren und Schlesien, Olmütz 1895, s. 43; Rudolf JANDL, Flachsbaum, Leinwanderzeugung und Leinwandhandel in Rothmühl, Schönhengster Jahrbuch 1961, s. 372–376; Alois CHYTIL, Chytilův úplný adresář zemí koruny české I. Chytilův úplný adresář Moravy, Brno 1911, s. 1012; Historický místopis (jako pozn. 9), s. 311; K. MAUER, Kronika (jako pozn. 16), s. 47.

²¹ O. HABERHAUER, Vodní kola (jako pozn. 15), s. 14. Ke mlýnu a náhonu se dochovala složka materiálů z vodoprávního řízení z roku 1936, ze které je možno si udělat představu o celkové podobě vodního díla (Státní okresní archiv (dále SOKA) Svitavy, fond Okresní úřad Moravská Třebová, sign. 2361, k. 113/2).

kých údolnicích bočních přítoků. Tato lesní část je zdrojovou oblastí Radiměřského potoka a zároveň významným lokálním zdrojem pitné vody.²²

Tab. 2. Procentuální zastoupení jednotlivých kategorií využití území v povodí Radiměřského potoka.

Zdroj	Období	Kategorie využití půdy						
		Cesta	Zpevněné plochy	Zahrada/ Sad	Travní porost	Pole	Les	Vodní plochy
Stabilní katastr	1835/ 1839	4,4	0,9	2,4	9,5	65,7	16,8	0,2
Ortofoto- mapa	1950	2,2	0,7	8,5	2,1	70,0	16,5	0,0
Základní mapa	2018	1,4	0,9	10,8	4,9	59,7	22,1	0,0

Pátečním tokem povodí je Radiměřský potok, který pramení přibližně 1 km západně od Radiměře v nadmořské výšce 608 m n. m. Průměrný podélný sklon hlavní údolnice celého povodí činí 2,63 %, průměrný podélný sklon toku samotného je 2,28 %. Do toku o celkové délce 8,862 km (dle databáze DIBAVOD) se vlévají tři drobné bezejmenné vodoteče (jedna zprava – ř. km 7,280, dvě zleva – ř. km 6,678 a 6,535). Tok Radiměřského potoka je ovlivněn četnými historickými regulacemi souvisejícími s trasováním bývalého náhonu a potřebou akumulování vody v retenčních nádržích. Charakter koryta je velmi rozmanitý; střídají se pasáže, kde je možné hovořit o relativně přirozeném korytu, s úseky, které byly zkapacitněny a tvar koryta je lichoběžníkový s dřevěným opevněním či kamenným pohozem, nebo obdélníkový s kamennými či betonovými zdmi. Těsně nad soutokem se Svitavou je tok veden betonovým korytem kvůli ochraně podzemních vod před znečištěním. Dle údajů ČHMÚ činí dlouhodobý průměrný průtok v ústí 0,040 m³/s.²³

²² Rekonstrukce změn využití území v povodí Radiměřského potoka byla provedena na základě map stabilního katastru z let 1835/1839 (spravuje Ústřední archiv zeměměřictví a katastru, blíže pozn. 26) a ortofoto map z 50. let 20. století a ze současnosti a Základní mapy 1 : 10 000 (spravuje Český úřad zeměměřický a katastrální). Analýza byla provedena pomocí nástrojů programu ArcGIS 10.7 (ESRI®).

²³ Za poskytnutí hydrologických dat k Radiměřskému potoku jsou autoři zavázáni Mgr. Ivaně Černé z brněnské pobočky Českého hydrometeorologického ústavu.

Obr. č. 3. Vývoj využití půdy v povodí Radiměřského potoka. – Zpracoval David Honek.

Současný pramen Radiměřského potoka se nachází východně od Poličského vrchu (672 m n. m.) v nadmořské výšce 608 m n. m. Dříve se zde nacházely tři prameny, tzv. Dittrichův (Richterův), Hojův a pramen u myslivny na Poličském vrchu. Jiným významným současným pramenem je Cikánka (dříve *Rollender Brunner*), který se nachází v horní části obce společně s prameny U Pastvin, U lyžařského vleku a U Potáčů. Dříve zde byla studánka na tzv. Tejgově pozemku. Dalšími zdrojnicemi potoka

jsou tři prameny v tzv. Stašovském pekle (východně od vrchu Drašarov, 686 m n. m.) – pramen V Stašovském pekle a prameny V Pekelném dole I a II (obr. č. 5). Dříve se zde nacházely prameny Fiebigův a Weisův.²⁴

Obr. č. 4. Charakter toku Radiměřského potoka: a) částečně zpevněné koryto v úrovni křížení s bývalým náhonem (ř. km 4,84); b) přirozený charakter koryta (ř. km 3,28); c) vybetonované koryto nad ústím do Svitavy (ř. km 0,02). – Zpracovali David Honek, Martin Caletka.

Obr. č. 5. Povodí Radiměřského potoka a lokalizace vodních mlýnů (1–14) a příčných profilů (PP1–5). – Zpracoval David Honek.

²⁴ K dobovým názvům pramenů K. MAUER, Kronika (jako pozn. 16), s. 132.

Mlýnský potok a zemská hranice. Radiměřský potok bývá označován za linii, podle které byla vytyčena hranice mezi oběma částmi obce.²⁵ Jedná se však o zjednodušenou, a v zásadě nepřesnou definici. Vzhledem k několikerému přeložení koryta místního toku, vyvolanému potřebami obce, resp. tamních mlýnských provozů, se původní hranice rozostřila natolik, že současná vodoteč, stejně jako paralelně jdoucí páteřní komunikace, dnes oddělují oba původně samostatné celky jen vizuálně, nikoliv historicko-právně. S velkou mírou pravděpodobnosti však ani původní, přirozený tok netvořil primární vodítko při vytyčování dělicí linie. Alespoň nikoliv v celém jejím průběhu. Zemská hranice není na některých místech v logické korelaci s terénem, která by naznačovala přímou vazbu hranice na koryto původního, nikterak regulovaného toku, jelikož ten by musel v některých pasážích téci do kopce. Při (několikafázovém?) vytyčování správních hranic hrály roli i jiné faktory, zejména vlastnické poměry, gruntní zástavba a parcelace pozemků. Tuto teorii potvrzují i katastrální mapy z 30. let 19. století, kde je nesoulad mezi tokem a zemskou (obecní, katastrální) hranicí zřetelný (srov. obr. č. 7),²⁶ stejně jako nejstarší popis katastrálních hranic z 80. let 18. století (i ten následující z 30., resp. 40. let 19. století), který průběh dělicí linie mezi Českou a Moravskou Radiměří definuje prostřednictvím hranic jednotlivých pozemků (polí, lesů atd.). Vodní tok tvořil hranici pouze v minimální míře.²⁷ Zástavba na české a moravské straně se do jisté míry prolínala a dělicí linie byla v těchto případech bezpochyby determinována tehdejší objektovou situací a majetkovými souvislostmi.²⁸

²⁵ Novější literatura tuto skutečnost bez jakékoliv reflexe přejímá, přičemž v zásadě vychází ze starší vlastivědné a topografické produkce. Tato obecná dělicí linie je však použita např. i v rámcovém vymezení hranice mezi územím obcí Česká a Moravská Radiměř ve vceňovacím operátu stabilního katastru (pro Českou Radiměř).

²⁶ Ústřední archiv zeměměřictví a katastru, Císařské povinné otisky map stabilního katastru Čech (sign. 0957-1), Moravy a Slezska (sign. 1865-1). Dostupné z https://archivnimapy.cuzk.cz/cio/data/main/cio_main_03_cechy_morava.html?mapno_cm=c0957-1 a https://archivnimapy.cuzk.cz/cio/data/main/cio_main_03_cechy_morava.html?mapno_cm=m1865-1, [cit. 10. 6. 2020].

²⁷ Moravský zemský archiv v Brně, fond D 6 – Josefínský katastr, sign. 3186 (popis hranic Moravské Radiměře), fond D 12 – Stabilní katastr, Popis hranic katastrálních území, sign. 1406, k. 52 (popis hranic Moravské Radiměře); NA, fond 55 – Josefínský katastr, sign. 1712 (Česká Radiměř), fond 58 – Stabilní katastr, Popis hranic katastrálních území, sign. 3664 (popis hranic České Radiměře).

²⁸ K průběhu hranice srov. Hans JANDL, Rothmühl und seine Bewohner, Hallgarten 1970, s. 24–30; Alois STEIS, Die Erbhöhe von Böhm.-Hermersdorf und Böhm.-Rothmühl, Zwittau 1935, s. 5; Rudolf K. PECHHOLD, Sage und Geschichte im Schönhengsterlande, Mitteilungen zur Volks- und Heimatskunde des Schönhengster Landes 16, 1920, č. 1–2, s. 3–25, zde s. 3.

Mlýnská soustava

V lidové etymologii souvisel název obce *Radmels*, resp. pozdější Rothmühl a další variantní formy s existencí mlýnů již od samého vysazení obce. Jazykověda se však přiklání k vysvětlení, že se jedná o sekundární významový přenos. Přestože se tradovaný výklad vzhledem k silné koncentraci mlýnských provozů nabízí, etymologické analýzy českou variantu názvu obce Radiměř spojují s osobním jménem Radoměr/Radomil, resp. Radimír. Teprve z něj substitucí vzešlo německé Rotmühl, následně sémanticky posunuté k Mühle (mlýn).²⁹ Mlynářská topografie se nicméně odrazila na obecních pečetích. Mlýn, resp. vodní kolo měly ve znaku obě obce.

Jak již bylo zmíněno, mlýnský potok nebyl vydatný a při ponechání jeho přirozeného řečiště by nebylo možné soustavu mlýnů udržovat v chodu. V Sommerově topografii z 30. let 19. století se na tento jev přímo poukazuje, když se hovoří o potoce zde pramenícím, který napájí nejen 17 mlýnů, ale využívají jej také pivovar, palírna, četné plátenické valchy a řada dalších na vodě závislých zařízení, přičemž údolím ke Svitavě ani nedoteče a rozvětvením ztrácí se v loukách pod obcí.³⁰ Tak tomu nepochybně nebylo po celý rok, ale sezónní výkyvy zde měly na objem vody značný vliv. Koryto proto bylo uměle překládáno a hrazeno, aby byla zajištěna vodní síla pro místní provozy. Nedostatek pramenů neumožňuje rekonstruovat, kdy k těmto vodohospodářským úpravám došlo. Jak naznačují nejstarší katastrální mapy, systém byl v celé šíři funkční nejspíše počátkem 19. století. Již tehdy existovala vedle sebe dvě paralelní koryta – mlýnský náhon a potoční strouha (viz dále). K překládání mlýnského potoka docházelo i později, např. při stavbě palírny počátkem 20. století, kdy se po dohodě s mlynáři lihovar za přívodu vody zavázal v zimě vypouštět zpět do potoka teplou vodu. S proměnou vodních poměrů se místní dokázali vypořádat i převedením konkrétní výroby z jednoho mlýna na druhý, jak dokazuje přesun deskové pily z mlýna čp. 2 (č. 183) na čp. 40 (č. 136) v důsledku vysychání rybníku původně sloužícího jako zásobárna vodní síly pro pilský mlýn (dnes prostor č. 179).³¹

Motivací pro poměrně náročný technologický projekt modelující místní terén je nutno hledat primárně v potřebě zajištění hospodářské soběstačnosti obce, která se nachází v zemědělsky nepřilíživé oblasti. Při tom bylo nezbytné se vypořádat se skutečností, že přirozený spád vody nebyl v celém úseku dostačující, tudíž musela být část mlýnů zprovozněna díky jezům a náhonům.

²⁹ Antonín PROFOUS, Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny III, Praha 1951, s. 519; Ladislav HOSÁK – Rudolf ŠRÁMEK, Místní jména na Moravě a ve Slezsku II, Praha 1980, s. 346.

³⁰ J. G. SOMMER, Das Königreich Böhmen (jako pozn. 19), s. 226.

³¹ K. MAUER, Kronika (jako pozn. 16), s. 150–151; O. HABERHAUER, Vodní kola (jako pozn. 15), s. 6–10.

Vceňovací operát stabilního katastru i Sommerova topografie zmiňují existenci 17 mlýnů, z toho osmi na české straně. Moravský pandán Gregora Wolnyho tento počet potvrzuje, když uvádí na moravské straně šest mlýnů a tři pilové mlýny. Počet funkčních mlýnů v průběhu let kolísal. Koncem 19. století již nejsou zmiňovány tři mlýny na moravské straně. Tento stav se stal východiskem i pro následnou rekonstrukci mlýnské soustavy, kdy bylo na mapách stabilního katastru lokalizováno osm mlýnských objektů na české straně a šest v moravské části obce.

Před vznikem Československa bylo na české straně evidováno šest mlýnů, z toho jeden zároveň jako pila a další jako plátenická valcha. Na moravské straně fungovala pětice mlýnů. Jeden z vodních mlýnů na české straně přitom stál trvale mimo potoční soustavu náhonů (byl napájen ze separátních pramenných zdrojů). Během první poloviny 20. století zastavily činnost čtyři mlýny, v roce 1920 do chodu uvedené, tzv. palírenský mlýn (měl parní pohon) na konci druhé světové války vyhořel. Po vysídlení německého obyvatelstva byly mlýny postupně zastavovány. Jak dokládá databáze mlýnů vodohospodářského plánu z roku 1955, evidovány byly již jen tři objekty, z nichž pouze jeden (čp. 167, dnes č. 266) o výkonu 2 kW plnil svou primární funkci. Poslední svědek zašlé slávy šrotoval a řezal dřevo ještě v 80. letech 20. století.³²

Mlýny byly uváděny do činnosti vodními koly výhradně na svrchní vodu. Kola měla v průměru pět až sedm metrů při jednotné šířce 0,8 metru. Jeden mlýn měl dvě kola, zbývající využívaly sílu jednoho. Vzhledem k nepříznivému přirozenému spádu byla polovina mlýnů vybavena náhony o délce 800 až 1200 metrů. Výška klíčového spádu se pohybovala mezi 5–10 metry. Důmyslný systém náhonů vodu převáděl střídavě z jedné strany údolí na druhou (z české na moravskou stranu a opačně). Mlýnské objekty totiž nebyly vždy situovány přímo v údolním dně, stávaly i na mírných úbočích. To vycházelo z půdorysové struktury vsí na Hřebečku, kde usedlosti bývaly stavěny v určitém odstupu od sebe a výše po obou svazích potoční osy. Mlýnský potok (náhon) tak „meandroval“ obcí a několikrát křížoval tzv. starý náhon (der „*Alte Graben*“), resp. strouhu, jak starší vodoteč nazývali pamětníci (druhá polovina 19. století). Je tedy zřejmé, že ani starší strouha nebyla přírodního původu a divoký potok měl alespoň zčásti odlišné koryto. Mlýnský potok přemostňoval strouhu dvojím způsobem: mimoúrovňově (v dřevěných korytech) a úrovnově. V těchto místech byly vybudovány přepadové jezy a nacházela se zde i stavidla, díky kterým bylo možné v případě

³² NA, fond 57, Catastral Schätzungs-Elaborat; J. G. SOMMER, Das Königreich Böhmen (jako pozn. 14), s. 226; G. WOLNY, Die Markgrafschaft Mähren (jako pozn. 9), s. 88; Handelsadressbuch und Gewerbeadressbuch der Markgrafschaft Mähren und des Herzogthumes Schlesien, Brünn 1887, s. 119; A. CHYTIL, Chytilův úplný adresář Moravy (jako pozn. 20), s. 1012; Alois CHYTIL, Chytilův úplný adresář království Českého I. Obvod obchodní a živnostenské komory v Praze, Praha 1912, s. 801; Státní vodohospodářský plán republiky Československé. Hlavní povodí Moravy, dílčí SVP XXII – Svratka, 2. a 3. díl, oddíl 37a, Praha 1955, s. 11–12; O. HABERHAUER, Vodní kola (jako pozn. 15), s. 6; K. MAUER, Kronika (jako pozn. 16), s. 151, 191.

potřeby vodu z náhonu převádět do staršího koryta Radiměřského potoka, které rychleji odvedlo vodu směrem ke Svitavě.

Na náhonu byly zakládány rezervoáry. Jednalo se o různé velké vodní nádrže, jejichž primárním účelem bylo akumulovat vodu a brzdit vodní tok, což mj. mohlo napomoci lépe zvládat extrémní situace (povodně a sucho). Díky nádržím se mlýnský tok také přirozeně čistil. Mimo to však byl každoročně vypouštěn a koryto ručně zbavováno nánosů. Každý mlynář byl povinen vyčistit úsek kolem svého mlýna. Vodní rezervoáry bývaly využívány také jako požární nádrže, máchalo se v nich prádlo a čerpala voda pro další využití. V létě sloužily jako koupaliště, v zimě jako kluziště.³³

Obr. č. 6. Spádová křivka současného koryta Radiměřského potoka s vyznačenou polohou mlýnů (červené šipky) a akumulačních nádrží (oranžové body). – Zpracoval Martin Caletka.

Lokalizované rezervoáry jsou zaneseny do spádové křivky potoka (obráz. č. 6). Zvýšená koncentrace nádrží ve spodní pasáži náhonu odpovídá mírnějšímu spádu toku a z toho plynoucí potřeby akumulace vody, dostačující pro potřeby mlýnů. Vzhledem k charakteru toku a dostupným hydrologickým údajům je zřejmé, že vodní díla ve své většině fungovala jako akumulační, tj. s předřazenými akumulačními nádržemi, pomo-

³³ SOKA Svitavy, fond Okresní úřad Polička, sign. 35/3, k. 664 (čištění potoka u mlýna čp. 89 v 80. letech 19. století); Věra KOVÁŘŮ, Sídlo, dům a bydlení na Hřebečsku, in: V. Nekuda a kol., Moravskotřebovsko (jako pozn. 6), s. 299, 302; H. JANDL, Rothmühl (jako pozn. 20), s. 14; O. HABERHAUER, Vodní kola (jako pozn. 15), s. 6–7.

cí nichž bylo dosahováno potřebného výkonu, avšak maximálně v řádu hodin. Kontinuální provoz, tedy v klasickém průtočném režimu, vodní poměry neumožňovaly, stejně tak jako souběžné uvedení všech vzájemně propojených mlýnských objektů.³⁴ Využívány byly podle okamžité potřeby, dostupnosti vody, podle typu výroby a také v souvislosti s ročním obdobím. Jejich provoz a potenciál odvisel také od přiznaných práv. Například pouze čtyři mlýny měly právo zahradit vodu (*Staurecht*) s přesně stanovenou výškou hladiny (např. mlýn v Moravské Radiměři 148 měl právo 70 centimetrů).³⁵ Je zřejmé, že fungování soustavy bylo možné jen díky domluvě provozovatelů jednotlivých mlýnů a respektování vodoprávních usnesení. Nedostatek pramenů, do jisté míry typický pro sudetský prostor, však neumožňuje rekonstruovat vodoprávní vazby mezi jednotlivými prvky soustavy, včetně konsekvencí plynoucích z odlišné zemské příslušnosti mlýnů, která vzájemné aktivity (mj. i spory) komplikovala.

Tab. 3. Základní charakteristika mlýnů v Radiměři (údaje platné pro první polovinu 20. století).³⁶

Mlýn	Název objektu	Popis technologie kola	Parametry		Současný stav
			průtok (m ³)	spád (m)	
1	Dolní	svrchní pohon	0,063	6,05	obytný dům
2	Fohlerův/ Gaberův	svrchní pohon	0,067	5,2	zaniklý
3	Thonův/ Thonamühle	svrchní pohon	0,052	6	obytný dům
4	Hauptův/ Haupnmühle	svrchní pohon	0,0418	6	zaniklý
5	Ehrenbergerův/ Zeiselmühle/ Westlmühle	svrchní pohon	–	–	obytný dům

³⁴ Za konzultaci ohledně potenciálu vodohospodářské soustavy jsou autoři zavázáni doc. Aleši Drábovi z Fakulty stavební Vysokého učení technického v Brně.

³⁵ K. MAUER, *Kronika* (jako pozn. 16), s. 132.

³⁶ O. HABERHAUER, *Vodní kola* (jako pozn. 15), s. 10. Využito bylo rovněž údajů dostupných k jednotlivým objektům na stránkách <http://vodnimlynyny.cz/> [cit. 10. 6. 2020].

6	Albertův/ Adalbertův /Albertnmühle	svrchní pohon	–	–	víceúčelový dům
7	Leckenmühle	svrchní pohon, dvě kola nad sebou	0,056/0,034	10,8 (2x5,4)	zaniklý
8	Jandlův/U mly- náře Richarda	svrchní pohon, průměr 6 m	–	6	zaniklý
9	Haberhauerův/ Hegerinmühle/ Joichmühle	svrchní pohon, průměr 6 m	0,067	6,5	obytný dům
10	Rutnmühle/ Schwabův	svrchní pohon	0,05	6,1	zaniklý
11	Haberhauerův/ Lojesmühle	svrchní pohon, průměr 6 m	–	–	zaniklý
12	Mühlschneidera	svrchní pohon	–	–	obytný dům
13	Weijsův	svrchní pohon, průměr 7 m	–	–	obytný dům
14	Urbanův/ Schneidersmühle	svrchní pohon	0,048	5,7	zaniklý

Rekonstrukce náhonu a digitální model terénu. Trasa bývalého náhonu, dnes v terénu jen torzovitě zachovaného, byla rekonstruována vektorizací georeferencovaných historických katastrálních map v prostředí softwaru ESRI ArcGIS 10.7 do podoby polygonové a zjednodušené liniové mapové vrstvy. Vytyčená trasa byla následně rozdělena na segmenty, vymezené podle tří kategorií současného využití potenciálních pozůstatků tělesa náhonu: „silnice“ (zpevněné i nezpevněné), „vodní tok“ a „ostatní“ (zastavěné plochy, zahrady, louky či zalesněné plochy). Přes trasu bývalého náhonu bylo vytyčeno 87 příčných profilů, a to na základě vizuálního zhodnocení digitálního modelu terénu (DMT) a poznatků zjištěných z terénního šetření o přítomnosti antropogenních transformací terénu nasvědčujících někdejší existenci náhonu. Příčné profily byly vykresleny s využitím softwaru ESRI ArcGIS 10.7 (nástroj Stack Profile) a softwaru STATISTICA 12. Následně byly vizuálně posouzeny všechny příčné profily z hlediska existence tvarů terénu svědčících o možné přítomnosti tělesa vodního náhonu. Modelace terénu byla vytvořena s pomocí Digitálního modelu terénu 5. generace (DMR 5G).

Obr. č. 7. Trasa bývalého náhonu v kontextu současného koryta Radiměřského potoka
a polohy mlýnů. – Zpracoval Martin Caletka.

Obr. č. 8. Ukázky vybraných příčných profilů se zachovanými relikty bývalého náhonu v Radiměři (rozdílné měřítko u grafů příčných profilů náhonu je z důvodu zvýraznění tvaru profilu).

– Zpracoval Martin Caletka.

Georeferencování starých map umožnilo rekonstruovat průběh koryta bývalého náhonu (obr. č. 7). Jeho celková délka činila více než 8 350 m. V souvislosti s útlumem činnosti mlýnů potřeba náhonu poklesla, až došlo k jeho zrušení. Některé části tělesa náhonu však byly i dále využívány. Z leteckých snímků a terénního šetření vyplývá, že zhruba 17 % délky tvoří vodoteče (Radiměřský potok i jeho přítoky), 28 % tvoří silnice či příkopy podél nich a asi 55 % vede přes zastavěná území, upravené zahrady, volná prostranství i zalesněné plochy. Celkově je tedy v současnosti využito asi 45 % délky tělesa náhonu.

O průběhu náhonu vypovídají také poměrně výrazné antropogenní transformace reliéfu, které bylo možné dobře identifikovat jednak s využitím digitálního modelu terénu, jednak při terénním šetření. Na obr. č. 8 je zobrazeno pět vybraných příčných profilů vykreslených z digitálního modelu terénu, které dokládají průběh náhonu na vyvýšeném náspu, v hlubokém korytě či po úbočí údolí. V průběhu mnoha desetiletí však v důsledku následných terénních úprav došlo k zasypání či stržení náhonu.

Terénní šetření prokázalo, že v Radiměři se prokazatelně do současnosti **dochovaly dvě budovy mlýnů**, z nichž u jedné (příčný profil PP2) je dobře patrné těleso původního náhonu. Náhon byl veden po úbočí údolí a v úrovni mlýna koryto pravouhle odbočovalo, čímž bylo dosaženo dostatečného spádu. Díky zachovalému terénu je možné si udělat představu o měřítku vodních kol, kterými byly mlýny v Radiměři vybaveny.

Obr. č. 9a–b. Zachovalé budovy mlýnů v Radiměři (č. 266 – vlevo, č. 95). – Foto David Honek, Martin Caletka (2020).

Závěr

Kaskáda až 17 mlýnů a důmyslný systém vedení vody nepochybně řadí radiměřskou soustavu mezi **výjimečná historická vodohospodářská díla v rámci českých zemí**. Vzhledem ke skutečnosti, že se z původního vodního díla do dnešních dnů dochovalo pouze torzo a postupně vymizelo i z kolektivní paměti – dáno diskontinuitou vývoje

oblasti po roce 1945 – bylo hlavním cílem studie pokusit se rekonstruovat jeho podobu a vývoj s důrazem na potoční linku, resp. systém náhonů. Dosáhnout se toho podařilo na základě kombinace historických, kartografických a topografických pramenů, terénního výzkumu a počítačových modelací v rámci geografických informačních systémů. Radiměřské vodohospodářské dílo bylo pozoruhodné nejen **výjimečnou koncentrací mlýnů** (valch, bělidel, pil, šrotoven) v krátkém úseku vodoteče, ale také **vypořádáním se s nedostatečnou vydatností zdrojové vody**, kdy část systému musela být řešena formou akumulačních nádrží, a dále převáděním vody v náhonech z jednoho úbočí údolního dna na druhé.

Vodohospodářská soustava, která mj. sloužila jako zásadní zdroj ekonomického potenciálu obce orientované na výrobu plátna, zanikla během 20. století v důsledku obecné proměny hospodářských priorit a vysídlení původního obyvatelstva. Analýzou pramenů a terénním výzkumem se podařilo zjistit, že je v současnosti zřetelným způsobem (potok, příkop, komunikace) využito asi 45 % původní délky tělesa náhonu, jež činila bezmála 8,5 km. Postupná degradace soustavy také zmařila jakýkoliv případný památkový potenciál díla coby dokladu industriálního dědictví a související proměny krajiny sídla člověkem.

**Martin Caletka – Marek Havlíček – David Honek – Zbyněk Sviták
– Aleš Vyskočil**

Mills in Radiměř. An Example of a Unique Water Management System

The historical-geographical study deals with the water management system in the village of Radiměř situated on the former Czech-Moravian land border in the Hřebečsko region. By means of historic, cartographic and geographic research methods, it reconstructed the development of a unique system of mills, raceways and water reservoirs on the little Radiměř brook of which only a torso has survived until today. The Radiměř water-management system, the existence of which provably was documented at the turn of the 19th century, was remarkable not only due to the extraordinary concentration of mills situated along approximately 6 km of the waterway, but also due to the way how the builders dealt with insufficient amount of water in the brook. A part of the system had to be supplied from water reservoirs; in other places water in raceways was transferred from one side of the valley to another. At the same time, the waterline crossed the former Czech-Moravian land border several times. The water-management system is an example of a modern period technology, and an example of a purposeful anthropogenic terrain (landscape) modification for economic purposes. The village of Radiměř was famous for flax growing and processing. The volume of linen production during the first half of the 19th century made the village of Radiměř one of the linen production hubs in Moravia. The operation of the local system of mills, which were partly used as bleachers and washboards, was adjusted to the needs of this field of production. The system of mills, which served as a key source of economic

power of the village and which specialized in linen production, ceased to exist during the 20th century in consequence of a general change of economic priorities and expatriation of the original inhabitants. By analyzing sources and performing field research we managed to find out that approximately 45% of the original length of the raceway, which used to be almost 8.5 km long, has been obviously utilized nowadays (as a brook channel, a ditch or a road).

Stanislav Holubec – Jitka Močíčková*

ZOBRAZOVÁNÍ ČESKO-NĚMECKÉ NÁRODNOSTNÍ HRANICE NA MAPÁCH V OBDOBÍ CCA 1820–1940

DEPICTING OF THE CZECH-GERMAN ETHNIC BORDER
ON MAPS BETWEEN APPROXIMATELY 1820 AND 1940

Keywords

nationalism
Czech-German language
border
ethnic maps
statistics

Abstract

The article deals with the process of depicting the Czech-German language borderline in Czech and German-language maps published from the 1820s until 1940. An analysis of approximately 250 maps shows that this genre became gradually more and more important in the course of time; the introduction of official statistical surveys in the 1880s brought about a significant innovation. It also shows that both Czech as well as German publishers used various manipulation methods when creating these maps in order to make them look favorable for them whereas this trend was extremely strong during political coups – in 1848, 1918 and during the late 1930s.

* Doc. PhDr. Stanislav Holubec, Ph.D. et Ph.D., Historický ústav AV ČR, v. v. i., Prosecká 76, 190 00 Praha 9. E-mail: sholubec@gmail.com – Mgr. Jitka Močíčková, tamtéž. E-mail: mocickova@hiu.cas.cz. – Článek vznikl za podpory projektů GA20-19459S, Středoevropské pohory Krkonoše 1890–1950: modernita, turistika, nacionalismus (2020–2022, GA0/GA) (50 %, Stanislav Holubec) a Strategie AV 21, Paměť v digitálním věku, 2020, Digital Humanities – zpřístupňování, uchovávání a záchrana pramenů v digitálním věku, Národnostní diverzita na mapách českých zemí – kartografický obraz a realita (50 %, Jitka Močíčková). – Pokud není uvedeno jinak, cizojazyčné texty přeložili autoři. Kartografická díla jsou v poznámkovém aparátu citována s ohledem na knihovnická katalogizační pravidla RDA.

Definice „národnostního teritoria“ na mapách

Historičtí geografové se shodují, že „reprezentace území je jedním z hlavních prvků při vytváření národní identity“¹ a že evropské vlády vyvinuly v 19. století mnoho úsilí, aby svým obyvatelům vstúpily obraz vlastního teritoria na mapě pomocí školy, kultury nebo masových médií. Jak upozorňuje Hagen, takzvaná „popular geography“ se stala klíčovou složkou veřejné propagandy národních států. Rozšiřování tohoto povědomí bylo zejména intenzivní u nově vzniklých států nebo v době válek a poválečných mírových jednání. Národní státy měly tendenci zdůrazňovat území, která ztratily ve válkách, případně se chlubit územími nově získanými.² Určení rozsahu vlastního národnostního teritoria bylo bezpochyby jedním z klíčových středoevropských konfliktů od 19. století až do roku 1945 a toto období si právem zaslouží označení „věk nacionalismu“ i „věk geografie“. Také v případě národních hnutí tzv. nestátních národů byla základní myšlenkou představa teritoria daná etnickými nebo historickými, případně tzv. přirozenými hranicemi a potřeba toto teritorium sjednotit, získat pro ně státnost nebo alespoň autonomii v nadnárodní říši a dosáhnout dominance etnika v takto definovaných hranicích. Jak uvádí Miroslav Hroch, národní hnutí se často „... hlásilo k hranicím politického celku, který existoval v minulosti a s nímž bylo možno se legitimně ztotožnit. Pokud se pak historické právo úspěšně aplikovalo a národní hnutí vyústilo ve vytvoření národního státu, historicky definovaná národní hranice neodpovídala hranici etnické“.³

Součástí snahy o definování národního teritoria bylo **vytváření národnostních map**, které bývají někdy též nazývány etnickými, etnografickými, nebo jazykovými.⁴ Diskuse o těchto mapách bývají v geografických kompendiích a encyklopediích poměrně okrajovým fenoménem,⁵ což je pravděpodobně zapříčiněno tím, že ve dnes dominantní geografii anglosaské nebývají jazykové linie považovány za příliš významné, neboť v USA nehrály tyto hranice historicky významnou roli a také Spojené království nebylo mnohonárodním impériem ve středoevropském smyslu, i přes existenci keltských etnických skupin na jeho periferii. Ani ve Francii nebyla národnostní otázka příliš významným faktorem a národ zde byl v zásadě identický s pojmem stát a defino-

¹ Heriberto CAIRO, „Portugal is not a small country“: Maps and propaganda in the Salazar regime, *Geopolitics* 11, 2006, č. 3, s. 367–395, zde s. 367.

² Joshua HAGEN, Mapping the Polish Corridor: Ethnicity, Economics and Geopolitics, *Imago Mundi* 62, 2010, č. 1, s. 63–82, zde s. 64.

³ Miroslav HROCH, *Národy nejsou dílem náhody*, Praha 2009, s. 264.

⁴ V němčině se setkáváme s několika variantami označení těchto map – zejména *Sprach(en)-karte*, *Nationalitätenkarte*, *Ethnographische Karte* a *Völkerkarte*.

⁵ Z novějších geografických slovníků a encyklopedií tématu věnuje největší pozornost *The History of Cartography VI. Cartography in the Twentieth Century*, ed. Mark Monmonier, Chicago 2015, s. 409–413 (heslo *Ethnographic Map*).

ván byl teritoriem, nikoli jazykem.⁶ Západoevropské nestátní národy (např. Velšani, Irové, Bretonci, Baskové, Skotové, Katalánci) se svým významem nemohly rovnat nestátním národům střed- a východoevropským.

S malým zájmem o jazykové mapy v historické i současné anglosaské a francouzské geografii kontrastuje velký zájem dnešních západních historiků a historiček o tuto problematiku ve vztahu ke střední a východní Evropě 19. a první poloviny 20. století. To, že mapy nejsou neutrálním vyjádřením reality, ale skrývají se v nich ideologické a zejména nacionalistické diskurzy, si historiografie začala uvědomovat od 80. let 20. století v souvislosti s tzv. kulturním a vizuálním obratem. Studium map se začalo zejména objevovat společně se studiem dějin statistických šetření⁷ v rámci výzkumu středoevropského nacionalismu, dějin historiografie (historické atlasy), nebo dějin umění (mapa jako součást uměleckých děl). V poslední době zejména posilují otázky vzájemného ovlivňování kartografií přes národní hranice a vyváženější pohled na mapu, jako nikoli pouze média stojícího ve službách nacionalismu, ale také média nacionálně indiferentního.⁸ Do českého prostředí zatím ale dosud výzkum map ve spojitosti s nacionalismem příliš nepronikl.

Ve střední Evropě získalo vytváření národnostních map v 19. století klíčový význam především v kontextu sjednocujícího se Německa a národních hnutí malých středoevropských národů. Jejich základem byla snaha představit vlastní území jako etnicky čisté, velké, tvořící jeden celek (a nikoli rozdělené do ostrovů či do více etnik) a jako náležející do větší rodiny (Germánů, Slovanů). Dějepisné jazykové mapy chtěly vlastní skupinu zobrazit jako dlouhodobě žijící na daném území. S tím se pojila snaha představit souseda jako malého, obývajícího smíšené území, rozděleného do ostrovů a ostrůvků, a žijícího zde teprve od nedávna.

Vytváření národnostních map ale nebylo otázkou jenom nacionální agitace. Jak upozorňují autoři nedávno vydaného pokusu o syntézu transnacionálních dějin středovýchodní Evropy, **vytváření etnických map probíhalo v kontextu procesu teritorizace moderních evropských států**, včetně států mnohonárodnostních, čímž se rozumí homogenizace prostoru pomocí „právních vztahů pod jednotnou vládou a spo-

⁶ Daniel NORDMAN, Von Staatsgrenzen zu nationalen Grenzen, in: Die Grenze als Raum, Erfahrung und Konstruktion. Deutschland, Frankreich und Polen vom 17. bis zum 20. Jahrhundert, hg. Francois Etienne – Jörg Seifarth – Bernhard Struck, Frankfurt 2007, s. 107–134, zde s. 129.

⁷ Wolfgang GÖDERLE, Zensus und Ethnizität. Zur Herstellung von Wissen über soziale Wirklichkeiten im Habsburgerreich zwischen 1848 und 1910, Göttingen 2016.

⁸ David GUERLI – Daniel SPEICH, Topografien der Nation. Politik, kartografische Ordnung und Landschaft im 19. Jahrhundert, Zürich 2002; Osteuropa Kartiert – Mapping Eastern Europe, ed. Jörn Jappel – Christophe von Werdt, Berlin 2010; Steven SEEGL, Mapping Europe's Borderlands. Russian Cartography in the Age of Empire, Chicago 2012.

lečnou politicko-administrativní organizací“.⁹ Podstatným aspektem teritorializace je měření a vizualizace území, tedy státem podnikané statistické a kartografické projekty. Tato snaha byla v habsburské monarchii 18. století motivována ambicí vládnoucích elit mít k dispozici kvalitní mapy své říše, neboť jejich absencí byla vysvětlována porážka Rakouska ve válkách s Pruskem.¹⁰ Součástí této teritorializace byla i snaha státu zjistit, jakým jazykem mluví jeho obyvatelé, jenž byla ovšem politicky ožehavější, neboť cílem moderních států bylo svou populaci homogenizovat a zjištění velké etnické rozrůzněnosti mohlo tento cíl zpochybnit, ba dokonce mohlo vyvolat v menších národech odstředivé ambice.

Třetí příčinou rozvoje etnických map byly inovace v reprodukční technice. Jak uvádí Hansen, byla to především technologie tiskařského lisu poháněného parním strojem umožňující **barevný tisk**, která byla nutným předpokladem výroby jazykových map vyžadujících mnohobarevnost. Od 40. let 19. století tak bylo možno mapy i barevně tisknout, zatímco až do té doby byly ručně kolorované. Dále to bylo zavedení tisku pomocí tzv. rotačky, které se ve stejné době objevilo v USA a rychle proniklo do Evropy, umožňující zešestinásobit rychlost tisku,¹¹ čímž klesla cena tiskovin. Mapy se začaly díky tomu objevovat v černobílé podobě na stránkách novin, staly se běžným obchodním artiklem dostupným širokým vrstvám a znalost geografie a s ní spojených geopolitických cílů národního společenství se rychle rozšiřovala.

Už během 18. století se sice také objevovaly pokusy zobrazit na mapách jazykové poměry, ale dělo se tak jen velmi sporadicky. Příkladem je mapa Sedmihradska z roku 1730, Štýrska z roku 1792, nebo Uher z roku 1791, kde jsou ale jazykové linie zachyceny dosud bez větších popisků a velmi nevýrazně. V českých zemích je prvním příkladem takovéto mapy *Karte des Maehr. Schles. Gouvernements* z let 1817–1818 vydaná v Brně.¹² I v jejím případě je etnická linie zakreslena velmi málo výrazně, bez použití barev. Skutečným průlomem se stala mapa vydaná rytmistrem pruského generálního štábu Franzem Augustem Oetzelem v roce 1821, pokoušející se zachytit národnostní hranice celé Evropy, která se také jako první explicitně nazývá národnostní mapou (*Völkerkarte*).¹³ O pár let později vyšly první národnostní mapy jednotlivých

⁹ Steffi MARUNG – Matthias MIDDELL – Uwe MÜLLER, Territorialisierung in Ostmitteleuropa bis zum Ersten Weltkrieg, in: Handbuch zur transnationalen Geschichte Ostmitteleuropas, hg. Frank Hadler – Matthias Middell, Göttingen 2017, s. 37–130, zde s. 42.

¹⁰ S. MARUNG – M. MIDDELL – U. MÜLLER, Territorialisierung in Ostmitteleuropa (jako pozn. 9), s. 69.

¹¹ Jasson D. HANSEN, *Mapping the Germans. Statistical Science, Cartography, and the Visualization of the German Nation, 1848–1914*, Oxford 2015, s. 56.

¹² Joseph BAYER, *Karte des Maehr. Schles. Gouvernements*, [Wien: Artaria], 1818.

¹³ Franz August OETZEL, *Völkerkarte von Europa*, Berlin: technische Bureau, 1821.

zemí: *Ethnographische Karte des Königreichs Ungarn* (1829),¹⁴ vyznačující se poněkud vyšší přesností v zachycení národnostních linií než mapa Oetzelova. První skutečně přesnou mapou s velkým měřítkem a založenou na zkoumání jednotlivých obcí se ale stala Döringova mapa Pruska (1826).¹⁵ Zpracovat mapu celé habsburské říše či alespoň její západní poloviny ale trvalo déle: rakouský historik Johannes Dörflinger zmiňuje jazykovou mapu celé habsburské monarchie vydanou mezi lety 1823–1834, vyznačující se podle něj značnou nepřesností,¹⁶ kterou se nám ale bohužel nikde nepodařilo získat. Nejstaršími dostupnými národnostními mapami habsburské monarchie jsou Haueflerova¹⁷ a Berghausova¹⁸ z roku 1846. Krátce před tím vypracoval Pavel Josef Šafařík mapu zachycující evropské Slovanstvo,¹⁹ již lze označit za první kvalitní nadstátní národnostní mapu v dějinách evropské kartografie (vznikla roku 1839, tiskem vyšla 1842).²⁰ První nadstátní národnostní mapu německy mluvících obyvatel Evropy předložil Karl Bernhardi v roce 1843, a také jeho pokus byl velmi zdařilý.²¹ Jeho *Sprachkarte von Deutschland* zahrnuje do kategorie Němců i obyvatele Rakouska a Nizozemí, rozlišovala v rámci němčiny hornoněmecký, dolnoněmecký a severský řečový kmen (*Sprachstamm*), za jehož součást označovala i švédštinu a dánštinu.

Obdobím častého vytváření a vydávání středoevropských jazykových map byla pochopitelně revoluce roku 1848 a léta následující. Do této doby spadá první pokus vytvořit národnostní mapu na základě šetření statistiků a nikoli lingvistů. První takovou byla Czoernigova vydaná v roce 1855, zobrazující národnostní poměry

¹⁴ Ján ČAPLOVIČ, *Ethnographische Karte des Königreichs Ungarn sammt Croatien, Slavonien, der Ungarischen Militärgrenze und der Seeküste*, in: TÝŽ, *Gemälde von Ungarn II*, Pest 1829.

¹⁵ F. von DÖRING, *Karte vom Preussischen Staate: nach den neuesten, zuverlässigsten Quellen bearbeitet*, Berlin: Simon Schropp et Comp., 1827.

¹⁶ *Karte von Oesterreich: mit einer ethnographischen, hydrographischen und topographischen Uebersicht der Kommunikationslinien*, Leipzig: Festsche Buchhandlung, 1823. Datování této mapy je nejasné, Dörflinger uvádí několik různých údajů: 1823, 1832, 1834. Srov. Johannes DÖRFLINGER, *Völker- und Sprachenkarten*, in: *Austria Picta. Österreich auf alten Karten und Ansichten*, ed. Franz Wawrik – Elisabeth Zeilinger, Graz 1989, s. 159–169, zde s. 162.

¹⁷ Joseph Vincenz HÄUFLER, *Versuch einer Sprachenkarte der Österreichischen Monarchie*, Pest: Gustav Emich, 1846.

¹⁸ Heinrich Karl BERGHAUS, *Ethnographische Karte der Österreichischen Monarchie: nach Bernhardi, Šafařík und eigenen Untersuchungen*, Gotha: J. Perthes, 1846.

¹⁹ Pavel Josef ŠAFAŘÍK, *Ethnografická mappa*, Praha: V. Merklas, 1839.

²⁰ Pavel Josef ŠAFAŘÍK, *Slovanský zeměvid*, in: *Slowanský národopis: s mappau*, Praha 1842. Mapu ryl Václav Merklas.

²¹ Karl BERNHARDI, *Sprachkarte von Deutschland*, Kassel: J. J. Bohné, 1843, 1849.

v habsburské monarchii.²² Tato práce vycházela z dat cenzu z let 1846,²³ její autor na ni pracoval od roku 1841 a jako její podklad zpracoval 306 dílčích map. Tato mapa byla také na rozdíl od předchozích map vydána státem a nikoli soukromou osobou. Czoernig byl pozoruhodně senzitivní k malým národům monarchie a oceňoval i práci Šafaříkovu.²⁴ Také zdůrazňoval, že národnost není vždy daná jazykem (např. u Židů nebo Arménů), a chápal, že používání jazyka každodenní komunikace jako kritéria často znevýhodňuje menší národy, např. Čechy žijící ve městech v českých zemích. Czoernigova mapa se stala nejpozoruhodnějším výtvozem tohoto období a byla dokonce prezentována na pařížské průmyslové výstavě.²⁵ Podle Hansena se díky tomuto počínu stalo Rakousko v polovině 19. století evropským lídrem ve statistické kartografii.²⁶ Přesnost vytváření etnických map byla nicméně limitována tzv. etnickou indiferencí určité části obyvatelstva, zejména nižších vrstev, která se vyskytovala ve střední Evropě po celé sledované období.²⁷ V českých zemích se jednalo především o smíšené česko-německé rodiny, židovskou menšinu, případně slovansky hovořící obyvatelstvo Slezska. Etnicky indiferentní mohli být při sčítání lidu snadno přiřazeni k té nebo druhé straně a na základě toho šlo manipulovat s národnostními statistikami i mapami. Na druhou stranu je pravděpodobné, že počet etnicky indiferentních osob během času ubýval a také se v českých zemích nevyskytlo mnoho obcí, kde byly podíly českého a německého etnika natolik vyrovnané, že by etnicky indiferentní lidé představovali jazyček na vahách rozhodující o tom, které etnikum bude mít většinu.

Rakouský příklad následovala rychle kartografie pruská, která mohla navázat na vlastní tradici statistických šetření a jazykových map. Prusko také zavedlo koncem 50. let jako první země systematické sledování mateřské řeči. Jejím výsledkem byla důkladná *Sprachkarte vom Preussischen Staat* Richarda Böckha,²⁸ vydaná pruským statistickým úřadem a založená na skutečně moderním jazykovém cenzu provedeném

²² Karl von CZOERNIG, *Ethnographische Karte der Oesterreichischen Monarchie*, Wien: K. k. Direction der administrativen Statistik, 1855, 1856.

²³ Morgane LABBÉ, *Die „Ethnographische Karte der Oesterreichischen Monarchie“: ein Abbild der Monarchie*, in: *Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts* 25, 2010, s. 149–163, zde s. 154.

²⁴ M. LABBÉ, *Die „Ethnographische Karte...“* (jako pozn. 23), s. 151–152.

²⁵ J. D. HANSEN, *Mapping the Germans* (jako pozn. 11), s. 56.

²⁶ Tamtéž, s. 69.

²⁷ Blíže Petr LOZOVIUK, *Evropská etnologie ve středoevropské perspektivě*, Pardubice 2005, s. 37nn; 120nn.

²⁸ Richard BÖCKH, *Sprachkarte vom Preussischen Staat: nach den Zählungs-Aufnahmen vom Jahre 1861*, Berlin: Reimer, 1864.

roku 1860.²⁹ Hlavní inovací map založených na statistických šetřeních bylo, že začaly **dávat přednost zobrazování různých odstínů menších správních jednotek (okresů) podle podílu národností**, a odkláněly se od pokusů kreslit jazykové linie, o nichž správně tvůrci map tušili, že by mohly oslabovat jednotu říší.³⁰

Do dalších evropských zemí se idea národnostních map šířila pomaleji: např. v Rusku vznikají první až na počátku 50. let, jelikož zdejší úřady byly vůči demografii nedůvěřivé.³¹ První census zjišťující rodný jazyk respondentů se zde konal až v roce 1897.³² Zájem o jazykovou linii ve Francii začal posilovat až po ztrátě Alsaska ve válce roku 1870 a zjišťování počtů Francouzů v Alsasku a jejich mapování se stalo významnou součástí francouzské snahy po revanši. V této době se národnostní mapy také začaly využívat při diplomatických jednáních o změnách státních hranic. Stalo se tak během mírového jednání po prusko-francouzské válce, během něhož byl pruskými okupačními úřady proveden jazykový census. Jeho výsledky se v podobě mapy dostaly na mírová jednání a byly využity jako podklady pro vytyčení nové hranice.³³ Až do konce století se o jazykové mapy zajímaly především národy střední a východní Evropy nebo národy Balkánu vymaňující se z Osmanské vlády.

Snahu využívat **národnostní mapy jako nástroje diplomatických jednání** také nalézáme po válkách balkánských a samozřejmě po první světové válce, kdy přicházejí ke slovu národnostní mapy a statistiky obhajující vlastní územní nároky a kritizující mapy a statistiky protivníků. Využívání národnostních map při jednání diplomatů o nových hranicích po roce 1918 bývá dokonce nazýváno „válkou map“ (*Kartenkrieg*).³⁴ Jak upozornil historik Joshua Hagen, velkému zájmu německé a polské veřejnosti se v meziválečné době těšilo zejména mapování tzv. polského koridoru u Gdaňsku.³⁵ Jazykové mapy se také staly jedním z hlavních nástrojů německé snahy o revizi Versailleského uspořádání a nástrojem propagandy nacistické.

V rámci evropských jazykových map bylo po celé 19. století jedním z nejvýznamnějších témat **zobrazování jazykové hranice česko-německé**. To bylo pochopitelně dáno skutečností, že Němci byli největším evropským etnikem dosud nesjedno-

²⁹ Morgane LABBÉ, Die Grenzen der deutschen Nation im Raum der Karte, der statistischen Tabelle und der Erzählung, in: Die Grenze als Raum, Erfahrung und Konstruktion (jako pozn. 6), s. 293–320, zde s. 306.

³⁰ S. MARUNG – M. MIDDELL – U. MÜLLER, Territorialisierung in Ostmitteleuropa (jako pozn. 9), s. 42.

³¹ Vytautas PETRONIS, Mapping Lithuanians: the Development of Russian Imperial Ethnic Cartography, 1840–1870s, *Imago Mundi* 63, 2011, č. 1, s. 62–75, zde s. 63.

³² Tamtéž, s. 66.

³³ J. D. HANSEN, Mapping the Germans (jako pozn. 11), s. 72.

³⁴ Tamtéž, s. 74.

³⁵ J. HAGEN, Mapping the Polish Corridor (jako pozn. 2), s. 63–82.

ceným do jednoho státu a žijícím v mnoha státních útvarech, a Češi byli zase jedním z nejvýznamnějších tzv. malých nestátních etnik, obývajícím dvě historické země s hranicemi starými mnoho staletí a tvořícími součást mnohonárodní habsburské říše. Obě území byla navíc v kontextu středovýchodní Evropy hospodářsky poměrně rozvinutá s poměrně vysokou gramotností a jejich obyvatelé měli od poloviny 19. století poměrně rozvinuté etnické vědomí.

Německé i české národní hnutí sdílelo program vytvoření „vlasti“, ale její pojetí se v obou hnutích lišilo. Německé národní hnutí usilovalo po napoleonských válkách o vytvoření jednotného státu v hranicích bývalé Svaté říše římské, tedy v zásadě oblastí totožné s částí Evropy osídlenou německy hovořícími obyvateli s nejvýznamnějším přesahem za tuto hranici právě v českých zemích.³⁶ Naopak české národní hnutí neusilovalo v této době o státnost, ale o autonomní postavení v rámci habsburské monarchie a získání dominantního postavení v rámci česko-moravsko-slezského prostoru vymezeného historickými a nikoli etnickými hranicemi, třebaže přibližně třetina obyvatel tohoto území patřila k německému etniku. Pro české národní hnutí měla proto jazyková hranice význam spíše ambivalentní: za hranici pomyslné vlasti byla považována historická zemská hranice Čech, Moravy a v menší míře Rakouského Slezska.³⁷ Národnostní hranice byla pro české národní hnutí spíše nevíтанou skutečností, případně dokladem historického utrpení (germanizace), nebo bojištěm, kde je třeba se bránit, či případně zahájit dobývání ztracených oblastí. Naopak pro německé národní hnutí byly české země nejprve prostorem, který bude připojen do budoucího sjednoceného Německa, jelikož v rámci etnické mapy všech Němců vyhlížel český poloostrov jako přirozené do sjednoceného Německa spadající. Během druhé poloviny století se ale mezi Němci v Čechách, na Moravě i jinde prosazovala realističtější představa nutného rozdělení českých zemí na německou a českou část, ať už v přetrvávající habsburské monarchii, nebo v budoucím sjednoceném Německu. Podstatou česko-německých sporů druhé poloviny 19. století byl tedy konflikt mezi německým názorem o potřebnosti rozdělení střední Evropy podle etnických hranic a českým názorem zdůrazňujícím nutnost zachování hranic historických z důvodu národnostních zájmů většiny obyvatel Čech a Moravy stejně jako v zájmu hospodářského rozvoje.

V rámci německé nacionalistické propagandy se koncem 19. století objevovaly hlasy, že německo-slovanská jazyková hranice je nejdůležitější jazykovou a rasovou hranicí Evropy (*wichtigste Rassengrenze Europas*), která odděluje rychle početně na-

³⁶ Skutečnost, že přináležitost českých zemí do Německé říše nebyla v 1. polovině 19. století samozřejmá, dokládá i píseň *Deutschland, Deutschland über alles* z roku 1841, která požadovala sjednocení Německa v etnických hranicích, avšak symptomaticky nic neříkala o českých zemích: *Von der Maas bis an die Memel, Von der Etsch bis an den Belt – Deutschland, Deutschland über alles, Über alles in der Welt!* (tj. od Mázy po Němen a od Adiže po Malý Belt).

³⁷ Blíže Peter HASLINGER, *Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1880–1938*, München 2010.

růstající národy Východu a slaběji rostoucí národy Západu. Na druhou stranu byli Češi a někdy též Poláci považováni německými autory přeci jenom za etnika německou kulturou pozitivně ovlivněná a tedy rozvinutější než ostatní Slované,³⁸ a někdy dokonce za „slovansky hovořící Němce“.³⁹ Po roce 1918 byl českomoravský prostor dokonce označen za „*deutsche Volks- und Kulturboden*“ (německou národní a kulturní půdu).⁴⁰ Tento termín byl vytvořen německým geografem Albrechtem Penckem v atmosféře frustrace z porážky Německa⁴¹ a požadavků revize versailleských hranic.⁴² Tento pojem měl sugerovat, že ačkoli je německý národ rozdělen do dvou umělých a okleštěných států, existuje jednotné a velké Německo jazykové (*Volksboden*) a ještě větší německo kulturní a historické (*Kulturboden*). Německou kulturní půdu tvoří území odstoupená po roce 1918 Polsku, území obývané Čechy, Moravany a Slovinci, stejně jako další německé jazykové ostrovy ve středovýchodní Evropě. Na druhou stranu u některých německých autorů přetrvávalo až do roku 1945 pojetí česko-německé hranice jako hranice mezi vyšší a nižší kulturou, čistotou a nečistotou, pořádkem a nepořádkem, kdy upravené německé domy vynikají proti chalupám sousedů (*Chaluppen der Nachbarn*).⁴³ Také v české sebezpřítomnosti se objevovala představa sebe sama, jako západního valu slovanstva, oddělující germánskou bojovnost a studenost od slovanské mírumilovnosti a vřelosti, případně představa Čechů žijících na jazykové hranici (tzv. hraničáři), jako strážců země.⁴⁴

³⁸ Erwin HANSLIK, Kulturgeographie der deutsch-slavischen Sprachgrenze, in: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 8, 1910, H. 1, s. 445–480, zde s. 474.

³⁹ Emil LEHMANN, Volkskunde und Volksgrenze: unter besonderer Berücksichtigung der deutsch-tschechischen Grenzverhältnisse, in: Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung 1, 1937, s. 538–561, zde s. 554.

⁴⁰ Hans FISCHER, Der deutsche Volks- und Kulturboden in Mittel- und Osteuropa, Leipzig: Wagner und Debes, 1925.

⁴¹ Norman HENNIGES, „Naturgesetze der Kultur“: Die Wiener Geographen und die Ursprünge der „Volks- und Kulturbodentheorie“, ACME: An International E-Journal for Critical Geographies 14, 2015, H. 4, s. 1309–1351, zde s. 1336–1337.

⁴² Hans-Dietrich SCHULTZ, Völkerkarten im Geographieunterricht des 20. Jahrhunderts. Ausgewählte Beispiele nebst Anregungen für den aktuellen Umgang mit diesem Kartentyp, in: Kampf der Karten. Propaganda und Geschichtskarten als politische Instrumente und Identitätstexte; Tagungen zur Ostmitteleuropaforschung 30, hg. Peter Haslinger – Vadim Oswalt, Marburg 2012, s. 13–61, zde s. 40.

⁴³ E. LEHMANN, Volkskunde und Volksgrenze (jako pozn. 39), s. 554.

⁴⁴ Blíže Stanislav HOLUBEC, Na bitevní čáře: česko-německé zápasy o Krkonoše 1890–1938, Moderní dějiny 25, 2017, č. 2, s. 1–37.

Mapy zobrazující národnostní poměry v českých zemích a jejich typologie

Na začátku našeho výzkumu byla provedena rozsáhlá rešerše relevantního kartografického materiálu, na jejímž základě začala postupně vznikat interní databáze map nazývaných jejími autory jako národnostní, jazykové, etnografické. Dále jsme do databáze zařadili i další mapy, na nichž se vyskytuje zobrazení národnostních poměrů v českých zemích, potažmo ve střední Evropě. Časově se jedná o soubor map vzniklých od 20. let 19. století do počátku druhé světové války. Databáze v současnosti obsahuje přes 250 položek tematizujících česko-německou jazykovou hranici s bibliografickým popisem (rok vydání, název mapy, autorské a nakladatelské údaje, měřítko mapy, místo uložení dokumentu a případné další doplňující informace) a odkazy na skeny map v případě, že jsou dostupné online na některé z virtuálních mapových sbírek nebo knihoven.

Z hlediska provenience zahrnuje databáze mapy české, německé, rakouské, a jednotlivé národnostní mapy střední Evropy vydané v ostatních evropských státech. Při výzkumu byl využit především fond Mapové sbírky Historického ústavu AV ČR, dále fond Mapové sbírky Přírodovědecké fakulty UK Praha,⁴⁵ virtuální mapové sbírky Chartae-Antiquae,⁴⁶ Hungaricana⁴⁷ a Polona⁴⁸ a další knihovní fondy (Národní knihovna ČR, Bayerische Staatsbibliothek, Österreichische Nationalbibliothek atd.). Přestože se nejedná o vyčerpávající soupis všech vydaných map s národnostní tematikou, je databáze velmi reprezentativním vzorkem produkce tohoto žánru kartografických dokumentů.

Analýza map z pohledu data vydání (srov. graf 1 a tab. 1) ukazuje postupný nárůst zájmu o kartografické vyjádření národnostních poměrů. Zatímco do roku 1850 můžeme hovořit o kartografické produkci v řádu jednotek, od roku 1850 začíná počet vydaných map s národnostní tematikou stoupat. Zatímco na rakousko-německé straně sledujeme nárůst od 80. let 19. století, v českých zemích se výrazně zvyšuje množství tohoto typu map především po roce 1900.

Jako zcela specifické je třeba vnímat období po první světové válce, během něhož vzniklo množství kartografického materiálu sloužícího jako podklady pro jednání a nástroj argumentace jednotlivých stran o budoucích hranicích. V rámci vyjednávání o finální podobě hranic Československa vytvořili čeští i němečtí kartografové také mnoho map zachycujících národnostní poměry ve vznikajícím československém státě. Další výrazný nárůst produkce národnostních map lze vysledovat zejména na německé

⁴⁵ Mapová sbírka PřF UK, online: <http://www.mapovasbirka.cz/> [cit. 31. 1. 2020].

⁴⁶ Virtuální mapová sbírka, online: <http://www.chartae-antiquae.cz> [cit. 31. 1. 2020].

⁴⁷ Hungaricana: Hungarian Cultural Heritage Portal, sekce Maps and Plans, online: <https://maps.hungaricana.hu/en/> [cit. 31. 1. 2020].

⁴⁸ Polona, online: <https://polona.pl/> [cit. 31. 1. 2020].

Graf 1. Četnost výskytu map zobrazujících česko-německou jazykovou hranici 1820–1940.

straně v období 30. let 20. století v souvislosti s nástupem fašismu a silících nacionalistických tendencí mezi Sudetskými Němci.

Podíváme-li se na sledované mapy z hlediska geografické oblasti, kterou znázorňují, i zde jsou patrné značné odlišnosti mezi českojazyčnou a německojazyčnou kartografickou produkcí (srov. tab. 1). V české produkci před rokem 1918 převažuje zobrazování jednotlivých historických zemí, tj. především Čech a v menší míře Moravy a Slezska, ještě méně často se objevuje mapa českých zemí. Stojí za povšimnutí, že čeští autoři zpracovávali častěji mapy Slovanstva (tj. Slovary osídlená území) než národnostní mapy Rakouska (Rakouska-Uherska). Po roce 1918 převažují mapy Československa a menších národnostně smíšených územních celků. Tento žánr se objevuje nejvíce v období mírových jednání v Paříži, kdy byla hojně mapována území, u kterých se rozhodovalo, zda budou připojena k Československu nebo k jinému státu (např. Vitorazsko, Ratibořsko, Těšínsko).

V německojazyčných mapách převažuje před rokem 1880 znázorňování národnostních poměrů podunajské monarchie, v menší míře mapy Němci osídlených oblastí Evropy, později spíše znázornění jednotlivých historických zemí. V německém prostředí vznikají i mapy sledující národnostní poměry celé Evropy. V období překreslování hranic střední Evropy po roce 1918 je v německých a rakouských mapách častěji zachycována střední Evropa, v některých případech jako „oblast, kde žijí Němci“ případně jako „oblast bývalého Rakousko-Uherska“. Od 20. let postupně stoupá počet map zobrazujících české země, označované ale na německých mapách jako „*Sudeten-*

Tab. 1. Geografické zarábování map česko-německé jazykové hranice 1820–1940.

českojazyčné (+první výskyt)	1820–1850	1851–1880	1881–1900	1901–1918	1918–1922	1923–1930	1931–1940	Celkem
české země (1869)	0	4	5	5	4	0	1	19
Čechy (1850)	2	7	4	10	3	2	3	31
Morava + Slezsko (1851)	0	3	1	5	0	3	3	15
Rakouské císařství/Rakousko-Uhersko (1849)	1	0	1	1	0	1	0	4
Československo (ca 1913–1918)	0	0	0	1	13	2	5	21
střední Evropa (ca 1918–1919)	0	0	0	0	3	0	0	3
Evropa (1918)	0	0	0	0	3	1	1	5
Slovanstvo (1839)	2	1	0	2	1	0	0	6
regiony a menší územní celky (1899)	0	0	2	5	12	2	4	25
Celkem	5	15	13	29	39	11	17	129

německojazyčné (+první výskyt)	1820–1850	1851–1880	1881–1900	1901–1918	1918–1922	1923–1930	1931–1940	Celkem
české země (1834)	1	0	1	0	4	1	7	14
Čechy (1838)	2	5	9	5	3	0	0	24
Morava + Slezsko (1818)	2	2	2	1	0	0	0	7
Rakouské císařství/Rakousko-Uhersko (1846)	6	8	3	6	2	0	0	25
Československo (ca 1919)	0	0	0	0	1	0	6	7
střední Evropa / Němci osídlená území (ca 1827)	4	3	4	3	8	2	3	27
Evropa (1821)	1	2	5	3	3	1	1	16
regiony a menší územní celky (ca 1887)	0	0	4	1	2	2	8	17
Celkem	16	20	28	19	23	6	25	137

länder“ (Slovensko je nazýváno „*Karpathenländer*“), ačkoli v před roce 1918 se tento druh map objevoval jen velmi zřídka. Mapováno je i celé Československo a jednotlivé menší národnostně smíšené územní celky. Dle očekávání nebyly v německojazyčném prostředí na rozdíl od české produkce vydávány mapy Slovanstva.

Zaměříme-li se na žánr map zachycujících česko-německou jazykovou linii, je důležité si uvědomit, že se nejedná pouze o mapy explicitně národnostní. Ty tvoří zhruba polovinu všech map našeho souboru a vycházely průběžně od počátků sledovaného období. Jako druhou nejvýznamnější skupinu lze označit mapy věnované jiným tématům – školní, volební, železniční atd., u nichž neměla národnostní tematika primární význam, ale jejich autoři považovali za vhodné jazykovou hranici uvést. Ve větší míře se na tematických mapách objevuje jazyková hranice od druhé poloviny 19. století a tento trend přetrvává zejména do roku 1918.⁴⁹ Pro období kolem Pařížské mírové konference jsou typické mapy různých variant průběhů hranic. Třetí skupinou jsou mapy obecně zeměpisné nebo politicko-správní, na kterých se v některých případech rovněž objevuje národnostní hranice, a to především do roku 1918. Průběžně po celé sledované období se na tomto typu map objevují v rozích doplňkové národnostní mapky, zpravidla velmi schematické.⁵⁰ Specifickým žánrem map jsou pak historické národnostní mapy vznikající především po roce 1918, rekonstruuující národnostní a jazykové poměry v minulosti, případně jejich vývoj.⁵¹

Vývoj kartografického znázorňování česko-německé jazykové hranice

Posuny jazykové hranice na mapách je možno analyzovat pomocí počítačového programu, ale pro účel tohoto článku jsme prozatím provedli pouze jejich vizuální analýzu. Úkol byl znesnadněn skutečností, že se během 19. století proměňuje jak samotná jazyková hranice, tak i přesnost jejího zachycení. Nelze říci, že během času jednoduše stoupá přesnost jejího zachycování, neboť v dobách politických převratů, okolo roku

⁴⁹ Typickým příkladem je např. Franz PERKO, *Schulkarte von Böhmen nach dem Stande v. Jahre 1905*, Berlin: Litogr. Institut, [1905] nebo Volební mapa do říšského sněmu: dle usnešení [sic!] výboru pro volební reformu: Království české, Vídeň: G. Freytag & Berndt, [1901]. Jako poměrně atypické příklady tematických map z tohoto období se znázorněnou národnostní hranicí lze uvést Karel KAREIS, *Přehled sokolských jednot česko-moravských počátkem července 1869*, Praha: Sokolská jednota, 1869 nebo *Přehledná mapa úprav vodních v Království českém*, [S.l.]: Meliorační svaz v Království českém, [cca 1906–1911].

⁵⁰ Příklad obecně zeměpisné mapy s vyznačenou jazykovou hranicí přímo v hlavní mapě: Josef BRUNCLÍK, *Místopisná mapa království českého*, Ml. Boleslav: Jos. L. Švítal, [cca 1910?]; s doplňkovou národnostní mapkou: František MACHÁT, *Československá republika: mapa příruční a statistická*, Praha: Neubert a synové, [cca 1928–1935].

⁵¹ Nejznámější je bezpochyby Jan KAPRAS – Jan HOCKE, *Mapa poněmčování zemí Koruny české*, Praha: Česká grafická unie, 1919.

1848, 1918 nebo 1938 nabývají také na významu nacionální resentimenty a s nimi snaha skutečnost zkreslovat. Obecně lze ale konstatovat, že jak analýzy demografické, tak analýzy mapového zobrazování jazykové hranice ukazují, že k zásadním posunům jazykové hranice v období mezi počátkem 19. století a rokem 1945 nedošlo a největší faktickou změnou je vytvoření českého osídlení (jazykového ostrova) na Mostecku vlivem industrializace koncem 19. století. Následující pasáž se zaměří především na **dva největší jazykové (polo)ostrovy v českých zemích, české Mostecko a německé Svitavsko**, které nám umožní dobře zachytit vzrůst přesnosti zobrazování jazykové hranice a zároveň prohlubování česko-německého konfliktu s několika vypjatými obdobími. V menší míře bude naše analýza sledovat také vývoj posunů zobrazování jazykové hranice v dalších regionech.

První zachycení česko-německé jazykové linie nalézáme na Oetzellově národnostní mapě Evropy (1821), avšak je velmi nepřesné: Němci osídlené území odděluje Čechy a Moravany a k německy mluvícím oblastem patří i okolí Hradce Králové.⁵² První detailní zachycení malého kousku česko-německé jazykové hranice přinesla Döringova mapa Pruska z roku 1827, která zobrazila česko-německou hranici na Hlučinsku i český koutek v Kladsku v podobě, jak se objevuje na mapách s velkým měřítkem i později a české osídlení označuje termínem „Böhmische Sprache“.⁵³

První přesnější jazykovou mapou českých zemí se stala rukopisná mapa Šafaříkova z roku 1839, která zachycuje jazykovou hranici zhruba tak, jak se objevuje na mapách až do roku 1945. Tato mapa sice straní českému etniku, avšak v míře nesrovnatelně menší než mapa Oetzlova straní Němcům: Řada měst, která měla pravděpodobně německou většinou, a jejichž bezprostřední okolí bylo německé, leží podle Šafaříkovy mapy přímo na jazykové hranici a jejich německý charakter není zřejmý (Český Krumlov, Jindřichův Hradec, Vimperk, Kaplice, Stříbro). Od pozdějších map vytvářených českými autory se Šafařík liší v tom, že považuje německé Svitavsko za jazykový poloostrov.⁵⁴ Toto se změnilo na tištěném vydání mapy z roku 1842,⁵⁵ kde už je německé Svitavsko pojímáno jako ostrov oddělený českým Zábřežskem od německých Jeseníků. Poslední českojazyčná mapa považující Svitavsko za poloostrov vyšla v roce 1851,⁵⁶ ale šlo o překlad ve Vídni vydané mapy Raffelspergovy (jde také o první překlad německojazyčné národnostní mapy do češtiny).

⁵² F. A. OETZEL, Völkerkarte von Europa (jako pozn. 13).

⁵³ F. DÖRING, Karte vom Preussischen Staate (jako pozn. 15). Mapa zachycuje také v Prusku se vyskytující tzv. „české kolonie“, tedy protestantské komunity s českými kořeny.

⁵⁴ P. J. ŠAFAŘÍK, Ethnografická mappa (jako pozn. 19).

⁵⁵ P. J. ŠAFAŘÍK, Slovanský zeměvid (jako pozn. 20).

⁵⁶ Krajská, soudní, národovní, rychlopisní, železnodrážní a poštovní mapa markrabství Moravského se Slezskem, Wien: Franz Raffelsperger, 1851. Německý originál: Bevölkerungs-Karte von Mähren und Oest. Schlesien, in: Die Markgrafschaft Mähren und das Herzogthum Schlesien in ihren geographischen Verhältnissen, Wien 1851. Mapa téhož autora věnovaná Čechám vycházející

První přesnější německojazyčnou mapou zachycující česko-německou jazykovou linii je Bernhardiho *Sprachenkarte von Deutschland* z roku 1844, patrně přímo Šafaříkem inspirovaná v celkovém průběhu jazykové linie a také sdílející prvotní Šafaříkovu představu svitavského jazykového poloostrova.⁵⁷ Druhá německá mapa, zachycující poprvé etnografické poměry celé habsburské monarchie vydaná v Pešti Josephem Häuflerem v roce 1846, je také v průběhu česko-německé jazykové linie podobná Šafaříkovi, ale trvá na představě Svitavska jako poloostrova.⁵⁸ Třetí mapa vydaná v témže roce Heinrichem Berghausem, *Ethnographische Karte der Österreichischen Monarchie*⁵⁹ se sice hlásí k inspiraci Šafaříkem a Bernhardim, ale poněkud straní německému osídlení: I nadále pojímá Svitavsko jako poloostrov, kromě toho na této mapě nabyl na velikosti jihlavský ostrov, německý je i Jindřichův Hradec, České Budějovice apod.

Zdá se, že snahy německých autorů zvětšovat Němci osídlené území v českých zemích přinesla především revoluce roku 1848. Berghausova mapa z roku 1849⁶⁰ nejenže považuje Svitavsko za poloostrov, ale v jejím pojetí dokonce zmizel český poloostrov spojující Stříbro s Plzeňskem a ze Stříbra je pouze ostrůvek s českou menšinou. Také se uprostřed etnicky českého území objevují nové jazykové ostrovy dosud neznámé a v pozdějších mapách absentující, Kutná Hora, Kolín, Tábor, Pacov. Inovací této mapy je, že jako první používá stínování, indikující oblasti s významnou menšinou určitého etnika. Ještě dále jde ve zvětšování rozsahu německy hovořících částí českých zemí ve Weimaru vydaná mapa Kiepertova z roku 1848,⁶¹ nepochybně reflektující požadavky německého národního hnutí tohoto léta: Svitavsko je širokým poloostrovem, České Budějovice a Brno tvoří vrchol poloostrovů spojených s německy hovořícím

u stejného nakladatele byla vytištěna s českým názvem „Česke kralostwo“ (sic!) (Kreis-, Gerichts-, Völker-, Telegraf- und Eisenbahn- und Post- Karte des Königreiches Boehmen = Česke Kralostwo, Wien: Franz Raffelsperger, 1851), ale popisky byly německé. Podobně se tak stalo s mapou celé monarchie, s názvem vytištěným v dalších národních jazycích, mj. také „Rakauské císařstvo“ (Neueste Völker-, Telegraf- und Eisenbahn- Karte des Kaiserthumes Österreich: mit der neuen politischen Eintheilung und Angabe der Handels- und Gewerbs-Kammern = Rakauské císařstvo = Césarstvo Austrýjackie = Austria Csaszari Birodalom = Impero d'Austria = Imperetzia Austrii, Wien: Franz Raffelsperger, 1851). Kromě hlavních názvů bylo v mapě vše německy.

⁵⁷ K. BERNHARDI, Sprachkarte von Deutschland (jako pozn. 21).

⁵⁸ J. V. HÄUFLER, Versuch einer Sprachenkarte (jako pozn. 17).

⁵⁹ H. K. BERGHAUS, Ethnographische Karte der Österreichischen Monarchie (jako pozn. 18).

⁶⁰ Heinrich Karl BERGHAUS, Ethnographische Karte vom Österreich. Kaiserstaat, Potsdam; Glogau: Metz. C. Adler; C. Flemming, 1849.

⁶¹ Heinrich KIEPERT, Nationalitäts-Karte von Deutschland, Weimar: Geograph. Institut, 1848.

územím⁶² a jazyková linie probíhá dokonce Plzní, Opavou, Turnovem a Litomyšlí. Také mapa rakouské monarchie z roku 1848⁶³ a jí se inspirující mapa Fröhlichova z následujícího roku nadsazovaly rozsah území s německou většinou obyvatel.⁶⁴ Podle první mapy probíhá jazyková linie od Mnichova Hradiště po břehu Jizery a pak od Semil po Novou Paku po břehu říčky Olešky. V německém území leží podle ní Plzeň, jihlavský jazykový ostrov zabírá i Německý Brod, jazykové ostrovy tvoří Brno a Olomouc, hluboko v německém území leží Opava. Podle mapy se Češi, resp. Moravané pravděpodobně nevyskytují ani na Ostravsku, německé osídlení zahrnuje Frenštát, dosahuje k Valašskému Meziříčí, a téměř odděluje Moravany od Poláků. Mapa Fröhlichova⁶⁵ z roku 1849, je sice proti předchozí v průběhu jazykové linie umírněnější, ale pokládá za německý jazykový ostrov Prahu, podobně jako Brno a Olomouc. Podobně nadsazuje velikost německého jazykového území i mapa z roku 1851, podle níž probíhá jazyková linie Rakovníkem, Kladnem a Slaným. Jazyková hranice se dokonce nachází u Mladé Boleslavi, německý je Náchod i Nové Město nad Metují.⁶⁶

Určitým návratem k předrevolučním, nacionálními resentimenty méně zatíženým pracím, je mapka přiložená ke Schmalfusovu spisu *Die Deutsche in Böhmen* z roku 1851⁶⁷ a především Czoernigova mapa z roku 1855.⁶⁸ V tomto případě se jedná o první mapu rakouského autora, která uznává Svitavsko jako německý jazykový ostrov a nikoli poloostrov, tedy třináct let po českém zobrazení. Také v dalších aspektech je blízká staršímu pojetí Šafaříkovu: Havlíčkův Brod je český, stejně tak další města označovaná předchozími německými mapami za německá. Pokud je v nějakém městě významná jazyková menšina, zobrazuje to mapa prstencem. Poprvé nachází českou menšinu v Českých Budějovicích a za město s českou většinou pokládá i Brno. V následujících desetiletích se ale nadále objevovaly mapy od německých autorů výrazně

⁶² Zobrazování Brna jako vrchol německého jazykového poloostrova zasahujícího do českého území pochopitelně neexistovalo v česky psaných mapách a jediný příklad jsme našli na mapě tvořící přílohu knihy z roku 1899 (Čechové se svými sousedy, in: Antonín HUBKA, Naše menšiny a smíšené kraje na českém jihu, Praha 1899).

⁶³ Sprachen Karte der Österreichischen Monarchie, [S.l.: s.n., pravděpodobně 1848].

⁶⁴ Rudolph Alois FRÖHLICH, Neueste National und Sprachenkarte des Oesterreichischen Kaiserstaates und der angrenzenden Theile mit genauer Angabe der einzelner Sprachfamilien, Wien: Albert A. Wenedikt, 1849.

⁶⁵ R. A. FRÖHLICH, Neueste National und Sprachenkarte des Oesterreichischen Kaiserstaates (jako pozn. 64).

⁶⁶ Neueste Völker-, Telegrafien- und Eisenbahn-Karte des Kaiserthumes Österreich (jako pozn. 56).

⁶⁷ F. A. SCHMALFUSS, Die Deutschen in Böhmen, Prag 1851.

⁶⁸ K. v. CZOERNIG, Ethnographische Karte der Oesterreichischen Monarchie (jako pozn. 22).

navyšujících rozsah německojazyčného území. Např. Kiepertova z roku 1867⁶⁹ opakovala pojetí Olomouce a Brna jako vrcholů jazykových poloostrovů spojených s německým územím, Svitavsko je znovu poloostrov a Plzeň leží na jazykové hranici. Mapa Fickerova z roku 1860 zase zobrazovala pomocí odstínů šedé procentní podíly Němců a Čechů v jednotlivých krajích českých zemí, ovšem barevné škály mezi českou bílou a německou černou definovala dost problematicky, kdy šedá začíná už v kraji, kde žije více jak 10 % Němců. Výsledkem bylo, že tato mapa podílu německého etnika vytvářela dojem, že v českých zemích jsou čistě české jen střední Čechy a Českomoravská vysočina a většina oblastí včetně celé Moravy je smíšená, přičemž z odstínů šedé není na první pohled zřejmé, zda je v nich česká nebo německá většina. Na druhou stranu mapa zobrazující podíly Čechů od téhož autora zase zachycovala v českých zemích jako jednoznačně německý kraj pouze okolí Chebu.⁷⁰

Je pozoruhodné, že od vydání Šafaříkových map nevznikla po téměř třicet let žádná nová českojazyčná mapa definovaná jako národnostní, ačkoli se jazyková linie objevovala na mapách obecného zaměření, např. na mapě Erbenově (1856),⁷¹ českém překladu Gräfovy mapy Čech (1862),⁷² nebo na Šemberově mapě Moravy (1863).⁷³ První vlašťovkou ohlašující nový zájem českojazyčných autorů je Lepařova mapa Moravy z roku 1868.⁷⁴ Ta sice nezpochybňuje Brno a Olomouc jako německá města, ale německé Svitavsko je podle ní ostrovem a německý vyškovský ostrov je velmi malý.

⁶⁹ Heinrich KIEPERT, *Völker und Sprachen Karte von Österreich und den unteren Donau-Ländern*, Berlin: D. Reimer, 1867, 1869.

⁷⁰ Adolph FICKER, *Bevölkerung der Österreichischen Monarchie in ihren wichtigsten Momenten statistisch dargestellt*, Gotha 1868, mapy: Österreich, Taffel 3, Ethnographie. Deutsche; Tafel 4, Ethnographie. Tschechen, Mähren & Slovaken, Slovenen.

⁷¹ Josef ERBEN, *Politická a místopisná mapa Království českého, Jindřichův Hradec*: K. Janský, 1857.

⁷² K. GRÁF, *Království České*, Praha; Weimar: I. L. Kober, 1862. Mapa vznikla na základě mapy německé, bohužel dnes nedohledatelné, ovšem pravděpodobně pouze její české vydání přinášelo jazykovou linii. P. J. ŠAFAŘÍK, *Slovanský zeměvid* (jako pozn. 20), Josef JIREČEK, *Království české*, Praha: J. Jireček, 1850 a J. ERBEN, *Politická a místopisná mapa Království českého* (jako pozn. 71). I němečtí autoři až do 80. let pojmají České Budějovice jako německý jazykový ostrov, Gräfova mapa označuje osídlení Budějovic pouze za jazykově smíšené.

⁷³ Alois Vojtěch ŠEMBERA, *Mapa země moravské s částmi pohraničními Slezska, Čech, Rakous i Uher*, Vídeň: Alois Vojtěch Šembera, 1863 (další vyd. 1868, 1875, 1881). Na dalších obecně zeměpisných mapách se jazyková linie objevovala taktéž, ale jelikož její označení chybí v legendě, není zřejmé, zda nebyla na jednotlivých exemplářích zaznamenána teprve po vydání. Např. J. JIREČEK, *Království české* (jako pozn. 72); Jan Eduard WAGNER, *Království české*, Praha: Jaroslav Pospíšil, 1856.

⁷⁴ Jan LEPAŘ, *Narodopisná mapka Moravy*, Brno: M. Perny, 1868.

Schematickým pokusem je Studničkova školní mapa českých zemí z roku 1869,⁷⁵ která přinesla v rohu také mapku jazykové linie a také zde figuruje Svitavsko pouze jako ostrov.

Skutečným bodem obratu v české produkci bylo až vydání Wagnerovy *Národnostní mapy Království českého* z roku 1886,⁷⁶ vypracované na základě **sčítání lidu z roku 1880, které poprvé systematicky zjišťovalo jazykové poměry**. Mapa inovativně zakreslovala různými barvami oblasti s různými podíly Čechů a Němců, avšak při pohledu na ni bylo poněkud obtížné říci, kudy vlastně jazyková linie prochází. Jelikož mapa nezachycovala území s odlišnými podíly obou národností světlejšími odstíny základní barvy, ale barvami různými, vyhlíží oblast českoněmecké jazykové hranice jako náhrdelník s barevnými korály. Nicméně pokud bychom sledovali linii oddělující území podle nadpoloviční většiny určité národnosti, průběh jazykové linie se ve srovnání s dříve vydanými českými mapami prakticky nezměnil. Hlavní změnou ale bylo, že tato mapa poprvé zachytila fenomén Čechy osídleného Mostecka, které vzniklo během industrializace v 60. a 70. letech 19. století. Mapa zaznamenává na Mostecku hluboko v německém osídlení jednu obec s českou většinou (Čouš, dnes Souš u Mostu) a okolo ní několik desítek kilometrů dlouhý, od jihozápadu na severovýchod orientovaný pruh českého osídlení, který bylo možno zachytit díky tomu, že odlišnou barvou mapa zobrazovala už území, kde bylo alespoň 10 % národnostní menšiny.

České osídlování Mostecka vzbuzovalo v německojazyčných autorech jisté zneklidnění a snahu je zamlčovat s poukazem, že se jedná o dělnictvo, které často migruje.⁷⁷ Důvodem mohlo být, že se severočestí Němci považovali za skutečné jádro sudetských Němců, zatímco jejich krajané z jižní Moravy sebe sama spíše považovali za součást Rakouska, a někteří Němci z Jeseníků se považovali za Slezany. Něco takového nebylo možné u severočeských Němců, neboť byli příliš početní, než aby se považovali jen za výběžek Němců ze Saska a za druhé byla jejich historická a kulturně-náboženská identita sousedním protestantským Sasům poměrně vzdálená.⁷⁸ Německojazyčné mapy proto reflektovaly vznik českého Mostecká s větším zpožděním a jako

⁷⁵ Alois STUDNÍČKA, Čechy, Morava a Slezsko, Praha: Bedřich Sandtner, 1869, 1870, 1871. Tato mapa je pozoruhodná tím, že věnuje velkou pozornost městům s českou většinou ležícím poblíž jazykové hranice.

⁷⁶ Jan Eduard WAGNER, Národnostní mapa Království českého: na základě sčítání lidu z roku 1880, Praha: F. Kytka, 1886.

⁷⁷ Ludwig SCHLESINGER, Die Nationalität-Verhältnisse Böhmens, Stuttgart 1886, s. 7. Ostatně i čeští autoři občas považovali dělnictvo za národnostně nespolehlivý element, a proto nevyjadřovali příliš velkou hrdost nad českým osídlováním Mostecká. Např. Hubka uvádí, že snahy po zřízení české menšinové školy byly odmítány na přelomu století českými sociálně demokratickými dělníky s tím, že prý se jejich děti naučí česky doma a ve škole ať se učí německy. Srov. A. HUBKA, Naše menšiny (jako pozn. 62), s. 26.

⁷⁸ E. LEHMANN, Volkskunde und Volksgrenze (jako pozn. 39), s. 542.

fenomén menšího významu. Rakouská mapa Le Monnierova vytvořená rovněž na základě sčítání lidu z roku 1880 zobrazila české osídlení na Mostecku pouze proložením červených ploch bílými tenkými čarami⁷⁹ a druhá mapa od téhož autora⁸⁰ zachytila české osídlení Mostecku pouze ve formě drobných zelených teček málo zřetelných na tmavém pozadí. Podobně zachycuje české osídlení na Mostecku několika nevýraznými tečkami i Anton Hickmann na své mapě z roku 1899.⁸¹ Teprve na německé mapě Langhansově z téhož roku je české osídlení na Mostecku zachyceno podobně výrazně jako o třináct let dříve u českých autorů.⁸² Na této mapě také převzali němečtí autoři český styl z roku 1886 zobrazovat národnostně smíšená území nikoli světlejšími odstíny základní barvy, ale zcela odlišnými barvami. Avšak ani zde není české Mostecko tak velké jako na mapách českojazyčných. Také německojazyčná mapa z roku 1911 zobrazuje český jazykový ostrov na Mostecku jako velmi malý, nicméně pomocí kroužků zachycuje města, kde jsou výrazné české a německé menšiny a nejvíc německých měst s českými menšinami se podle ní vyskytuje právě na Mostecku.⁸³ I v této době ale vycházejí německojazyčné maloměřítkové mapy, které české obyvatelstvo Mostecku dosud nezaznamenávají.⁸⁴

I v 80. letech zobrazují někteří němečtí autoři Svitavsko jako německý jazykový poloostrov, např. na mapách z let 1888⁸⁵ a 1887,⁸⁶ kde je korektně vyznačeno české osídlení Německého Brodu, do té doby někdy na německých mapách zpochybňované, ovšem za německy mluvící je považován i nadále Jindřichův Hradec, Brno, nebo Čes-

⁷⁹ Franz von LE MONNIER, *Verbreitung der Deutschen in Oesterreich-Ungarn nach der Volkszählung vom 31. Dezember 1880* (Gerichts- und Stuhlbezirke), Wien: Ed. Hölzel, 1885.

⁸⁰ Franz von LE MONNIER, *Sprachen-Karte von Österreich-Ungarn: bearbeitet nach den durch die Volkszählung vom 31. December 1880 für jede einzelne Gemeinde erhobenen Daten*, Wien: Ed. Hölzel, 1888.

⁸¹ Anton L. HICKMANN, *Das deutsche Sprachgebiet in den Sudetenländer*, Wien: G. Freytag & Berndt, 1899.

⁸² Paul LANGHANS, *Deutsche und Tschechen in Nordböhmen; Karten der Verbreitung Deutschen und Slawen in Oesterreich: mit statistischen Begleitworten*, Gotha: Justus Perthes, 1899. Podobná je též mapa: Heinrich RAUCHBERG, *Sprachenkarte von Böhmen: auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900 über die Umgangssprache*, Wien: R. Lechner (Wilh. Müller), 1904.

⁸³ Gustav FREYTAG, *G. Freytags Völker- und Sprachenkarte von Österreich-Ungarn*, Wien: G. Freytag & Berndt, 1910–1911.

⁸⁴ Jan Eduard WAGNER – František MAREŠ, *Eisenbahn-, Strassen- und Nationalitätenkarte von Königreich Böhmen*, 11. Ausg., Praha: F. Kytka, 1911.

⁸⁵ F. v. LE MONNIER, *Sprachen-Karte von Österreich-Ungarn* (jako pozn. 80).

⁸⁶ Heinrich KIEPERT, *Übersichtskarte der Verbreitung der Deutschen in Europa*, Berlin: Dietrich Reimer, 1887.

ké Budějovice. Svitavsko jako ostrov a nikoli poloostrov se definitivně prosazuje v německé kartografii až po roce 1900,⁸⁷ případně 1918.

Rakouská mapa Le Monnierova reflektující výsledky sčítání v roce 1880 se pokusila rezignovat na koncept jazykové linie⁸⁸ a podobně jako dvacet let před tím mapa Fickerova pouze pracovala s různými odstíny jedné barvy v rámci jednotlivých politických okresů podle podílu německé národnosti. Z výsledku měl ale čtenář dojem, že německé pohraničí v Čechách a na Moravě je čistě německé, české vnitrozemí čistě české a jazykově smíšená je především Morava, jejíž žlutá barva se nacházela někde mezi českou bēžovou a německou okrovou. Tato mapa také elegantně vyřešila otázku existence svitavského ostrova či poloostrova, neboť při tónování barev nebylo patrné, o jaký útvar se jedná. Žánr rezignovat na jazykovou linii a zobrazovat různými odstíny jednotlivé okresy se udržel i do meziválečných dob.⁸⁹

Na českojazyčné mapě z roku 1910 se dokonce vyskytl pokus posunout jazykové hranice až za zemské historické hranice⁹⁰ a objevila se zde kategorie „*Čechoslované v poněmčelých krajích*“. Na rozdíl od německých, ale i některých starších českých map upozorňuje na české osídlení Ratibořska, Vitorazska a tzv. Českého koutku v Kladsku, ale za Čechy osídlené „poněmčelé“ území považuje i Moravské pole, navíc český koutek v Kladsku zveličuje až po samotné město Glatz/Kladsko a je zcela zavádějící co se polského osídlení Slezska týče: Polský je podle ní Hlohov/Glogau, ba dokonce i Vratislav/Breslau! Její tvůrci by se patrně bránili, že mapa zobrazuje „poněmčelé kraje“, avšak mapa neuvádí, kdy mělo k poněmčení dojít (za poněmčelé kraje by šlo vlastně prohlásit i celé Rakousko, Slezsko a Sasko).

Krátce po první světové válce začali čeští kartografové zobrazovat Mostecko nikoli jako český jazykový ostrov, ale již jako poloostrov, dosahující až ke státní hranici. Je tomu tak na slavné **české mapě vydané pro potřeby versailleských jednání** v roce 1919 (srov. obr. č. 1).⁹¹ Česká je podle ní celá oblast od Chomutova po Ústí nad Labem a po saské hranice. Silně zvětšené je Chodsko, kompletně zmizely německé jazykové ostrovy (u Českých Budějovic, Jihlavy, svitavský), celé Orlické hory jsou etnický české. S podobnou manipulativní mapou se obraceli na mezinárodní společen-

⁸⁷ F. PERKO, *Schulkarte von Böhmen* (jako pozn. 49); TÝŽ, *Sprach- und Schulkarte von Mähren und Schlesien*, Gotha: Justus Perthes, 1910.

⁸⁸ F. v. LE MONNIER, *Verbreitung der Deutschen in Oesterreich-Ungarn* (jako pozn. 79).

⁸⁹ République Tchécoslovaque. Nationalités ethnographiques, Praha: Vojenský zeměpisný ústav, [1921?].

⁹⁰ Mapa zemí Koruny české: příloha kalendáře „Čechoslované“ na rok 1911, [Praha: Batovec, 1910].

⁹¹ Les Allemands de Bohême, [S.l.: s.n., 1919].

Obr. č. 1. Jazyková hranice podle mapy předložené československými zástupci delegátům Versailleské mírové konference. Les Allemands de Bohême, [S.l.: s.n., 1919]. – Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, sign. MAP E 19. Sken VÚGTK Zdíby.

ství i Sudetští Němci.⁹² V jejich pojetí zase žádní Češi na Mostecku nebyli, Svitavsko bylo i nadále poloostrovem a existoval jihlavský ostrov, budějovický, brněnský i olo-moucký ostrov zahrnující jak města, tak jejich bezprostřední okolí.

Když se politická situace uklidnila a roku 1921 proběhlo sčítání lidu, začali se-riózní čeští kartografové zobrazovat Mostecko nejčastěji jako hodně smíšené území, kde se šrafování rozprostírá od českoněmecké jazykové linie až po státní hranici, což je případ nejznámější meziválečné mapy Boháčovy.⁹³ Naopak němečtí kartografové je

⁹² The boundary lines of the Czech-Sclavonian State = Die Grenzen des tchecho-slowakis-chen Staates, Neutitschein; Wien; Leipzig: L. V. Enders, [cca 1920].

⁹³ Antonín BOHÁČ, Národnostní mapa Republiky Československé, Praha: Národopisná společnost československá, 1926.

Obr. č. 2. Také po roce 1918 zobrazovaly mapy německých autorů Čechy osídlené Mostecko jako velmi malé. Albin OBERSCHALL, Dr. A. Oberschall's Sprachenkarte der Tschechoslowakischen Republik. I. Sudetenländer: Böhmen, Mähren und Schlesien: nach der letzten amtlichen Volkszählung vom 1. Dezember 1921, Prag: Deutschpolitischen Arbeitsstelle, 1926. – Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, sign. MAP E 3. Sken VÚGTK Zdiby.

ve stejné době nadále viděli jako dost malý ostrov (srov. obr. č. 2),⁹⁴ případně jako jen velmi malé šrafované území v rámci německé oblasti.⁹⁵ Teprve po roce 1930 němečtí kartografové zobrazují celé Mostecko od českého území až po státní hranici jako smíšené území,⁹⁶ ovšem barevně více německé, než předchází mapa Boháčova. V této

⁹⁴ Albin OBERSCHALL, Dr. A. Oberschall's Sprachenkarte der Tschechoslowakischen Republik. I. Sudetenländer: Böhmen, Mähren und Schlesien: nach der letzten amtlichen Volkszählung vom 1. Dezember 1921, Prag: Deutschpolitischen Arbeitsstelle, 1926.

⁹⁵ Wilhelm WINKLER, Sprachenkarte von Mitteleuropa, Wien: Hermann Goldschmidt, 1921.

⁹⁶ Erwin WINKLER, Nationalitätenkarte der Sudetenländer, Karlsbad; Leipzig: K. H. Frank, 1936.

době zobrazují německojazyčné mapy Svitavsko už většinou jako ostrov,⁹⁷ ale občas se i nadále vyskytuje zobrazení jako poloostrov⁹⁸ a zejména se tak děje v mapách zobrazujících celou Evropu s malým rozlišením. Všechny meziválečné německé mapy také i nadále znázorňují budějovický jazykový ostrov, byť jako národnostně smíšený, zatímco české mapy jej již od roku 1918 většinou nezaznamenávají⁹⁹ nebo jen ve smíšené formě.¹⁰⁰

Na pražské německé univerzitě se koncem 20. let objevila zajímavá koncepce Brandtova¹⁰¹ **nezobrazovat etnickou mapu plošnou metodou** (tj. pomocí barevných ploch různých odstínů), nýbrž **metodou bodovou**, která vyjadřuje etnické poměry pomocí bodů různé velikosti a barvy. Brandt ji podle vlastního svědectví převzal z německé práce z roku 1921 o polském koridoru od berlínského kartografa Albrechta Pencka,¹⁰² jehož asistentem byl na berlínské univerzitě,¹⁰³ a po svém povolání na Karlovu univerzitu se tímto způsobem pokusil zachytit i etnické poměry Sudet. Z plánované sady osmnácti map, kterou na základě výsledků sčítání lidu z roku 1921 Brandt se svými žáky vypracoval, vyšla bohužel pouze první věnovaná Liberecku (1929). Zejména pro Mostecko byla jeho mapa velmi vhodným nástrojem, neboť zdejší skladba obyvatelstva byla natolik pestrá, že každé zobrazování pomocí různě zbarvených ploch nebo šrafování skutečnost více či méně zkreslovalo. Podle Brandta měla tato metoda několik výhod: Předně dřívější vyznačování barevných celistvých ploch ignoruje hustotu osídlení a je manipulativní i v tom, že takto vyznačuje i plochy prokazatelně nikým neosídlené (např. lesy). Za druhé pokusy vyznačovat jazykovou linii nezohledňují etnický smíšený oblasti, zejména v případě jednotlivých obcí obydlených různými etnickými skupinami. Metoda různých barevných odstínů okresů sice toto

⁹⁷ W. WINKLER, *Sprachenkarte von Mitteleuropa* (jako pozn. 95).

⁹⁸ G. Freytags Karte: 1. Europas neue Staatengrenzen. 2. Etnographische Karte, Wien: Freytag u. Berndt, [192?].

⁹⁹ Např. Jan HAVRÁNEK, *Čechy: (Fastrova) národnostní mapa zpracovaná podle posledního sčítání lidu, Louny: E. Fastr, 1930* nebo Karel ŘÍHA, *Národnostní mapa západních a jižních Čech podle úředního sčítání v r. 1930*, Plzeň: Jednatelský odbor Národní jednoty pošumavské a Ústřední matice školské, 1934.

¹⁰⁰ A. BOHÁČ, *Národnostní mapa Republiky Československé* (jako pozn. 93).

¹⁰¹ Bernhard BRANDT – Eduard SCHNIZEL – Alfred WIRTH, *Eine neue Bevölkerungskarte der Sudetenländer: 1 : 200 000: mit einer Kartenbeilage. Blatt Reichenberg, Kassel-Wilhelms Höhe: Johannes Stauda, 1929.*

¹⁰² Albrecht PENCK, *Die Deutsche im „Polnischen Korridor“*, in: *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin* 56, 1921, č. 5–7, s. 169–185.

¹⁰³ Srov. heslo Bernhard Brandt v Biografickém slovníku českých zemí, online: http://biography.hiu.cas.cz/Personal/index.php/BRANDT_Bernhard_21.3.1881-20.1.1938 [cit. 5. 6. 2020].

reflektuje, ale nedostatečně.¹⁰⁴ Brandt ovšem nezmiňoval základní slabinu své metody, že ji nelze použít na mapách s malým měřítkem.¹⁰⁵

Podobně jako v době versailleských mírových jednání i některé další meziválečné české mapy zobrazovaly Mostecko jako český poloostrov sahající až po státní hranici (např. Ryšavého maloměřítková mapa z roku 1936).¹⁰⁶ Příkladem sice podrobné, ale velmi manipulativní české mapy je Fastrova z roku 1926, která díky hře s jednotlivými odstíny regionů o velké rozloze dokázala vzbuzovat zdání existence českojazyčného poloostrova na Mostecku-Teplicku dosahujícího až ke státní hranici. Tato mapa také neviděla německé osídlení při státní hranici od Domažlic po Volary ani jazykové ostrovy na Budějovicku, Jindřichohradecku či Jihlavsku.¹⁰⁷ V podobném duchu šla i podrobná sada čtyř map Karla Říhy vydaná nacionalistickou Národní jednotou severočeskou, která opakuje tezi o Mostecku jako poloostrově, nevidí německé osídlení v okolí Českých Budějovic, a navíc se podle ní německý jihlavský ostrov rozpadl do čtyř menších.¹⁰⁸ I na těchto mapách je jednotná jazyková hranice problematizována tím, že je na ní většinově německé území rozděleno do barevných zón podle podílu Čechů, zatímco území s nadpoloviční většinou Čechů je vždy v jednotné barvě.

Pouze jedna zaznamenaná česká mapa z té doby, Machátova, vyznačovala české Mostecko jako ostrov¹⁰⁹ a byla celkově příkladem velmi smířlivého českého kartografického počínu, který vyšel i v německé verzi.¹¹⁰ Další česká národnostně poměrně smířlivá mapa vytvořená na základě výsledků sčítání lidu roku 1930, zcela rezignovala na jazykovou hranici a rovněž používala k vyjádření bodovou metodu.

¹⁰⁴ Bernhard BRANDT – Eduard SCHNIZEL – Alfred WIRTH, *Eine neue Bevölkerungskarte der Sudetenländer* (jako pozn. 101), s. 5–6.

¹⁰⁵ Výhody a nevýhody plošné a bodové metody při znázorňování národnostního složení obyvatelstva shrnuje přehledně Peter JORDAN, *Methodik und Objektivität von Karten des nationalen/ethnischen Bewusstseins*, in: *Osteuropa kartiert* (jako pozn. 8), s. 175–185.

¹⁰⁶ Jaroslav RYŠAVÝ, *Republika československá*, Brno: Vydavatelský odbor ÚSJU, 1936.

¹⁰⁷ J. HAVRÁNEK, *Čechy* (jako pozn. 99).

¹⁰⁸ K. ŘÍHA, *Národnostní mapa západních a jižních Čech* (jako pozn. 99); TÝŽ, *Národnostní mapa severní Moravy podle úředního sčítání v r. 1930*, Olomouc: Národní jednotota pro sev.-vých. Moravu, 1935; TÝŽ, *Národnostní mapa severních a východních Čech podle úředního sčítání v r. 1930*, Žatec: České muzeum, 1935; TÝŽ, *Národnostní mapa jižní Moravy podle úředního sčítání v r. 1930*, Brno: Národní jednotota pro jihozápadní Moravu, 1937.

¹⁰⁹ F. MACHÁT, *Československá republika* (jako pozn. 50).

¹¹⁰ František MACHÁT, *Čechoslovakische Republik*, Praha Smíchov: V. Neubert a synové, [cca 1928–1935]. Československé státní orgány vyžadovaly, aby byl německý název země psán podle českého vzoru. Srov. Mirek NĚMEC, *Der Umgang mit Sprachenvielfalt und Multikulturalität: Geschichtsatlanten im Schulunterricht der Tschechoslowakei in der Zwischenkriegszeit*, in: *Kampf der Karten* (jako pozn. 42), s. 182–199, zde s. 192, pozn. 34.

Národnostní situace v největších městech byla navíc znázorněna pomocí kruhových diagramů.¹¹¹ Tato mapa ovšem poněkud stranila českému pohledu v tom, že zvolené zobrazení reprodukovalo tezi o dvou oblastech českých zemí, smíšených a etnicky českých.

Nacistické propagandistické národnostní mapy vydávané v Berlíně se vrátily k řadě nesmyslných tvrzení z doby před rokem 1900 či dokonce 1848. Čechy osídlené Mostecko je znovu zobrazováno jako malý ostrov¹¹² a za německé oblasti jsou označována také území s jednoznačnou převahou českojazyčného obyvatelstva: Německý Brod, Jindřichův Hradec nebo Polička. Svitavský ostrov v jejím pojetí dělí od německého území jen velice tenká linka. V rámci etnicky českého území vidí mapa ještě území smíšené, což označuje šrafováním, ovšem nevyskytuje se popiska, co toto šrafování znamená. Je pozoruhodné, že šrafované úseky tvoří dva pásy napříč Moravou spojující Rakousko se Slezskem, čímž se mapa v náznavu vrátila ke 120 let starému schématu Oetzelovu.¹¹³ Další mapa vydaná v roce 1938 v Berlíně¹¹⁴ jde ještě dále a pomocí barevných odstínů je ze Svitavska už zase poloostrov jako před padesáti lety, české osídlení na Mostecku už zase neexistuje a znovu se objevuje německý budějovický ostrov. Navíc je na této mapě etnicky české území zmenšeno o skupinu nazvanou „moravští Slováci“ (*Mährische Slowaken*), sídlící od Břeclavi po Zlín. Vrcholem nacistických manipulací je ale mapka zobrazující všechny evropské Němce uveřejněná v syntéze německých dějin zachycující státní hranice před březnem 1939, na níž se znovu objevuje budějovický ostrov, německé osídlení Prahy, ale zcela zmizely české (polo)ostrovy na Mostecku, nebo na severní Moravě, ba dokonce zmizeli Lužičtí Srbové.¹¹⁵ V Říši podle této mapy nežije ani jeden Čech ba ani Slovan.

Krátce po Mnichovu se objevilo také několik map zdůrazňujících existenci české menšiny, která se ocitla v Německé říši. Pro účely obrany zájmů pomnichovského Československa na mezinárodním poli vznikla v říjnu 1938 mapa ve francouzštině, která zachycovala české osídlení bezprostředně se nacházející za novými hranicemi (zejména Opavsko a Zábřežsko) a měla být patrně východiskem požadavku revize hra-

¹¹¹ Národnostní mapa Československé republiky dle sčítání lidu z r. 1930, Praha: Vojenský zeměpisný ústav, 1938.

¹¹² Nationalitäten in der Tschecho-Slowakei: Übersichtskarte des Deutschen Verlages, Berlin: Deutscher Verlag, 1938. Podobně: Übersichtskarte vom Gebiet der Sudetendeutsche und von der Tschecho-Slowakei, Berlin: Heimatische Kultur Willy Holz, 1938.

¹¹³ F. A. OETZEL, Völkerkarte von Europa (jako pozn. 13).

¹¹⁴ Volksgruppen in der Tschechoslowakei, [S.l.: s.n., 1938].

¹¹⁵ Das deutsche Sprachgebiet in Europa, in: Richard SUCHENWIRTH, Deutsche Geschichte von der germanischen Vorzeit bis zur Gegenwart, Leipzig 1939.

nic, aby probíhaly alespoň trochu více ku prospěchu Čechů.¹¹⁶ Záhy se ale ukázalo, že územní ztráty a tedy i počty Čechů začleněných do Říše budou ještě větší, neboť si Německo vynutilo ještě další územní ústupky. Jedinou německou mapou zobrazující korektně srovnání pomnichovské státní hranice a etnického osídlení bylo nové vydání mapy Winklerovy¹¹⁷ z roku 1938,¹¹⁸ do níž byla zakreslena perem pomnichovská státní hranice, avšak mapa nebyla pravděpodobně určena ke zveřejnění. Z mapy bylo dostatečně patrné, že se v Říši ocitla poměrně rozsáhlá etnický česká území: Mostecko, Podkrkonoší, Zábřežsko a Opavsko. Mapa se ale nezabývala zjišťováním etnicity území připojených k ČSR po Versailleské konferenci (Vitorazsko, Valticko, Hlučínsko) a pokládala je za automaticky náležející k Německé říši.

Za rámcem článku jde **zobrazování bývalé etnické linie v historické paměti po roce 1945** (zejména v dějepisných atlasech, ale i dalších dokumentech). Můžeme jenom zmínit, že v prostředí sudetoněmeckých vyhnanců/odsunutých byla bývalá jazyková hranice zdrojem hrdosti na minulou slávu a byla předmětem častých zobrazení na pohlednicích a v publikacích. Mapa Sudet jako území mezi historickou hranicí Čech a Moravy a etnickou česko-německou hranicí se stala jedním z nejčastěji využívaných symbolů sudetoněmecké ikonografie.¹¹⁹ V sudetoněmecké historické paměti je ale kuriózně za tuto jazykovou linii považován její průběh z konce 19. století a nikoli z meziválečné doby (např. na ní chybí česky mluvící obyvatelstvo Mostecka). Naopak české poválečné prostředí na existenci bývalé jazykové linie rádo zapomínalo, stejně jako na skutečnost, že téměř třetinu obyvatel českých zemí tvořilo do roku 1945 německé obyvatelstvo. V dějepisných atlasech se proto zobrazování národnostní linie objevuje většinou až na mapách pojednávajících o době první Československé republiky a nikoli na mapách věnovaných předchozím staletím. Pokud je německé osídlení českých zemí zmiňováno i ve vztahu ke starším dějinám, je tak činěno jen velmi okrajově a způsobem naznačujícím, že německé osídlení českých zemí byl fenomén poměrně pozdní a spíše marginální.¹²⁰ Pokud je německé osídlení meziválečné ČSR zobrazováno, děje se tak pomocí bodů symbolizujících obce, a nikoli pomocí jazykové hrani-

¹¹⁶ Les frontières ethnographiques réelles dans les provinces de Bohême et de Moravie-Silésie, Praha: Vojenský zeměpisný ústav, 1938.

¹¹⁷ E. WINKLER, Nationalitätenkarte der Sudetenländer (jako pozn. 96).

¹¹⁸ Die Siedlungsgebiete der Deutschen in der Tschechoslowakei unter Mitverwendung der ausschließlich nach amtlichen Quellen auf Grund der Volkszählungsergebnisse vom 1. Dezember 1930 bearbeiteten Nationalitätenkarte von Erwin Winkler, in: Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung 2, 1938, příloha.

¹¹⁹ Erhard J. KNOBLICH, Sudetenland in 144 Bildern, Würzburg 2002.

¹²⁰ Školní atlas československých dějin, Praha 1971, s. 19. Mapa „*Hospodářské a sociální následky třicetileté války*“ zachycuje tenkou linií kategorii „*národnostní hranice v době největší německé expanse*“ ale je nepřesná v tom, že tento okamžik klade do poloviny 17. století a nikoli do konce 18. století a že za etnický české oblasti označuje území tehdy prokazatelně německojazyčná,

ce.¹²¹ Teprve po roce 1989 přichází návrat povědomí o německé minulosti pohraničí stejně jako o bývalé jazykové hranici, ačkoli dosud neexistuje např. turistická mapa nebo webová aplikace, z níž by bylo možno zjistit předválečné národnostní poměry a průběh jazykové hranice. (Takováto aplikace byla dosud vytvořena jen pro bývalou hranici protektorátní.¹²²) Máme nicméně k dispozici alespoň schematickou interaktivní mapu zobrazující národnostní poměry v jednotlivých soudních okresech v meziválečném období.¹²³

Podoby manipulace na mapách s národnostní tematikou

Manipulace objevující se v mapách znázorňujících česko-německou jazykovou hranici v 19. a první polovině 20. století mívaly řadu podob (výrazových prostředků).¹²⁴ Přitom – a to je příznačné – na samém počátku úvah o možném záměrném zkreslování a překrucování údajů je třeba zdůraznit, že drtivou většinu sledovaných map **nelze označit za vyložení lživé**. Za výjimku je možno považovat některé mapy vzniklé v období tzv. Jara národů, Pařížské mírové konference a mapy nacistické. U ostatních map tvůrci zpravidla používali korektní statistická data a standardní metody kartografického znázornění. Přesto lze označit většinu map za více či méně manipulativní

např. Mostecko, okolí Stříbra, šumavské podhůří nebo Svitavsko. Tento atlas nezobrazuje německé osídlení českých zemí ani v 19. století, ani v době meziválečného Československa.

¹²¹ Dějepisný atlas pro 7. ročník, Praha 1983, s. 20.

¹²² Jiří NENUTIL – Martin VÁŇA – Lukáš FUNK, Územní ztráty Československa po Mnichovské dohodě na území dnešní ČR (Německý zábor), online: <https://fpr.zcu.cz/kpd/mapy/uzemni-ztraty.html> [cit. 5. 6. 2020].

¹²³ Urbánní a regionální laboratoř (Výzkumný tým Přírodovědecké fakulty UK), projekt Historický GIS, Interaktivní mapa obyvatelstva 1921–2011, online: <http://www.historickygis.cz/aplikace/mapa.html> [cit. 5. 6. 2020]. V rámci vznikajícího webového portálu Český historický atlas bude zpřístupněna interaktivní mapa znázorňující národnostní strukturu českých zemí dle politických okresů na základě sčítání z roku 1930. Mapa s názvem Národnostní struktura českých zemí k roku 1935 byla vytvořena s využitím národnostní mapy z Atlasu Republiky československé, srov. Národnostní mapa, č. 17, in: Atlas Republiky československé = Atlas de la République tchécoslovaque, ed. Jaroslav Pantoflíček, Praha 1935. Portál Český historický atlas bude přístupný od konce roku 2020 na adrese www.ceskyhistorickyatlas.cz.

¹²⁴ V obecné rovině se problematice objektivit národnostních map věnuje např. P. JORDAN, Methodik und Objektivität (jako pozn. 105). Ve svém článku se zabývá objektivitou statistických údajů, výhodami a nevýhodami jednotlivých metod kartografického znázornění národnostního složení obyvatelstva a použitím barev v tomto žánru map. Manipulací v národnostních mapách se zabývá Joshua Hagen, který se zaměřil na oblast tzv. Polského koridoru v meziválečném období – srov. J. HAGEN, Mapping the Polish Corridor (jako pozn. 2).

v tom, jak byla tato data interpretována, vytvářením škál, použitým názvoslovím nebo pojmenováním mapových znaků.

Statistická data a škálování. Předpokladem pro podrobnější zachycení národnostních poměrů a možnosti přesnějšího vymezení národnostně homogenních a smíšených oblastí na mapách byla především existence kvalitních statistických dat, z nichž mohli kartografové při tvorbě národnostních map vycházet. Pro oblast českých zemí máme k dispozici od 80. let 19. století podrobné údaje ze sčítání lidu (1880, 1890, 1900, 1910, 1921 a 1930).¹²⁵ Až do této doby se na mapách setkáváme převážně pouze s rozdělením na německé a české oblasti. Výjimku tvoří Berghausova mapa z roku 1849,¹²⁶ která je prvním pokusem alespoň rámcově vyznačit jazykově smíšené oblasti, Böckhova národnostní mapa Pruska (1864)¹²⁷ a především tři demografické práce rakouského statistika Adolfa Fickera, jejichž součástí jsou národnostní mapy (1860, 1864, 1869).¹²⁸ Fickerovy mapy je možno rovněž označit za první, které používají procentuální škálování na základě regionů – krajů v případě map znázorňujících celou monarchii (1860, 1869)¹²⁹ a okresů u map zobrazujících pouze Čechy (1864).¹³⁰ Další specifikum jeho map tkví v tom, že nepoužívají kontinuální procentuální škálu – mezi jednotlivými stupni jsou mezery.¹³¹

Od 80. let se na mapách české i německo-rakouské provenience procentuální škály klasifikující oblasti podle podílů zde žijících Čechů a Němců začínají objevovat častěji. Vhodně zvolené členění škály umožňovalo autorům na první pohled nepříliš nápadné manipulace, jejímž výsledkem však mohly být poměrně zásadní změny v cel-

¹²⁵ Srov. Petr KADLEC – Pavel KLADIWA – Dan GAWRECKI – Andrea POKLUDOVÁ – Petr POPELKA, *Národnostní statistika v českých zemích 1800–1930: mechanismy, problémy a důsledky národnostní klasifikace I–II*, Praha 2016.

¹²⁶ H. K. BERGHAUS, *Ethnographische Karte vom Österreich. Kaiserstaat* (jako pozn. 60).

¹²⁷ R. BÖCKH, *Sprachkarte vom Preussischen Staat* (jako pozn. 28). Rozlišuje oblasti s převažujícím německým nebo slovanským obyvatelstvem, které dále škáluje na oblasti s více než 4/5 nebo 3/5 podílem obyvatelstva daného etnika, a oblasti smíšené.

¹²⁸ A. FICKER, *Bevölkerung der Österreichischen Monarchie* (jako pozn. 70); TÝŽ, *Die Bevölkerung des Königreichs Böhmen in ihren wichtigsten statistischen Verhältnissen*, Wien; Olmütz [sic!] 1864; TÝŽ, *Die Völkerstämme der österreichisch-ungarischen Monarchie, ihre Gebiete, Grenzen und Inseln*, Wien 1869. Fickerovy mapy vycházely z výsledků sčítání z 31. října 1857.

¹²⁹ Přestože kraje jako správní celky byly v Čechách zrušeny v roce 1862 (na Moravě a ve Slezsku již 1860), Ficker se k nim ve svém díle z roku 1869 opět vrací, neboť byly bezpochyby lépe porovnatelné s administrativním členěním zbytku monarchie (např. uherskými komitáty), než politické okresy.

¹³⁰ A. FICKER, *Die Bevölkerung des Königreichs Böhmen* (jako pozn. 128).

¹³¹ Tyto nekontinuální škály nacházíme na jeho mapách z let 1864 a 1869. Např. mapa č. III. *Deutsche Bevölkerung Böhmens* rozlišuje následující stupně: über 99 %, 99–88 %, 80–71 %, 58–34 %, 25–12 %, 9–1 % – srov. A. FICKER, *Bevölkerung des Königreichs Böhmen* (jako pozn. 128).

kovém vyznění mapy ve prospěch určitého etnika. V tomto smyslu lze rozlišovat **korrektní symetrické škály** (stejná procenta na obě strany) a **nekorektní asymetrické škály** (nestejná procenta na obě strany). Jako příklad nevyvážené barevné škály je možno uvést Šubrtovu a Hoškovu *Národnostní mapu severozápadních Čech* (1908),¹³² kde ze sedmi stupňů barevné škály jsou první tři a poslední stupeň po 10 %, zatímco prostřední tři stupně po 20 % (srov. obr. č. 3).

Obr. č. 3. Ukázka asymetrické barevné škály. J. ŠUBRT – V. HOŠEK, Podrobná národnostní mapa Severozápadních Čech, Most: Severočeské menšinové knihkupectví a nakladatelství (O. J. Bukač), 1908. – Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, sign. MAP E 38. Sken VÚGTK Zdíby.

Důležité bylo rovněž zvolené procentuální rozmezí jednotlivých stupňů škály, kdy příliš úzce nebo naopak příliš široce vymezené stupně nebo jejich kombinace taktéž mohly pomoci ovlivnit výsledný efekt mapy. Dále je třeba zmínit použité barvy (případně šrafování), a to zejména při vyznačování národnostně smíšených oblastí. Běžněji se setkáváme s tím, že pro tato „sporná území“ byl použit odstín podobný barvě národnostně homogenních oblastí, který s nimi v některých případech téměř splýval, existují však i mapy znázorňující naopak tyto oblasti barvami výrazně kontrastními. Příkladem, který v sobě spojuje dva posledně zmíněné typy naznačených manipulací s procentuální škálou, je *Přehledná mapa Království českého* (1896)¹³³ Jana Eduarda Wagnera vytvořená na základě sčítání lidu z roku 1890. Používá šest škál – 100–95 %, 95–90 %, 90–50 %, 50–10 %, 10–5 %, 5–0 %. Zatímco území s německou většinou byla barevně důrazně odstupňována (oranžová 50–90 % Němců, zelená 90–95 % Němců, žlutá 95–100 % Němců), oblasti s českou většinou (95–50 % Čechů)

¹³² Jeronym ŠUBRT – V. HOŠEK, Podrobná národnostní mapa Severozápadních Čech, Most: nákladem Severočeského menšinového knihkupectví a nakladatelství (O. J. Bukač), 1908.

¹³³ Jan Eduard WAGNER, *Přehledná mapa Království českého*: obsahující 2 500 udání distancí v kilometrech, které vzdálenost jednoho místa k druhému až na jednu desetinu kilometru naznačují, rozhraní národopisné, na základě sčítání lidu z roku 1890, veškerá města, městyse, 2 300 vesnic, železnice, silnice a cesty, Praha: F. Kytka, 1896.

byly pojaty jako světle modré a tmavě modré. Pouze území s 95–100 % Čechů bylo znázorněno jinou barvou (růžovou). Také velikost jednotlivých stupňů je pozoruhodná. Zatímco pětiprocentní kroky jsou příliš malé, kroky 90–50 % naopak příliš velké. Nicméně díky tomu, že hranice čistě německých území byla stanovena na 90 %, bylo možno Němcům upřít jihlavský ostrov, vyznačený na této mapě oranžovou barvou, takže nebyl příliš odlišitelný od růžového českého území. Naopak území s českou většinou 95–50 % nebylo třeba dávat do podobné barvy jako území zcela česká (95–100 %), neboť ležela často uprostřed německých území, takže nebylo nutno jejich pomoci zvětšovat čistě české území, ale naopak silně kontrastovala s německým osídlením. Celkový dojem je, že české území je homogenní, patří k němu i oranžové (kde ovšem měli Němci většinu) a naopak německé území je barevně rozdrobené. Mapa je tedy vysoce manipulativní.¹³⁴

Čeští autoři vyjadřovali před rokem 1918 nespokojenost s daty z oficiálních sčítání lidu, která zjišťovala národnost na základě tzv. obcovací řeči. Po roce 1918 zase zaznívala nespokojenost od autorů německých.¹³⁵ Se stížnostmi na nesprávnost těchto údajů je možné se ve více či méně explicitních narážkách setkat i v kartografickém materiálu, a to nejen v jejich textových úvodech ale i v mapách samotných.¹³⁶ Nesouhlas s oficiálními statistikami postupně vyústil v **provádění soukromých sčítání**. První proběhla spojeným úsilím Národní jednoty pošumavské a Národní jednoty severočeské už v 90. letech 19. století v reakci na sčítání z roku 1890. Pro české etnikum příznivější výsledky pak byly porovnávány s oficiální statistikou.¹³⁷ V období 1900–1918 proběhlo mnoho soukromých sčítání na úrovni obcí i větších oblastí, nejpropracovanější a nejlépe organizovaná byla ta, která byla pořádána již zmíněnými Národní-

¹³⁴ Podobnými mapami s takto kontrastně vyznačenými národnostně smíšenými oblastmi jsou např. Šubrtova a Hoškova Národnostní mapa severozápadních Čech (jako pozn. 132) nebo Rauchbergova Sprachenkarte von Böhmen (jako pozn. 82).

¹³⁵ P. KADLEC – P. KLADIWA – D. GAWRECKI – A. POKLUDOVÁ – P. POPELKA, Národnostní statistika v českých zemích 1800–1930 (jako pozn. 125), s. 182.

¹³⁶ Například Lindnerova národnostní mapa z roku 1910, vydaná jako „*dodatečná informace k Posudku Národní rady české o vládních osnovách Bienerthových z 3. února 1909*“, na několika místech odkazuje na nepříznivost výsledků sčítání z roku 1900 pro českou národnost: „*Použito zde bylo vesměs výsledků úředního sčítání lidu 1900, značně nesprávného ve prospěch Čechů.*“ Uvádí také, že ve Vidni žije čtyřikrát více Čechů, než je uvedeno v oficiálních statistikách, a že L. Niederle odhaduje celkový počet Čechů (bez Slováků) v monarchii na 7 milionů. Srov. Hugo LINDNER, Národnostní mapa zemí koruny české Čech, Moravy a Slezska: poměr Čechů (ve Slezsku Čechů a Poláků) k Němcům v jednotlivých politických okresech, Praha: nákladem Národní rady české, 1910.

¹³⁷ Výsledkem prvního soukromého cenzu se stala publikace vydaná Národní jednotou pošumavskou pod názvem Statistika českých menšin v království Českém: zvláštní otisk z České stráže, kalendáře českých menšin, Praha 1893. Ke sčítání roku 1900 Antonín HUBKA, Soukromé sčítání lidu roku 1900 a Gautschovy volební předlohy, Praha 1906.

mi jednotami a Národní radou českou.¹³⁸ Jedním z prostředků konfrontace soukromých a oficiálních údajů se staly i mapy. Typickým příkladem je mapa-pohlednice vydaná Národní jednotou severočeskou, kde se celkové výsledky soukromého sčítání liší v porovnání s oficiálním censem v řádu desítek tisíc obyvatel.¹³⁹ V podobném duchu se nese mapa z roku 1910 srovnávající oficiální sčítání z téhož roku se soukromým sčítáním provedeným jihočeskou a severočeskou sčítací komisí při Národní radě české.¹⁴⁰ Z kartografického hlediska je nejpracovitější Šubrtova a Hoškova národnostní mapa severozápadních Čech z roku 1908 vypracovaná „dle skutečných poměrů“, která ignoruje výsledky oficiálního cenzu z roku 1900 a využívá údajů získaných od Národní jednoty severočeské a dalších českých spolků.¹⁴¹ Většina českých autorů národnostních map až do konce monarchie ale používala údaje oficiální rakouské statistiky a nikoli údaje ze soukromých sčítání.

Po roce 1918 se objevily mapy sledující změny v národnostním složení obyvatelstva. Příkladem z českého prostředí je mapa vzniklá v souvislosti se sčítáním lidu z roku 1921 sledující úbytek nebo přírůstek obyvatelstva „národnosti československé“ mezi lety 1911 a 1921,¹⁴² a především pak národnostní mapa z Atlasu Republiky československé (1935), která změny v různých obdobích sleduje na pěti doplňkových mapkách.¹⁴³ Změny v národnostním složení okresů v letech 1880 a 1930 zkoumá i mapa Říhova (1937).¹⁴⁴ Z německojazyčného prostředí vzešly v polovině 30. let 20. století dvě mapy srovnávající národnostní poměry v severních a severozápadních Čechách v letech 1880 a 1930.¹⁴⁵ Mapy zachycují postupné pronikání českého etnika

¹³⁸ Problematice soukromých sčítání obyvatelstva v českých zemích před rokem 1918 se věnuje P. KADLEC – P. KLADIWA – D. GAWRECKI – A. POKLUDOVÁ – P. POPELKA, Národnostní statistika v českých zemích 1800–1930 (jako pozn. 125), s. 207–214.

¹³⁹ Pohlednice *Přispějte Národní jednotě severočeské*, [S.l.]: Národní jednota severočeská, [cca 1900–1918]. Za laskavé poskytnutí ze soukromé sbírky děkujeme dr. Tomáši Grimovi.

¹⁴⁰ Národnostní mapka království Českého dle politických a soudních okresů 1910, Praha: Národní rada česká, 1910.

¹⁴¹ J. ŠUBRT – V. HOŠEK, Podrobná národnostní mapa Severozápadních Čech (jako pozn. 132).

¹⁴² Sčítání lidu, list 4. Přírůstek, resp. úbytek Čechoslováků, Praha: Vojenský zeměpisný ústav, 1921.

¹⁴³ Obsahuje mapky Čechoslováci v letech 1880–1910, Čechoslováci v letech 1910–1921, Čechoslováci v letech 1921–1930, Němci v letech 1921–1930, Maďaři v letech 1921–1930. Srov. Národnostní mapa (jako pozn. 123).

¹⁴⁴ K. ŘÍHA, Národnostní mapa jižní Moravy (jako pozn. 108).

¹⁴⁵ Die Verschiebung der nationalen Schichtung der Bevölkerung in Nordböhmen von 1880 bis 1930, Prag: Deutscher Kulturverband, [po 1934]; Die Verschiebung der nationalen Schichtung der Bevölkerung in Nordwest-Böhmen von 1880 bis 1930, Prag: Deutscher Kulturverband, [po 1934].

do původně čistě německých oblastí, patrně je to zejména u map srovnávacích vývoj mezi lety 1880 a 1930. Do tohoto žánru lze zařadit i dějepisné národnostní mapy, které vývoj národnostní problematiky sledují v delším časovém horizontu, zpravidla od středověku. Jejich cílem bylo ukázat postupnou germanizaci českého území v minulosti.¹⁴⁶

Pro národopisné mapy je zcela zásadní otázka **definování a pojmenování jednotlivých znázorněných etnik**. Ve sledovaném období došlo v tomto směru k výraznému posunu v pohledu na etnicitu obyvatelstva českých zemí a později obyvatelstva Československa, a to na straně české i německé. I v tomto případě platí, že vnímání a prezentace této problematiky se v kartografické produkci obou stran poměrně výrazně lišily. Znázorňování etnicity na mapách je tudíž možno chápat jako další účinný způsob záměrné manipulace.

Zatímco do roku 1848 se na českojazyčných mapách setkáváme s členěním na Čechy a Moravany, po roce 1848 Moravané z českých národnostních map mizí a jsou tu jen Češi. Vývoj této tendence lze dobře sledovat na Šafaříkových mapách. Na přelomu 30. a 40. let používá pro zde žijící etnikum označení „*Čechové a Moravané*“.¹⁴⁷ Naopak na pozdější národnostní mapě rakouské monarchie agitující za práva malých slovanských národů žijících v tomto celku, která byla vydána záhy po revolučních událostech v roce 1848, je již celé etnický české území Čech a Moravy obýváno pouze Čechy a o Moravanech je zmínka jen v doprovodné tabulce.¹⁴⁸ Navíc je třeba upozornit, že Šafařík již vnímá Čechy a Slováky v rámci západních Slovanů jako jedno etnikum se dvěma kmeny, což se odráží v legendách jeho map.¹⁴⁹

Moravané se poté až do zániku monarchie na českojazyčných mapách nevyskytují. Čeští autoři neměli ani snahu členit obyvatelstvo Moravy na další subetnika. V rámci českých zemí jsou tedy nadále rozlišováni už jen Češi, Němci a Poláci.¹⁵⁰ Výjimky tvoří Šemberova mapa Moravy (1863), která kromě rozhraní mezi těmito třemi národnostmi sleduje rovněž „*rozhraní nářečí a různorečí českoslovanských*“¹⁵¹

¹⁴⁶ Již počátkem 20. století vyšla v časopise Třebízský Národnostní mapa Čech z r. 1420, 1620 a 1900, in: Třebízský II, 1905?, příl. č. 12; dále např. Jan KAPRAS – Jan HOCKE, Mapa poměňování zemí českých, [Praha: s.n., cca 1919].

¹⁴⁷ P. J. ŠAFAŘÍK, Ethnografická mappa (jako pozn. 19); TÝŽ, Slovanský zeměvid (jako pozn. 20).

¹⁴⁸ Národní zeměvid Rakouské říše dle Šafaříka, Olomouc: Helcelet a Hanuš, 1849.

¹⁴⁹ P. J. ŠAFAŘÍK, Ethnografická mappa (jako pozn. 19); TÝŽ, Slovanský zeměvid (jako pozn. 20). Naopak mapa z roku 1849 jednou barvou znázorňuje Slovanů a v legendě uvádí Čechy a Moravany od Slovanů oddělené – srov. Národní zeměvid Rakouské říše (jako pozn. 148).

¹⁵⁰ Např. A. STUDNÍČKA, Čechy, Morava a Slezsko (jako pozn. 75); Josef NOVÁK, Národnost zemí české koruny, in: František HRNČÍŘ, Země české koruny, Nymburk 1913.

¹⁵¹ A. V. ŠEMBERA, Mapa země moravské s částmi pohraničními Slezska, Čech, Rakous i Uher (jako pozn. 73).

a Kořistkova mapa Moravy a Slezska (1861), která je však německojazyčná a i svým pojetím má blíže k produkci rakouské než české. Obyvatelstvo rozlišuje na Němce a Slovyany, které dále dělí na menší etnografické skupiny. Označení Moravané však nepoužívá.¹⁵²

Mapy zachycující větší území vnímají podobně jako Šafařík Čechy a Slováky jako jednu národnost a znázorňují je jednou barvou – v legendě jsou nazýváni „*Češi* (případně *Čechové*) a *Slováci*“.¹⁵³ Výjimku tvoří dvě mapy z počátku 20. století, Machátova a Niederleho, znázorňující Čechy a Slováky jako dva samostatné národy.¹⁵⁴

Koncem 19. století začíná „československá idea“ ještě více silit. Na českých mapách se objevuje **společné označení pro Čechy a Slováky – Čechoslované**. Poprvé se vyskytuje na *Železniční a národopisné mapě Zemí koruny české* (1899) a použito bylo i v následujícím vydání a dalších derivátech této mapy.¹⁵⁵ V posledních letech existence rakousko-uherské monarchie vychází Boháčova a Trávníčkova mapa, která toto označení pro Čechy a Slováky používá již přímo v názvu mapy – *Země národa československého*.¹⁵⁶ Nutno zdůraznit, že pojem *Čechoslované* je výlučným fenoménem jazykově českých map, na německých se nevyskytuje. V textu se s ním však setkáváme u Adolfa Fickera (1869).¹⁵⁷

Na mapách vytvářených českými autory poměrně dlouho absentovaly pokusy zachytit hranice dialektů, což kontrastovalo s německojazyčnými kartografy zachycujícími už od 20. let 19. století dialekty němčiny, případně od 20. do 60. let 19. století zobrazujícími Moravany jako rozdělené na subetnika. Již zmiňovaná německojazyčná Kořistkova mapa (1861) je zajímavá především tím, že reflektuje etnografické skupiny

¹⁵² Karel KORISTKA, *Bevölkerungs-Karte von Mähren und Oest. Schlesien*, in: TÝŽ, *Die Markgrafschaft Mähren und das Herzogthum Schlesien in ihren geographischen Verhältnissen*, Olmütz 1861.

¹⁵³ Josef ERBEN, *Mapa slovanského světa*, Praha: Matice lidu, 1868; Jan Eduard WAGNER, *Říše rakousko-uherská*, Praha: Jaroslav Pospíšil, 1893.

¹⁵⁴ František MACHÁT, *Rakousko-Uhersko*, mapa národopisná, in: Ottův zeměpisný atlas, Praha [1910?]; Lubor NIEDERLE, *Národopisná mapa Slovanstva*, [Praha: Laichter, 1912].

¹⁵⁵ *Železniční a národopisná mapa Zemí koruny České*, in: Batovcův Příruční místopis Čech, Moravy a Slezska, Praha 1899. Další vydání vyšlo v roce 1904. Derivátem této mapy je pak *Mapa Zemí koruny české*, Praha: Julius Grégr, 1908, která vyšla jako příloha Kalendáře Národních listů a dále pod stejným názvem jako příloha kalendáře „Čechoslován“ na rok 1911 (jako pozn. 90).

¹⁵⁶ Antonín BOHÁČ – František TRÁVNÍČEK, *Země národa československého* = *Pays du peuple tchéco-slave* = *Das Gebiet des Čechoslawischen-Volkes*, Praha: Společnost Národopisného muzea, [cca 1913–1918?].

¹⁵⁷ Ficker používá ve svých statistických pracích pojmy „*Čecho-Slaven*“ a „*čechoslawische*“ (A. FICKER, *Die Völkerstämme der österreichisch-ungarischen Monarchie* (jako pozn. 128), s. 56).

českého i německého národa, jejich vymezení je však pouze rámcové.¹⁵⁸ Z map jazykově českých se dialekty češtiny poprvé objevují na Šemberově mapě (1863), kde jsou však vymezeny rovněž spíše orientačně.¹⁵⁹ Poté zachycuje hranice dialektů na Moravě až mapa Niederleho (1912), avšak schematicky a bez bližšího popisu.¹⁶⁰ Teprve mapa *Země národa českoslovanského*, vzniklá po roce 1913, podrobně mapuje nářečí českých zemí i Slovenska.¹⁶¹

Mapy německojazyčné pojmenovávají etnika v českých zemích odlišně. Až do 60. let 19. století rozlišují mezi Čechy, nazývanými buď *Tschechen* nebo *Böhmen*, a Moravany, zobrazovanými třemi způsoby: Buď pod jednotným označením *Maehrer*, nebo jako *Maehrer* rozpadající se do různých nářečí, nebo jako pouze jednotlivá nářečí. Nejstarší mapa z našeho souboru, mapa Moravy a Slezska Josepha Bayera (1818 a 1840), přináší na svou dobu neobvykle podrobné vymezení tzv. moravských kmenů (*„genäherte Grenzen der verschiedenen in Mähren wohnenden Völkerstämme“*), a to jak národnostně českých, tak německých.¹⁶² Mapa Oetzelova (1821),¹⁶³ člení česky mluvící obyvatelstvo na *Böhmen* v Čechách a *Hanaken* a *Schlowaken* na Moravě. Také německojazyčné mapy Berghausovy z poloviny 19. století vidí na Moravě subetnika: Hanáky, Horáky¹⁶⁴ a také Valachy (které mylně považují za Rumuny, což tvrdí i v téže

¹⁵⁸ K. KOŘISTKA, Bevolkerungs-karte (jako pozn. 152). Národnostní obsah mapy přesaňuje zemskou hranici a je tudíž naznačen i v příhraničních oblastech okolních zemí. Autor Slovany dále člení na *Horaken*, *Hanaken*, *Slowaken*, *Walachen* a *Wasserpölen*; Němce na *Schönhengstler* v oblasti Svitavska, *Hochländer* a *Kuh-Ländler* v oblasti severní Moravy a Slezska a *Tayaner* v Podjí.

¹⁵⁹ A. V. ŠEMBERA, Mapa země moravské (jako pozn. 73). Autor na mapě zachycuje Valachy, Lachy, Hanáky, Blafáky, Charváty, Slováky a Zálesáky, a rovněž národopisné oblasti Malou Hanou, Podluží a Dúbravu.

¹⁶⁰ L. NIEDERLE, Národopisná mapa Slovanstva (jako pozn. 154).

¹⁶¹ A. BOHÁČ – F. TRÁVNÍČEK, Země národa českoslovanského (jako pozn. 156).

¹⁶² Joseph BAYER, Karte des Maehr. Schles. Gouvernements (jako pozn. 12); TÝŽ, Verbeserte und vermehrte Ausgabe der Karte des Maehr. Schles. Gouvernements, [Wien: s.n.], 1840. Na severní Moravě a ve Slezsku rozlišuje jako svébytné etnografické skupiny *Schönhengstler* (oblast Hřebečska), *Böhmische Maehrer*, *Deutsche Gesenk Bewohner oder Hochlaender*, *Das Kuhlaend-schen* a *Polaken*. Na Vysočině uvádí *Horaken* oder *Böhmische Maehrer*, kolem toku Dyje *Tayaner* oder *Österreichisch Deutsche*. Na střední Moravu umísťuje *Hannaken* a v rámci nich *Zabecaken*, na jižní Moravě *Slowaken*, *Podlužaken*, *Zalesaken* a *Walachen*. Reflektuje i drobné enklávy jiných etnik – tzv. Moravské Chorvaty/Charváty (*Croaten*) poblíž Mikulova, dvě lokality Švédů (*Schweden*) jižně od Brna a Vyškova a drobnou enklávu Lotrinčanů (*Lothringer*) u Čejkovic.

¹⁶³ F. A. OETZEL, Völkerkarte von Europa (jako pozn. 13).

¹⁶⁴ H. K. BERGHAUS, Ethnographische Karte der Österreichischen Monarchie (jako pozn. 18); TÝŽ, Deutschland, Niederlande, Belgien und Schweiz: National-, Sprach-, Dialect- Verschiedenheit, in: Physikalischer Atlas. Zweiter Band, Gotha: Justus Perthes, 1852 (na mapovém listu je uvedena datace 1848); TÝŽ, Ethnographische Karte vom Österreich. Kaiserstaat (jako pozn. 60).

době publikované rakouské mapy Raffelspergerovy¹⁶⁵). Jinak precizní Berghausova národnostní mapa rakouské monarchie (1846)¹⁶⁶ umísťuje na českomoravském pomezí Slováky, kteří tak tvoří klín mezi Čechy a Moravany. Zdroj této informace není jasný, přímo v mapě se odkazuje na práce Bernhardiho a Šafaříka, kteří však ve svých mapách žádný takový údaj neuvádějí. Slováci v téže oblasti se objevují i na další Berghausově mapě z roku 1848.¹⁶⁷ Na této mapě jsou na území Moravy navíc rozlišeni Valaši a Hanáci, ovšem z hlediska použitého písma jen jako subetnika Moravanů, zatímco Slováky na českomoravském pomezí vnímá jako rovnocenné s Čechy a Moravany. Kiepert (1848) píše název českého etnika kapitálkami (*TSCHECHEN*), zatímco jejich subetnika píše malými písmeny (*Moraven u. Hanaken*).¹⁶⁸ Mahlmann (1857) vnímá Moravany jako subetnikum Čechů a ještě je dále člení na Horáky, Hanáky a Valachy.¹⁶⁹ Naposledy se s Moravany jako národností setkáváme na doplňkové mapce k mapě rakouské monarchie z roku 1863.¹⁷⁰ Členění obyvatel Moravy na subetnika se později objevilo už jen jednou, na Nabertově mapě rozšíření Němců v Evropě vydané krátce po roce 1890, která rozlišuje Horáky, Hanáky a Valachy jako subetnika Čechů.¹⁷¹

Němečtí kartografové se také lišili od českých ve způsobu označování Čechů a Slováků. Na nejstarších mapách znázorňujících středoevropský region jsou Češi a Slováci zpravidla zobrazeni pouze jako součást Slovanů,¹⁷² případně západních¹⁷³ či

¹⁶⁵ Völker-, Telegraf- und Eisenbahn- Karte des Kaiserthumes Österreich (jako pozn. 56); Neueste Völker-, Telegraf- und Eisenbahn- Karte des Kaiserthumes Österreich (jako pozn. 56). Berghaus ovšem tento omyl ve svém atlase vydaném v roce 1852 napravit a Valaši se v něm již nevyskytují – srov. H. K. BERGHAUS, Deutschland, Niederlande, Belgien und Schweiz (jako pozn. 164).

¹⁶⁶ H. K. BERGHAUS, Ethnographische Karte der Österreichischen Monarchie (jako pozn. 18).

¹⁶⁷ H. K. BERGHAUS, Deutschland, Niederlande, Belgien und Schweiz (jako pozn. 164).

¹⁶⁸ H. KIEPERT, Nationalitäts-Karte von Deutschland (jako pozn. 61).

¹⁶⁹ H. MAHLMANN, Politisch-statistische Karte vom österreichischen Staate, Berlin: Dietrich Reimer, 1857.

¹⁷⁰ Hermann BERGHAUS – Friedrich von STÜLPNAGEL – August PETERMANN, Der Österreichische Kaiserstaat, Gotha: Justus Perthes, 1863.

¹⁷¹ Heinrich NABERT, Verbreitung der Deutschen in Europa: nach österreichischen, russischen, preussischen, sächsischen, schweizerischen und belgischen amtlichen Quellen: sowie nach eigenen Untersuchungen in den Jahren 1844, 48, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 87, Glogau: Carl Flemming, [krátce po 1890].

¹⁷² F. A. OETZEL, Völkerkarte von Europa (jako pozn. 13); K. BERNHARDI, Sprachkarte von Deutschland (jako pozn. 21).

¹⁷³ H. KIEPERT, Nationalitäts-Karte von Deutschland (jako pozn. 61).

severních Slovanů.¹⁷⁴ Pojímání Čechů a Slováků jako jednotného národa se objevuje velmi brzy, poprvé na Berghausově mapě (1846), kde Čechy, Moravu i Slovensko obývají *Tschechen*, kteří se dále člení na *Tschechen*, *Moraver* a *Slowaken*.¹⁷⁵ Podobně vnímá Čechy a Slováky Mahlmann (1857), který v rámci západních Slovanů identifikuje *Czechischer Stamm* sestávající ze dvou částí – Čechů s Moravany a Slováků.¹⁷⁶ Mapa z Perthesova nakladatelství (1863) vidí Čechy, Moravany a Slováky jako jednu etnickou skupinu (v legendě jako „*Čechen, Mähren, Slovaken*“ (sic!)).¹⁷⁷ O pár let mladší národnostní mapka Evropy z téhož nakladatelství (1871) nastiňuje situaci o poznání jednodušeji – celé území českých zemí i Slovenska obývají „*Tschechen*“ (ve vysvětlivkách označeni jako „*Tschechen &c.*“).¹⁷⁸

Od 80. let 19. století považuje většina německých map Čechy a Slováky za dvě rovnocenné součásti jednoho etnika (*Tschechen und Slowaken*),¹⁷⁹ zatímco jejich znázornění jako dvou různých národů je spíše výjimečné.¹⁸⁰ Přesto existují některé drobné odchylky v názvosloví: Kiepert (1887) používá pojmenování „*TSCHECHEN mit Slowaken*“,¹⁸¹ mapa německých nářečí z Brockhausova atlasu (1894) zase národnostně české a slovenské oblasti označuje „*Czechisch-Slowakisch*“.¹⁸² Setkáváme se i s oje-

¹⁷⁴ A. FICKER, Die Völkerstämme der österreichisch-ungarischen Monarchie (jako pozn. 128), s. 56.

¹⁷⁵ H. K. BERGHAUS, Ethnographische Karte der Österreichischen Monarchie (jako pozn. 18). Totéž členění se objevuje na jeho pozdější mapě Ethnographische Karte vom Österreich. Kaiserstaat (jako pozn. 60).

¹⁷⁶ H. MAHLMANN, Politisch-statistische Karte (jako pozn. 169).

¹⁷⁷ H. BERGHAUS – F. v. STÜLPNAGEL – A. PETERMANN, Der Österreichische Kaiserstaat (jako pozn. 171).

¹⁷⁸ Friedrich von STÜLPNAGEL – Johann Christoph BÄR – August PETERMANN, Karte von Europa und dem Mittelländischen Meere, Gotha: Perthes, 1871.

¹⁷⁹ Např. Richard ANDREE, Sprachenkarte von Deutschland, in: Andree's Handatlas, Bielefeld und Leipzig 1881; H. NABERT, Verbreitung der Deutschen in Europa (jako pozn. 171); Österreich-Ungarn: Völker- und Staatenkarte, Leipzig: Mittelbach's Verlag, [1918?]; Rudolf MEYER, Völker- und Sprachenkarte von Österreich-Ungarn. Nr. 216 48. Nummer 1918 der Wöchentlichen Völkerkriegskarten 1914–1918 vorher Wöchentliche Kriegsschauplatzkarte. 25. Nov. 1918, München: Graphia, 1918; Dietrich SCHÄFER, Karte der Länder und Völker Europas, Volkstum und Staatenbildung, Berlin: Reimer, 1916, 1917, 1918 (opakovaná vydání).

¹⁸⁰ Jediným příkladem v Německu vydané mapy mezi lety 1900–1914 zobrazující Čechy a Slováky jako dvě různá etnika je národnostní mapa střední Evropy v Andreeho atlasu (1904) Mitteleuropa: Völker und Sprachgebiete, in: Andree's Allgemeiner Handatlas, Bielefeld und Leipzig 1904.

¹⁸¹ H. KIEPERT, Übersichtskarte der Verbreitung der Deutschen in Europa (jako pozn. 86).

¹⁸² Karte der deutschen Mundarten, in: Brockhaus's Konversations-Lexikon, 14. Aufl., Leipzig 1894.

nělymi případy, kdy jsou k Čechům a Slovákům na německojazyčných mapách přidávány ještě další národnosti – Lužičtí Srbové na Kiepertových mapách (1867, 1869),¹⁸³ případně jsou znázorněni jako součást západních Slovanů (Debes 1880, Mayer 1918).¹⁸⁴

Poněkud odlišný vývoj v pojmání Čechů a Slováků lze sledovat v produkci rakouské (později rakousko-uherské) monarchie, a proto bude na tomto místě pojednán samostatně. Nejstarší nalezené národnostní mapy z přelomu 40. a 50. let 19. století používají jednu barvu pro všechny slovanské národy monarchie (označené jako „*Slaven*“), které zpravidla dále nečlení.¹⁸⁵ Výjimku tvoří nejstarší mapa znázorňující celou monarchii, Häuflerova (1846), která sice v legendě rovněž uvádí jen Slovany, ale v mapě označuje obyvatelstvo slovanské oblasti českých zemí a Horních Uher jako „*Czechischer Stamm*“, které dále člení na *Czechen*, *Horaken*, *Hannaken*, *Walachen* a *Slawaken* (sic!).¹⁸⁶ Na Fröhlichově mapě (1849) jsou rovněž všechny slovanské národy znázorněny jednou barvou, jsou však dále členěny pomocí popisků. Celou oblast českých zemí obývají „*Čechen*“, severní část Uher „*Slovaken*“.¹⁸⁷

Podrobnější národnostní členění přináší až Czoernig (1855, 1856 a 1868).¹⁸⁸ Na jeho národnostních mapách monarchie jsou také poprvé zmíněni Moravané, které spolu s Čechy a Slováky vnímá jako tři rovnocenné skupiny v rámci jednoho etnika (v legendě označené „*Čechen*, *Mährer*, *Slovaken*“ (sic!)), a zároveň Moravany dále člení na Horáky, Hanáky a Valachy.¹⁸⁹ Německojazyčná mapa Moravy a Slezska českého kar-

¹⁸³ H. KIEPERT, Völker und Sprachen Karte von Österreich und den unteren Donau-Ländern (jako pozn. 69).

¹⁸⁴ Debes do západních Slovanů zařazuje Poláky, Lužické Srby a Čechy a Slováky – srov. Ernst DEBES, No. 12, Europa, Sprachen- und Völkerkarte, in: E. Debes' Neuer Handatlas, Leipzig 1880; Mayer jednou barvou znázorňuje všechny západní Slovany, do nichž zahrnuje Čechy, Slováky, Poláky, Kašuby, Mazury a Lužické Srby – srov. Rudolf MEYER, Völkerkarte von Mittel- und Südost-Europa. Nr. 216 47. Nummer 1918 der Wöchentlichen Völkerkriegskarten 1914–1918 vorher Wöchentliche Kriegsschauplatzskarte, München: Graphia, 1918.

¹⁸⁵ Sprachen Karte der Österreichischen Monarchie (jako pozn. 63); Völker-, Telegrafien- und Eisenbahn- Karte des Kaiserthumes Österreich (jako pozn. 56); Neueste Völker-, Telegrafien- und Eisenbahn- Karte des Kaiserthumes Österreich (jako pozn. 56).

¹⁸⁶ J. V. HÄUFLER, Versuch einer Sprachenkarte (jako pozn. 17). V rámci Slovenska uvádí ještě Habány (*Habanen*) na moravsko-slovenském pomezí v oblasti slovenského Záhoří.

¹⁸⁷ R. A. FRÖHLICH, Neueste National und Sprachenkarte des Oesterreichischen Kaiserstaates (jako pozn. 64).

¹⁸⁸ Blíže Petr LOZOVIUK, „Etnologie je filozofií budoucnosti.“ R. F. Kaindl a pozapomenuté počátky evropské etnologie, Český lid 103, 2016, č. 3, s. 437–450.

¹⁸⁹ K. v. CZOERNIG, Ethnographische Karte der Oesterreichischen Monarchie (jako pozn. 22); TÝŽ, Ethnographische Karte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, Wien: K. k. Direktion der administrative Statistik, 1868.

tografa Karla Kořistky (1861) rozlišuje v rámci sledovaného území pouze Slovany a Němce a celou oblast dále člení na jejich subetnika.¹⁹⁰

V průběhu 80. a 90. let 19. století dochází u rakouských map k opačnému trendu než u map českojazyčných nebo německojazyčných vydaných v Německu – Češi a Slováci jsou až na jedinou výjimku znázorňováni jako dvě odlišná etnika různými barvami.¹⁹¹ Důvodem může být, že v zájmu rakouských ani maďarských elit nebylo posilování česko-slovenské jednoty, o níž naopak usilovala česká politika. Naopak mapy vydávané v Německu přebíraly český pohled na jednotu Čechů a Slováků. Po roce 1900 se pojetí Čechů a Slováků jako jednoho národa objevuje častěji i v mapách vydávaných v Rakousku.¹⁹² Majoritní obyvatelstvo českých zemí je na rakouských mapách, podobně jako na tehdejších mapách českých a německých, označováno jen jako „*Tschechen*“ nebo „*Cechen*“ a Moravané již nejsou zmiňováni.¹⁹³

Co se týče rozdělení německy mluvících obyvatel Střední Evropy do podskupin či dialektů, setkáváme se na německojazyčných mapách s hranicemi jednotlivých nářečních oblastí poprvé již na mapě Döringové z roku 1827 barevně rozlišující oblasti s hornosaským a dolnosaským dialektem.¹⁹⁴ O poznání podrobnější je Bernhardiho jazyková mapa Německa a sousedních zemí z roku 1843, která znázorňuje tři hlavní germánské jazykové kmeny (*Hochdeutscher*, *Niederdeutscher* a *Nordischer Sprachstamm*) a v rámci nich dílčí nářečí. Naopak všechny slovanské jazyky zahrnuje do kategorie „*slawische*“.¹⁹⁵ Häufler rozděluje v roce 1846 v podunajské monarchii žijící

¹⁹⁰ Srov. pozn. 158.

¹⁹¹ Völker-Karte von Europa, Wien: A. Hartleben's Verlag, [1884?]; Franz von LE MONNIER, Karte der Vertheilung der Bevölkerung Österreich-Ungarn's nach der Umgangs-beziehungsweise Mutter-Sprache auf Grund der Ergebnisse d. Volkszählung v. 31. Dez. 1880, in: Physikalisch-statistischen Handatlas von Österreich-Ungarn, Wien 1882–1887 (opakovaná vydání); Karl PEUCKER, Völker- u. Sprachenkarte von Mitteleuropa, Wien: Artaria, 1893. Onou výjimkou je Le Monnierova mapa rakousko-uherské monarchie (1888), která považuje Čechy, Moravany a Slováky za jednu národnost. F. v. LE MONNIER, Sprachen-Karte von Österreich-Ungarn (jako pozn. 80). Toto pojetí se objevuje také na několika rakouských mapách vydaných v období 1900–1918 ve vídeňském nakladatelství Freytag a Berndt, znázorňujících Čechy a Slováky jako jedno etnikum.

¹⁹² G. FREYTAG, G. Freytags Völker- und Sprachenkarte von Österreich-Ungarn (jako pozn. 83); TÝŽ, G. Freytags Völker- und Sprachenkarte von Mittel-Europa nebst Italien und der Balkanhalbinsel, Wien: Freytag & Berndt, [1910, 1918?]; Artur HABERLANDT, G. Freytags Völkerkarte von Europa, Wien: Freytag & Berndt, [1917].

¹⁹³ Výjimku tvoří Le Monnierova mapa (1888), a rovněž Hickmannovy mapy (1899, 1900), které v rámci jedné národnosti rozlišují Čechy a Moravany – srov. F. v. LE MONNIER, Sprachen-Karte von Österreich-Ungarn (jako pozn. 80); A. L. HICKMANN, Das deutsche Sprachgebiet in den Sudetenländer (jako pozn. 81); TÝŽ, Nationalitäten- und Sprachenkarte von Böhmen, Wien: G. Freytag & Berndt, 1900.

¹⁹⁴ F. DÖRING, Karte vom Preussischen Staate (jako pozn. 15).

¹⁹⁵ K. BERNHARDI, Sprachkarte von Deutschland (jako pozn. 21).

„*Deutsche*“ do „*Sudeten Stamm*“ obývající pás od Krkonoš po severní Moravu, „*Franken Stamm*“ v severních a západních Čechách a „*Österreichischer Stamm*“ obývající dnešní Rakousko, jižní Čechy a jižní Moravu.¹⁹⁶

Také další německojazyčné mapy z poloviny 19. století německé dialekty běžně reflektují, např. mapy Berghausovy,¹⁹⁷ rámcově i Kiepertova.¹⁹⁸ Doplnková národnostní mapa Mahlmannovy mapy rakouské monarchie (1857) znázorňuje poměrně podrobně německá nářečí, v jejichž rámci na území Čech rozlišuje „*westböhmisches*“, „*sudetisches*“ a „*Erzgebirgs. D.*“.¹⁹⁹ I na novějších mapách jsou dialekty průběžně zachycovány, za zmínku stojí mapa německých nářečí z Meyerova lexikonu (1893), která člení etnicky německé obyvatelstvo českých zemí do čtyř různých dialektů a dokonce na doplňkové mapce sleduje oblast s německým obyvatelstvem podle barvy vlasů.²⁰⁰ Mapa z Brockhausova lexikonu (1894) rozděluje etnicky německé území v českých zemích dokonce do devíti dialektů.²⁰¹ Národnostní mapa z Debesova školního atlasu (1918) dělí české Němce na dvě skupiny – na severu a ve svitavském jazykovém ostrově žijící „*Mitteldeutsche*“ a na jihu a v jihlavském jazykovém ostrově žijící „*Oberdeutsche*“.²⁰² Naopak čeští autoři map neměli tendenci německy hovořící obyvatelstvo nijak dělit. Nereflektují dialekty němčiny, ani se nesnaží je dělit na Němce a Rakušany.

Také po vzniku samostatného československého státu se označování etnicity jeho obyvatel na českých a německých mapách liší. Shodují se však v tom, že česky mluvící obyvatelé českomoravského prostoru jsou pojímáni jako jedno etnikum (Češi,

¹⁹⁶ J. V. HÄUFLER, Versuch einer Sprachenkarte (jako pozn. 17).

¹⁹⁷ Např. H. K. BERGHAUS, Ethnographische Karte der Österreichischen Monarchie (jako pozn. 18); TÝŽ, Deutschland, Niederlande, Belgien und Schweiz (jako pozn. 164).

¹⁹⁸ H. KIEPERT, Nationalitäts-Karte von Deutschland (jako pozn. 61). Rozlišuje mezi *Oberdeutsche* a *Niederdeutsche* dialekty.

¹⁹⁹ H. MAHLMANN, Politisch-statistische Karte (jako pozn. 169).

²⁰⁰ V oblasti severozápadních Čech „*Erzgeb.-Nordböhmisches*“, západních Čech „*Ober-Pfälzisch*“, jižních Čech a jižní Moravy „*Bairisch-Oesterreichisch*“ (včetně brněnského a budějovického jazykového ostrova) a severovýchodních Čech a severní Moravy a Slezska „*Lausitzisch-Schlesisch*“ (včetně jihlavského a svitavského jazykového ostrova) – srov. Emil MAURMANN, Karte der deutschen Mundarten, in: Meyer's Konversationslexikon, Leipzig 1893 (lexikon vyšel v mnoha vydáních).

²⁰¹ V oblasti jihozápadních a jižních Čech je to „*Oberpfälzisch*“, na jižní Moravě „*Niederösterreichisch*“, v severozápadních Čechách specifické dialekty „*Erzgebirgisch*“ a „*Nordböhmisches*“, v severních Čechách „*Riesengebirgisch*“, ve východních Čechách, na severní Moravě a v českém Slezsku „*Glätzisch*“ a „*Österreichisch Schlesisch*“. Jako samostatná rozeznává rovněž nářečí německých jazykových ostrovů v českém vnitrozemí – „*Iglaisch*“ a „*Schönhengstler*“ – srov. Karte der deutschen Mundarten (jako pozn. 182).

²⁰² Ernst DEBES, Mittel-Europa, Völker- und Sprachenkarte (Das deutsche Sprachgebiet), in: E. Debes' Schulatlas für die mittlere Unterrichtsstufe, Leipzig 1918.

případně Čechoslováci) a nejsou už dále rozdělováni na další subetnika (např. Moravany). Platí to i pro samostatné mapy Moravy, jejíž většinové obyvatelstvo je označeno za Čechy.²⁰³ Výjimku tvoří Ryšavého mapa Moravy a Slezska (1923, 1925),²⁰⁴ která jako subetnika Čechů uvádí Horáky, Hanáky, Valachy, Slováky a Lachy, a samozřejmě několik map národopisných.

Podíváme-li se na národnostní mapy vydané českou (československou) stranou,²⁰⁵ označují **majoritní etnikum republiky za Čechoslováky**. Zejména v období těsně po první světové válce, kdy se v rámci mírových jednání rozhodovalo o budoucí podobě hranic československého státu, vznikalo značné množství doprovodného kartografického materiálu, který lze v některých případech označit za vysoce manipulativní. Byly vytvářeny mapy, které v rámci národnostního členění Československa znázorňovaly pouze Čechoslováky a jen naznačovaly, že zde žijí i jiné, blíže nespecifikované národnostní menšiny. Jako příklad může být uvedena mapa *Le nouveau système politique*,²⁰⁶ prosazující mimo jiné myšlenku tzv. koridoru mezi Československem a Jugoslávií, která barevně rozlišuje oblasti se 100–80 %, 80–20 % (!) a méně než 20 % Čechoslováků.²⁰⁷ Národnostní menšiny ignoruje také již svým názvem vysoce subjektivní mapa *La barriera antigermanica* (cca 1919).²⁰⁸ Na národopisné mapě Evropy (cca 1919–1920)²⁰⁹ obývají republiku „Čechoslováci“, ke kterým jsou dokonce přiřazeni Lužičtí Srbové. Pohraniční oblasti v severních a severozápadních Čechách a velmi malá část jižních Čech jsou šrafovými značkami označeny jako smíšené česko-německé, stejně jako tzv. „český koridor“, tj. pás na německo-rakouských hranicích spojující ČSR s Jugoslávií. Etnicky čistě německá území podle této mapy v republice nejsou. Mapa *Pays*

²⁰³ Např. Klement SALAČ, *Morava a Slezsko*, Praha: B. Kočí, [mezi 1923 a 1928]; K. ŘÍHA, *Národnostní mapa severní Moravy* (jako pozn. 108); Jaroslav RYŠAVÝ, *Morava a Slezsko*, Brno: Vydavatelský odbor Ústř. spolku učit. na Moravě, 1923, 1925 nebo mapa z roku 1938 znázorňující procentuální poměr Čechů, Němců a Poláků – Moravia-Silesia, [S.l.: s.n., 1938].

²⁰⁴ J. RYŠAVÝ, *Morava a Slezsko* (jako pozn. 203).

²⁰⁵ Mapy byly vydávány převážně v češtině, ale rovněž ve francouzštině nebo dalších jazycích, zejména v období Pařížské mírové konference.

²⁰⁶ *Le nouveau système politique de l'Europe centrale*, Paris: H. Barrère, [cca 1919?]. Rusín jsou zde uvedeni jako samostatné etnikum.

²⁰⁷ Podobnou mapou byla o něco novější *République Tchécoslovaque. Carte ethnographique et biologique*, o které bude pojednáno ještě dále v souvislosti s manipulací v mapových legendách. Srov. Josef MALÍŘ – Viktor DVORSKÝ – Klement SALAČ, *République Tchécoslovaque. Carte ethnographique et biologique*, [Praha?]: Service cartographique de l'Armée Tchécoslovaque, [cca 1921–1922?].

²⁰⁸ *La barriera antigermanica*, [S.l.: s.n., cca 1919?].

²⁰⁹ Národopisná mapa Evropy, [S.l.: s.n., cca 1918–1920?].

*Tchèques*²¹⁰ znázorňuje územní nároky Československa a v rámci takto vymezených hranic rozlišuje oblasti národnostně československé, oblasti smíšené (Čechoslováci s Němci, Poláky, Maďary a Rusíny) a z pohledu mapy marginální „*autres régions*“ (pohraniční pás v jihozápadních a západních Čechách, Šluknovsko a část Slezska – Javornický a Osoblažský výběžek, Krnovsko a východní část Těšínska za řekou Vislou). Podobnou situaci nastiňuje národnostní mapka publikovaná jako doplněk mapy *Politické rozdělení Československé republiky*.²¹¹ Je však o něco korektnější v tom, že používá kategorii „*kraje obývané převážně nečeskoslov. národnostmi (Němci, Maďaři, Rusíni)*“.

Převážná většina českých map z tohoto i pozdějšího období však na rozdíl od výše uvedených znázorňuje Československo korektně s **jasně specifikovanými národnostními menšinami**.²¹² Označení Čechoslováci se používá i na některých mapách věnovaných národnostním poměrům v menších regionech, např. Kapras a Hocke na mapě Horního Slezska (1920)²¹³ rozlišují Čechoslováky a Poláky, národnostní mapa severních Čech (1921)²¹⁴ rozlišuje Čechoslováky a Němce. Většinou se ale na mapách jednotlivých historických zemí a menších území objevuje členění na Čechy a další minority.²¹⁵ Některé mapy jdou i do větších podrobností a uvádí rovněž např. rumunskou nebo jihoslovanskou/jugoslávskou minoritu (oblast moravských Charvátů/Chorvatů na jižní Moravě), např. Boháčova (1926), mapy Machátovy (1929), Ryšavěho mapy (1936) a další,²¹⁶ čímž se odlišují od map vzniklých před rokem 1918, které

²¹⁰ Pays Tchèques: Bohème, Moravie, Silésie autrichienne et Slovaquie, Paris: Librairie Larousse, [cca 1919–1920?].

²¹¹ Politické rozdělení Československé republiky, Praha: Československý vojenský zeměpisný ústav, [1920?].

²¹² Např. République Tchécoslovaque. Nationalités ethnographiques (jako pozn. 89). Podrobné informace a rovněž samostatné mapy věnované národnostním menšinám v Československu přináší mapový soubor prezentující výsledky sčítání lidu z roku 1921, srov. Sčítání lidu: List 2, Národnostní většina; List 3, Národnost československá; List 4, Přírůstek, resp. úbytek Čechoslováků; List 5, Národnost ruská; List 6, Národnost německá; List 7, Národnost polská a maďarská, Praha: Vojenský zeměpisný ústav, 1921.

²¹³ Jan KAPRAS – Jan HOCKE, Carte ethnographique de la partie de la Haute-Silésie cédée à l'État Tchécoslovaque par le traité de Versailles: d'après la statistique officielle, Praha: Unie, 1920.

²¹⁴ Les Tchécoslovaques et les Allemands au nord-ouest de la Bohème: sur 100 habitants ont déclaré, le 15 février 1921, la nationalité ethnographique, [Praha]: Vojenský zeměpisný ústav, [1921?].

²¹⁵ J. HAVRÁNEK, Čechy (jako pozn. 99); K. ŘÍHA, Národnostní mapa západních a jižních Čech (jako pozn. 99); Moravia-Silesia (jako pozn. 203).

²¹⁶ A. BOHÁČ, Národnostní mapa Republiky Československé (jako pozn. 93); F. MACHÁT, Československá republika (jako pozn. 50); TYŽ, Československá republika (jako pozn. 110); Carte des nationalités de la République Tchécoslovaque = Nationality map of the Czechoslo-

tyto marginální národnostní menšiny zpravidla vůbec nereflakují.²¹⁷ V období první Československé republiky se také poprvé setkáváme se snahou zachytit na národnostních mapách přítomnost židovského obyvatelstva. Boháčova mapa (1926) prezentující výsledky sčítání z roku 1921 znázorňuje Židy bílou barvou, národnostní mapa z *Atlasu Republiky československé* (1935) a národnostní mapa ČSR vydaná Vojenským zeměpisným ústavem (1938) na základě sčítání z roku 1930 vyznačují židovské obyvatelstvo barvou žlutou.²¹⁸ Podíl židovského obyvatelstva na celkové populaci byl do té doby na mapách sledován jen výjimečně (Ficker 1860 a 1864, Brož a Lepař 1900), navíc byly tyto mapy vyjádřením náboženského vyznání, nikoliv etnicity.²¹⁹ Mapa z roku 1900 se také jako první z námi sledovaných pokouší alespoň rámcově znázornit změny počtu obyvatel v určitém časovém úseku, v tomto případě úbytek židovského obyvatelstva.²²⁰

Češi a Slováci jako dvě rovnocenné součásti jednoho etnika se na českých meziválečných mapách objevují jen v několika případech na některých mapách z prvních let existence československého státu.²²¹ K tomuto zobrazování se vrátily mapy pomni-

vak Republic, [S.l.: s.n., 193?]; J. RYŠAVÝ, Republika československá (jako pozn. 106); TÝŽ, Země moravskoslezská, Brno: Vydavatelství odbor ÚSJU, 1936; Národnostní mapa Československé republiky dle sčítání lidu z r. 1930 (jako pozn. 111, neuvádí Charvátý).

²¹⁷ Výjimkou jsou již zmíněné mapy Moravy J. BAYERA (jako pozn. 12) a A. V. ŠEMBE-
RY (jako pozn. 73).

²¹⁸ A. BOHÁČ, Národnostní mapa Republiky Československé (jako pozn. 93); Národnostní mapa z *Atlasu Republiky československé* (jako pozn. 123); Národnostní mapa Československé republiky dle sčítání lidu z r. 1930 (jako pozn. 111).

²¹⁹ A. FICKER, Österreich. Tafel 11, Religionsbekenntnisse. Israeliten, in: *Bevölkerung der Österreichischen Monarchie* (jako pozn. 70). Součástí oddílu D. Religionsverschiedenheit je mapka č. V. Israeliten in Böhmen (srov. A. FICKER, Die Bevölkerung des Königreichs Böhmen in ihren wichtigsten statistischen Verhältnissen (jako pozn. 128), mezi s. 54 a 55). Obě mapy sledují podíl Židů na celkovém obyvatelstvu Čech / monarchie. V souvislosti s tím je ale třeba si povšimnout, že v téže práci z roku 1864 jsou v oddílu C. Nationalität na mapě č. III. Deutsche Bevölkerung Böhmens zachyceny pouze národnostní poměry křesťanského obyvatelstva („*einheimische christliche Bevölkerung*“). Vývoji počtu židovského obyvatelstva v českých zemích byly věnovány i dvě samostatné podrobné mapy z roku 1900 reagující bezpochyby na dobové antisemitské nálady ve společnosti, které umožňovaly porovnat stav k roku 1857 s aktuální situací dle sčítání z roku 1890 (Josef BROŽ – Zdeněk LEPAŘ, Obyvatelstvo židovské r. 1857, Praha: Česká společnost zeměvědná, 1900; TÍŽ, Obyvatelstvo židovské: dle úředního sčítání lidu ze dne 31. prosince 1890, Praha: Česká společnost zeměvědná, 1900).

²²⁰ Linií jsou vyznačeny „*hranice území, kde Židů ubylo od r. 1869 do r. 1890*“ – srov. J. BROŽ – Z. LEPAŘ, Obyvatelstvo židovské: dle úředního sčítání lidu ze dne 31. prosince 1890 (jako pozn. 219).

²²¹ Např. *Le monde slave*, [S.l.: s.n., cca 1919–1920?]; *Carte ethnographique de l'Europe*. No. 1., [S.l.: s.n., cca 1919–1920?]; K. SALAČ, Morava a Slezsko (jako pozn. 203); Klement SA-

chovské, např. derivát původní Machátovy mapy z roku 1929, který vyšel pod názvem *Česko-Slovenská republika: mapa příruční a statistická*.²²²

Na rozdíl od map českých pohlíží mapy vydávané po roce 1918 německojazyčnými autory na Čechy a Slováky jako na dvě různá etnika, čímž jdou v tradici rakouské. První takovou mapou je Debesův školní atlas (1918),²²³ který navíc pro Čechy a Slováky používá dvě výrazné odlišné barvy. Tento fenomén se objevuje také na mapách vznikajících v době mírových jednání po první světové válce v Rakousku i Německu, požadujících „právo na sebeurčení“ Němců – jako příklady je možno uvést Langeho mapu Slovenska, označeného zde jako „*nördliche Karpathenländer*“ (1919),²²⁴ dále mapu *The boundary lines of the Czech-Sclavonian State*²²⁵ nebo národnostní mapu střední Evropy vytvořenou Erwinem Winklerem, zakladatelem Institutu für Statistik der Minderheitsvölker při vídeňské univerzitě.²²⁶ **Německé zobrazování Čechů a Slováků jako různých etnik** přetrvává i ve 30. letech.²²⁷ Jistou výjimku z uvedeného tvoří mapa nového uspořádání Evropy vydaná v proslulém Freytagově a Berndtově nakladatelství někdy na počátku 20. let, která Čechy a Slováky znázorňuje jednou barvou jako „*Tschechen u. Slowak*.“²²⁸ a částečně také mapa *Siedlungsge-*

LAČ, Slovensko a Podkarpatská Rus, Praha: B. Kočí, [mezi 1923 a 1928]; František MACHÁT, Bývalé Rakousko-Uhersko, mapa národopisná, in: Ottův zeměpisný atlas, Praha 1924.

²²² František MACHÁT, Česko-Slovenská republika: mapa příruční a statistická, Praha: V. Neubert a synové, [1938–1939]. Zásadní, i když na první pohled nepřilíhající změnou oproti vydání z roku 1929 je právě posun ve vnímání Čechů a Slováků, kteří jsou sice i nadále znázorněni jednou barvou, avšak v legendě je původní označení „Čechoslováci“ nahrazeno „Čechy a Slováky“.

²²³ E. DEBES, Mittel-Europa, Völker- und Sprachenkarte (jako pozn. 202).

²²⁴ [Friedrich LANGE], Völkerkarte der nördlichen Karpathenländer, Berlin: Dietrich Reimer, [1919].

²²⁵ The boundary lines of the Czech-Sclavonian State (jako pozn. 92).

²²⁶ W. WINKLER, Sprachenkarte von Mitteleuropa (jako pozn. 95); podobně je situace znázorněna i na Winklerově další mapě – TÝŽ, Völker und Staaten in Mitteleuropa, Wien: Kartographisches Institut, [1924?]. Za laskavé poskytnutí skenu děkujeme dr. Tomášovi Grimovi.

²²⁷ Johann von LEERS – Konrad FRENZEL, Die „Selbstbestimmungsrecht“ von Versailles. – Nationalitätenstaaten von Europa, in: Atlas zur Deutschen Geschichte der Jahre 1914 bis zur Gegenwart, Bielefeld; Leipzig 1936; Friedrich LANGE, Sprachenkarte von Mitteleuropa: von Triest bis Trollhättan, von Dünkirchen bis Dünaburg und Konstanz, Berlin: Dietrich Reimer, 1938. Vydáno ve velkém (*Grosse*) a malém vydání (*Kleine Ausgabe*). Mapa byla reprodukována a použita též v antinacistické kampani – srov. L'Allemagne et l'Europe de demain selon le plan de Hitler, Paris: Comité Thaelmann, 1938; Volksgruppen in der Tschechoslowakei (jako pozn. 114); Nationalitäten in der Tschecho-Slowakei (jako pozn. 112); Übersichtskarte vom Gebiet der Sudetendeutschen und von der Tschecho-Slowakei, Berlin: Heimatliche Kultur Willy Holz, [1938].

²²⁸ Alois FISCHER, G. Freytags Karte: 2. Ethnographische Karte, Wien: Freytag u. Berndt, [192?].

biete der Deutschen in der Tschechoslowakei (1938),²²⁹ která národnostně člení Československo na dvě oblasti – „*Tschechoslowakisches und übriges Sprachgebiet*“ a „*Deutsches Sprachgebiet*“. Označování česky a slovensky hovořících etnik ve zkoumaném období sumarizuje tab. 2.

Tab. 2. Pojímání českého a slovenského etnika na českých, německých a rakouských mapách.

Období	Do roku 1848	1848–1860	1860–1900	1900–1918	1918–1938
Češi a Slováci jako dvě části jednoho etnika nazývaného Češi a Slováci nebo Českoslované nebo Českoslováci		Č	Č, N	Č, N, R	Č
Češi, Moravané a Slováci tvořící jeden kmen (supraetnikum)	Č, N, R	R			
Češi a Slováci jako oddělená etnika			R	N, R	RN
Češi a Moravané jako jedno etnikum se dvěma kmeny, Slováci zvláštní etnikum			r		
Slované	N, R	R			
Češi, moravské kmeny a Slováci jako svébytná etnika	N	N			
Češi, Moravané a Slováci jako svébytná etnika		N			

Zkratky: Český – Č, Německý – N, Rakouský – R, český méně častý – č, německý méně častý – n, rakouský méně častý – r.

Specifickým regionem, odlišně vnímaným českou a německou kartografickou produkcí po roce 1918, je Slovácko. Zatímco české mapy této oblasti žádné výlučné postavení nepřičítají, na německých se jí dostalo více pozornosti. Tendence chápat obyvatele Slovácka více jako Slováky než Čechy (potažmo Moravany) je patrná na dvou Langeho mapách z roku 1919, na nichž je celé pohraniční území vymezené řeka-

²²⁹ Die Siedlungsgebiete der Deutschen in der Tschechoslowakei (jako pozn. 118).

Obr. č. 4. Moravští Slováci jako samostatné (sub)etnikum
na mapě Volksgruppen in der Tschechoslowakei (1938).
– Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, sign. MAP
E 26. Sken VÚGTK Zdíby.

mi Moravou a Olšavou,²³⁰ případně ještě rozšířené o část Valašska,²³¹ chápáno jako etnicky slovenské. Extrémní je pak mapa *Volksgruppen in der Tschechoslowakei* z roku 1938,²³² která moravské Slováky vnímá jako samostatné (sub)etnikum. Pro jeho znázornění byla zvolena přechodová barva mezi světle růžovou znázorňující národnostně české území a tmavě růžovou znázorňující oblast národnostně slovenskou (srov. obr. č. 4). Mapa odráží tehdejší separatistické tendence určitých skupin slováckého obyvatelstva, které po Mnichovu usilovaly o připojení Slováků ke Slovensku. Tato aktivita rezonovala rovněž na slovenské straně a dostalo se jí i mezinárodní publicity.²³³

I v meziválečném období vycházely **tematické mapy věnované nářečím** – v českém prostředí byla zpracována dialektologická a literárně historická mapa Československa Dušky a Veselého jako příloha k *Přehledu českého písemnictví* (1920),²³⁴ dále vyšla Trávníčkova dialektologická mapa Moravy (1926).²³⁵ Pouze jedna česká meziválečná mapa se alespoň rámcově pokoušela rozlišovat německé dialekty.²³⁶ Naopak na cca 60 námi sledovaných národnostních mapách z německého prostředí vzniklých v meziválečném období nejsou dialekty němčiny nebo češtiny zachyceny. Oblast osídlená Němci je znázorňována jednou výraznou barvou (často odstíny červené) a záměrem autorů zřejmě nebylo jí dále jakkoliv dělit, ale naopak spíše stmelovat a rozšiřovat.

Další zaznamenané způsoby manipulace nejsou již přímo specifickým národnostních map, ale vyskytují se zcela běžně i v jiných žánrech kartografických dokumentů. Příkladem je **pojmenování oblastí** zachycovaných mapou. V kontextu česko-

²³⁰ [F. LANGE], Völkerteile der nördlichen Karpathenländer (jako pozn. 224).

²³¹ Friedrich LANGE, Grenzgebiete der Deutschen Republik. Sudetenländer, Berlin: Dietrich Reimer, [1919].

²³² Volksgruppen in der Tschechoslowakei (jako pozn. 114).

²³³ František MEZIHORÁK, Hry o Moravu: separatisté, iredentisté a kolaboranti 1938–1945, Praha 1997, s. 49–75. Zřejmě výsledkem tiskové chyby a nikoli politického záměru je ve stejném období vydaná mapa Nationalitäten in der Tschecho-Slowakei (jako pozn. 112), kde je naopak jako etnický český znázorněna i část slovenského Záhoří (ze sídel jsou vyznačeny pouze Holíč a Radošovce).

²³⁴ Josef DUŠKA – Jindřich VESELÝ, Mapa nářečí, rodišť spisovatelů a míst, podle nichž nazvány literární památky, in: Přehled českého písemnictví, Praha 1920.

²³⁵ František TRÁVNÍČEK, Dialektologická mapa moravská, Praha: Národopisná společnost československá, 1926.

²³⁶ František MACHÁT, Evropa, mapa národopisná. Č. 10, in: Ottův zeměpisný atlas, Praha 1924. Mapa používá jednotnou barvu pro všechny germánské národy, Němce v mapě rozděluje do tří základních skupin (Hornoněmce, Středoněmce a Dolnoněmce) a dále na jednotlivé kmeny. V Československu tedy rozlišuje v severní části republiky Středoněmce (Slezany a Hornosasy) a v jižní části Hornoněmce (Rakušany a Bavyry).

německých národnostních map se setkáváme nejčastěji s různými alternativními názvy pro české země. Na mapě ze Stielerova atlasu (1834) byly Čechy, Morava a Slezsko označeny jako „*Mittel-östliches Deutschland*“.²³⁷ Na mapě Hickmannově vydané v roce 1899 se poprvé setkáváme s termínem *Sudetenländer*, označujícím celé území Čech, Moravy a Slezska.²³⁸ Tento termín se objevuje i na některých mapách vydaných po roce 1918, například Langeho *Grenzgebiete der Deutschen Republik. Sudetenländer* (1919)²³⁹ nebo mapě *Sprachenkarte der Tschechoslowakischen Republik. Sudetenländer: Böhmen, Mähren und Schlesien* (před 1921?).²⁴⁰ V českém prostředí se toto označení objevilo jenom jednou na mapě *Rakouské země sudetské* (1876)²⁴¹ a není jisté, proč její autor zvolil toto nestandardní pojmenování, když přitom na předchozí opakovaně vydávané mapě používal jednoduchý název „*Čechy, Morava a Slezsko*“.²⁴² Označení „země sudetská“ bylo přejato z němčiny, kde v kontextu rakouské monarchie dobře označovalo podle pohorí čtyři základní zeměpisné části soustátí: *Alpenländer*, *Karpathenländer*, *Karstländer* a *Sudetenländer*.²⁴³

Zaměříme-li se na vývoj jednotného českého pojmenovávání českých zemí na sledovaných kartografických dokumentech českojazyčné provenience, do 90. let prakticky chybí. Do té doby se všechna tři historická území označovaná dnes jako „české země“ objevila na samostatných mapách jen dvakrát u zmíněného Josefa Studničky. Samotná země česká bývala nejčastěji označována za „*Království české*“ (název „*Čechy*“ je používán spíše okrajově). Naopak označení „*Morava*“ a „*Slezsko*“ se zejména po roce 1900 používalo častěji než „*Markrabství moravské*“ a „*Vévodství slezské*“. Teprve od 90. let 19. století se začíná na titulech českých map objevovat pojmenování „*Země koruny české*“.²⁴⁴ V českém kartografickém materiálu vydávaném po roce 1918

²³⁷ Adolf STIELER, *Mittel-östliches Deutschland oder Böhmen, Mähren und Schlesien etc.* No. 23., Gotha: Perthes, 1834.

²³⁸ A. L. HICKMANN, *Das deutsche Sprachgebiet in den Sudetenländer* (jako pozn. 81).

²³⁹ F. LANGE, *Grenzgebiete der Deutschen Republik* (jako pozn. 231).

²⁴⁰ Von BOHEMICUS, *Sprachenkarte der Tschechoslowakischen Republik. Sudetenländer: Böhmen, Mähren und Schlesien: nach der letzten amtlichen Nationalitätenzählung 1910*, Prag: Deutschpolitische Arbeitsstelle, [před 1921?]. Přezdívku Bohemicus používal český právník a publicista Emil Sobota. Autorem však s větší pravděpodobností byl Albin Oberschall, jenž je uveden i na dalších vydáních této mapy.

²⁴¹ Alois STUDNÍČKA, *Rakouské země sudetské*, Praha: Fr. A. Urbánek, 1876.

²⁴² A. STUDNÍČKA, *Čechy, Morava a Slezsko* (jako pozn. 75); TÝŽ, *Rakouské země sudetské* (jako pozn. 241).

²⁴³ H.-D. SCHULTZ, *Völkerkarten im Geographieunterricht des 20. Jahrhunderts* (jako pozn. 42), s. 21.

²⁴⁴ Např. *Železniční a národopisná mapa Zemí koruny české* (jako pozn. 155).

je českomoravský prostor označován výhradně pojmem „Čechy“,²⁴⁵ případně je označován trojicí pojmů „Čechy, Morava, Slezsko“,²⁴⁶ zatímco označení „české země“ se nepoužívá. Výjimku tvoří několik map vzniklých v období mírových jednání v Paříži, na kterých se setkáváme s označením „pays tchèques“, do kterých je ovšem zahrnuto i Slovensko.²⁴⁷ Podivínský aktivista Hanuš Kuffner na jedné ze svých známých map²⁴⁸ dokonce označil za Čechy celý prostor českých zemí a Slovenska.²⁴⁹ Z pochopitelných důvodů se už nepoužívá termín „Země koruny české“, který se objevuje pouze na některých prvorepublikových historických národnostních mapách.²⁵⁰

Další možnost k „opanování“ prostoru, která byla v kartografických dokumentech hojně využívána, nabízel použitý **jazyk zeměpisného názvosloví**. Na českojazyčných mapách se do roku 1918 setkáváme se snahou užívat co možná nejvíce českého názvosloví i v oblastech s převahou národnostně německého obyvatelstva. Četnost použitých českých názvů se u jednotlivých autorů liší a je závislá také na podrobnosti mapy. Smířlivým pokusem je Kozenova a Erbenova mapa království českého (1866),²⁵¹ uvádějící u významnějších sídel oba názvy, tj. český i německý. Zejména po roce 1900 se německá nomenklatura na českých mapách objevuje pouze u nejmenších sídel na velmi podrobných mapách.²⁵² Po vzniku Československé republiky tento trend pokračuje. Výjimku tvoří některé mapy vytvářené pro mírová jednání v Paříži, na kterých se

²⁴⁵ Klement SALAČ, Čechy, Praha: B. Kočí, [cca 1919–1922?].

²⁴⁶ V případě Slezska se jedenkrát setkáváme s označením „*Silésie autrichienne*“. Např. Le nouveau système politique de l'Europe centrale (jako pozn. 206).

²⁴⁷ Např. Pays Tchèques: Bohème, Moravie, Silésie autrichienne et Slovaquie (jako pozn. 210); La barrière anti-germanique, Paris: Conseil National Tchécoslovaque, [1919?].

²⁴⁸ Hanuš KUFFNER, Základ zkázy nezvratné: nedochůdce. Mapa č. 1, in: Náš stát a světový mír, Praha [1918]. Slezsko jako historická země je „zapomenuto“ rovněž např. na mapě World magazine hand-of-destiny map serie. No. 1 – Czecho-Slovakia, [S.l.: s.n., cca 1918–1919].

²⁴⁹ Hanuš KUFFNER, Obec českého národa: hlavní stráž na západním pomezí Soušového svazu. Mapa č. 5, in: Náš stát a světový mír (jako pozn. 248).

²⁵⁰ Např. J. KAPRAS – J. HOCKE, Mapa poněmčování Zemí koruny české (jako pozn. 51).

²⁵¹ Tuto dvojjazyčnou variantu ale uvádí jen v jazykově německých oblastech, a to formou českého názvu a německého ekvivalentu v závorce (Blažej KOZEN – Josef ERBEN, Mapa příruční Království českého, Vídeň: Ed. Hölzel, 1866).

²⁵² Výhradně českou nomenklaturu používají např. mapy vydávané Národními jednotami nebo vzniklé s jejich podporou, např. agitační mapa Nedaj v své cizozemcu, česká hlavo!, [S.l.]: Národní jednoty severočeská, [cca 1900–1918]; dále také obě mapy Chytilovy – srov. Alois CHYTIL, Národnostní mapa Moravy – List I.: Severní Morava a východní Čechy, Olomouc: Národní jednoty pro severových. Moravu, 1906; TÝŽ, Národnostní mapa Moravy. List II. Jižní Morava, Novosady: nákladem autora, 1906; ale také národnostní mapa monarchie z Ottova atlasu, a to včetně podrobných doplňkových mapek národnostně smíšených oblastí – srov. F. MACHÁT, Rakousko-Uhersko, mapa národopisná (jako pozn. 154).

patrně z důvodu lepší srozumitelnosti pro mezinárodní publikum objevuje částečně i německá nomenklatura, případně dvojazyčné názvy.²⁵³ Naopak na mapách z německého prostředí je po většinu sledovaného období používána pro celé území českých zemí výhradně nomenklatura německá. To se mění až po roce 1935. Překvapivě korektně české a německé názvosloví používá zejména Winklerova (1936),²⁵⁴ ale i Wit-tova mapa (1938),²⁵⁵ a s českým názvoslovím v okleštěné pomnichovské republice se lze setkat i na několika dalších.²⁵⁶

Typickou oblastí poskytující široké pole pro manipulace nejrůznějšího druhu jsou **mapové legendy** označující v rámci českých zemí různými názvy oblasti obývané oběma národnostmi. S tendenčními označeními se nejvíce setkáváme bezprostředně po první světové válce a ve 30. letech 20. století. Ve starším období jsou tyto projevy spíše umírněné, příkladem může být Batovcova *Železniční mapka zemí koruny české* (1893, 1898),²⁵⁷ na které je česko-německá národnostní hranice označena jako „*zdanlivé rozhraní národnosti české a německé*“, což mělo patrně naznačovat, že německé území je ve skutečnosti obýváno mnoha Čechy. Z období těsně po první světové válce je typickým příkladem mapa *République Tchécoslovaque: carte ethnographique et bi-ologique* (cca 1921–1922?, srov. obr. č. 5).²⁵⁸ Barevná nevyvážená škála (100–80 %, 80–50 %, 50–20 %, 20–5 %), rozlišuje pouze území obývaná *Čechoslováky* a blíže nespecifikovanými *menšinami*. Území, kde Čechoslováci tvoří méně než 5 % obyvatelstva nejsou vyznačena plošnou barvou jako ostatní oblasti, ale pouze body. Jejich

²⁵³ Např. Pays Tchèques: Bohème, Moravie, Silésie autrichienne et Slovaquie (jako pozn. 211); Les Allemandes de Bohême, [S.l.: s.n., cca 1919].

²⁵⁴ E. WINKLER, Nationalitätenkarte der Sudetenländer (jako pozn. 96). V národnostně českých oblastech uvádí na prvním místě český název a německý v závorce, v národnostně německých naopak. Pokud je použit jen jednojazyčný název, jazyk odpovídá převažující národnosti v dané oblasti.

²⁵⁵ Volksgruppen in der Tschechoslowakei (jako pozn. 114). Názvy sídel jsou v jazyce převažující národnosti. U významnějších sídel je uveden název v obou jazycích s tím, že přednost má německý název a český je uveden v závorce.

²⁵⁶ Sudetenland, Wien: Freytag und Berndt, [1938–1939]. V případě této mapy je česká nomenklatura bezpochyby pouze důsledkem použití českého mapového podkladu. Názvy nejvýznamnějších měst v Česko-slovenské republice jsou uvedeny dvojazyčně, zpravidla s německým ekvivalentem v závorce, ale např. v případě Českých Budějovic nebo Brna naopak, tj. s českým názvem v závorce. Českou nomenklaturu používá také od Winklera odvozená Die Siedlungsgebiete der Deutschen in der Tschechoslowakei (jako pozn. 118). U ostatních map je v oblasti Česko-Slovenska u mnoha měst uveden ekvivalentní český název v závorce – srov. Übersichtskarte vom Gebiet der Sudetendeutschen und von der Tschecho-Slowakei (jako pozn. 227); Die Neugestaltung der Tschecho-Slowakei, Wien: Freytag & Berndt, [1938–1939].

²⁵⁷ Železniční mapka zemí koruny české, Praha: F. Batovec, 1893, 1898.

²⁵⁸ J. MALÍŘ – V. DVORSKÝ – K. SALAČ, République Tchécoslovaque. Carte ethnographique et biologique (jako pozn. 207).

homogenita je navíc narušována právě oním „biologickým“ prvkem – zelenou barvou vyznačenými oblastmi pohraničních lesů nazvanými „*Des grandes forêts sur la frontière du territoire habité par les Tchécoslovaques*“ (tj. velké lesy na hranici území osídleného Československa). Etnicky německé území je tedy znázorněno jako částečně lesnatá málo zalidněná oblast. Název mapy nehovoří o Němci obývaném území, ale jen o hranici území osídleného Československa.

Přibližně ve stejné době vyšla i Salačova mapa *Čechy*,²⁵⁹ která na vedlejší národnostní mapce rozlišuje v rámci českých zemí dvě území, přičemž v prvním žije „obyvatelstvo národnosti české“ a ve druhém „obyvatelstvo národnosti české a německé“. Čistě německá území ale nepřipouští. Německá mapa z tohoto období *Deutsch-Österreich und die Tschecho-Slowakei* (1919)²⁶⁰ označuje oblasti s převažujícím německým obyvatelstvem v Československu za „*Vergewaltigte deutsche u. deutsch-freundliche Gebiete*“ (tj. znásilněné německé a Němcům přátelské oblasti). V již zmiňované mapě *Volksgruppen in der Tschechoslowakei* (1938)²⁶¹ jsou oblasti s německým obyvatelstvem rozděleny na několik stupňů z hlediska národnostní čistoty. Německá oblast je označena několika stupni, „čistě německá“, „s německou většinou“, a „smíšená s německým obyvatelstvem“. Poslední je česká oblast, která je pochopitelně značně zmenšená onou oblastí smíšenou.²⁶² Mapa *Die Neugestaltung der Tschecho-Slowakei* (1938–1939)²⁶³ označuje odstoupené území Sudet jako „*heimgekehrtes Sudetenland*“ (tj. do vlasti navracené Sudety).

V jednotlivých případech se na mapách vyskytují různá **propagandistická hesla** a nejvíce těchto map vznikalo opět v období vypjatých národnostních bojů, zejména během mírových jednání po první světové válce a rovněž ve 30. letech 20. století. Typickým příkladem z německojazyčného prostředí je Langeho mapa *Grenzgebiete der Deutschen Republik. Sudetenländer* ([1919]),²⁶⁴ která kromě textu zdůrazňujícího omezování práv českých Němců, obsahuje i heslo „*6 ½ Millionen Tschechen wollen 3 ½ Millionen Deutsche vergewaltigen!!!*“ (tj. 6,5 milionu Čechů chce znásilnit 3,5 milionu Němců). Právo na sebeurčení Němců zdůrazňují i některé další mapy, např. dvoj-

²⁵⁹ K. SALAČ, *Čechy* (jako pozn. 245).

²⁶⁰ Friedrich LANGE, *Deutsch-Österreich und die Tschecho-Slowakei*, Berlin: Dietrich Reimer, 1919.

²⁶¹ *Volksgruppen in der Tschechoslowakei* (jako pozn. 114).

²⁶² Národnostně německé oblasti jsou rozděleny na „*Reindeutsches Gebiet*“, „*Gebiet mit deutscher Mehrheit*“, „*Mischgebiet mit deutscher Bevölkerung*“ a znázorněny různými odstíny jedné barvy. Obyvatelstvo československé národnosti je rozčleněno na „*Tschechisches Gebiet*“, „*Slowakisches Gebiet*“ a „*Gebiet der mährischen Slowaken*“ a zbytek území je znázorněn jako „*Gebiet mit polnischer Mehrheit*“, „*Madjarisches Gebiet*“ a „*Ukrainisches Gebiet*“.

²⁶³ *Die Neugestaltung der Tschecho-Slowakei* (jako pozn. 256).

²⁶⁴ F. LANGE, *Grenzgebiete der Deutschen Republik* (jako pozn. 231)

Obr. č. 5. Josef MALÍŘ – Viktor DVORSKÝ – Klement SALAČ, République Tchèque. Carte ethnographique et biologique, [Praha?]: Service cartographique de l'Armée Tchèque, [cca 1921–1922]. – Mapová sbírka Historického ústavu AV ČR, sign. MAP E 27. Sken VÚGTK Zdiby.

jazyčná *The boundary lines of the Czech-Sclavonian State* (cca 1919), která tvrdí, že Slováci (*Sclavonians*) nechtějí být „*subjugated by a hated foreign nation*“ (mínění Češi),²⁶⁵ nebo mapy Winklerovy z počátku 20. let, zejména jeho *Sprachenkarte von Mitteleuropa* (1921),²⁶⁶ která v krátkém textu, nadepsaném „*Deutsches Selbstbestim-*

²⁶⁵ The boundary lines of the Czech-Sclavonian State (jako pozn. 92).

²⁶⁶ W. WINKLER, *Sprachenkarte von Mitteleuropa* (jako pozn. 95).

Obr. č. 6. Pohlednice na podporu Národní jednoty severočeské (1935). – Soukromá sbírka Tomáše Grima. Sken Tomáš Grim.

mungsrecht!“, kritizuje rozříštění německého národa do mnoha států a prostřednictvím bílé linie zdůrazňuje kontrast mezi hranicemi Výmarské republiky a územím obývaným Němci. Tato linie dle slov autora „nekrájí na kusy jen německý národ; je to trhlina mezi věrností a důvěrou, mezi důstojností a spravedlností“.²⁶⁷ Národnostní mapa střední Evropy téhož autora (1924?) zase upozorňuje na uměle vytvořený termín „československé řeči“.²⁶⁸

V českém prostředí se s politickými hesly setkáváme například na mapách vydávaných Národními obrannými jednotami²⁶⁹ ve 30. letech 20. století. Příkladem jsou

²⁶⁷ „... *schneidet nicht nur den deutschen Volkskörper in Stücke; er ist ein Riss durch Treu und Glauben, durch Menschenwürde und Gerechtigkeit.*“

²⁶⁸ W. WINKLER, *Völker und Staaten in Mitteleuropa* (jako pozn. 226).

²⁶⁹ Tyto organizace vznikly v 80. letech 19. století. Více k fungování jednot např. Jaromír PAVLÍČEK, *Národní jednoty severočeské a její podíl na prosazování českých národních zájmů v národnostně smíšených oblastech (1885–1948)*, in: *České národní aktivity v pohraničních oblastech*

Říhovy národnostní mapy,²⁷⁰ na kterých se objevuje slogan „Každou korunou, věnovanou obranným jednotám, můžete tuto mapu změnit!“; případně rovněž pohlednice s národnostní mapou vydávaná k padesátému výročí Národní jednoty severočeské (1935)²⁷¹ obsahující hesla „Přispějte Národní jednotě severočeské, v jejíž rozsáhlé oblasti strádá tolik našich hraničářů!“ nebo „Država našeho národa nesmí býti zkrácena ani o píď půdy, ani o jediného našeho příslušníka!“ (srov. obr. č. 6).

Závěr

Z předložené analýzy plyne několik skutečností. V první řadě se fenomén národnostních map, resp. map zobrazujících národnostní poměry objevuje v podobě, jak jej známe dodnes, ve 20. a 30. letech 19. století, dosahuje svého vrcholu v souvislosti s rozvojem statistických šetření od 80. let 19. století a je častým tématem kartografie až do druhé světové války. Z hlediska jeho dynamiky je možno rozlišit období předstatistické do 80. let 19. století (pokoušející se vymezit jednoznačnou národnostní hranici), statistické do první světové války (jehož oblíbeným žánrem byly odstíny území podle procenta národnosti) a období pokusů o inovace v tomto žánru po roce 1918 (využití bodové metody, diagramů nebo šrafování). Prostorově je tento fenomén z hlediska svého vzniku především záležitostí německých zemí a střední Evropy. Pravděpodobně se politickému významu česko-německé jazykové hranice v očích současníků vyrovnalo v daném období pouze vnímání hranice polsko-pruské, případně rakousko-italské. Od 70. let vzrůstá také význam národnostních poměrů Uher, nebo Alsaska-Lotrinska. Specifikem česko-německé jazykové hranice bylo nepochybně i to, že měla relativně jasný průběh, s nemoha jazykovými ostrovy. To by podle názoru německého národního hnutí umožnilo celkem snadné politické rozdělení českých zemí, což pochopitelně odmítaly české elity reprezentující většinu obyvatelstva českých zemí.

Za druhé náš výzkum potvrdil **funkci národnostních map jako média ve službách moderního nacionalismu**, což je v zásadě patrné od začátku vzniku národnostních map, ale extrémní případy vytváření map ve shodě s nacionalistickými programy vznikají zejména v době společenských, resp. etnických konfliktů, v letech 1848, 1918 a na konci 30. let 20. století. Od dob rozvoje národnostních statistik se objevovaly

první Československé republiky, red. Ol'ga Šrajeroová, Olomouc 2003, s. 173–193; Karel ŘEHÁČEK, Národní jednoty pošumavská (1884–1951), in: Tamtéž, s. 222–244.

²⁷⁰ K. ŘÍHA, Národnostní mapa západních a jižních Čech (jako pozn. 99); TÝŽ, Národnostní mapa severní Moravy (jako pozn. 108); TÝŽ, Národnostní mapa severních a východních Čech (jako pozn. 108); TÝŽ, Národnostní mapa jižní Moravy podle úředního sčítání v r. 1930 (jako pozn. 108).

²⁷¹ Přispějte Národní jednotě severočeské: 50letí 1885–1935, [S.l.]: Národní jednoty severočeské, 1935. Za laskavé poskytnutí pohlednice ze soukromé sbírky děkujeme dr. Tomáši Grimovi.

manipulace pomocí škálování, vymezení škálovaných regionů, pojmenování mapových jevů a názvosloví. Meziválečným fenoménem byla zejména politická hesla doprovázející mapy v letech vyostřených etnických konfliktů, nebo pokusy vydávat mapy k oslovení mezinárodní veřejnosti ve prospěch záležitostí etnika (mapy ve francouzštině a angličtině od českých i německých autorů). Konečně pozoruhodnou iniciativou je několik map pokoušejících se brát v potaz perspektivu druhého národa.²⁷²

Třetím trendem je, že ačkoli se skutečná česko-německá jazyková hranice během sledovaného období příliš neměnila, zejména před rokem 1850 docházelo na německojazyčných mapách k různým **záměrným zkreslením**, zatímco česká zkreslení z té doby jsou menší. Absurdní bylo tvrzení německojazyčných autorů z počátku sledovaného období o německém pásu oddělujícím Čechy a Moravany, nebo o podobném pásu téměř oddělujícím Moravany od Poláků. Podobně se objevovala snaha německojazyčných geografů představovat některá města jako německá (metropole, nebo města ležící poblíž jazykové linie) a označovat Svitavsko za německý jazykový poloostrov. Příkladem manipulace doby statistických šetření byla neochota německých kartografů uznat význam českého osídlení Mostecká od 80. let 19. století a naopak snaha českých autorů tento fenomén zveličovat, a to zejména po roce 1918. Příkladem manipulací českojazyčných kartografů byla identifikace tzv. zněmčelých území, kdy jak historické, tak aktuální mapy takto označovaly určitá území a naznačovaly tak záměr je opět počesťit. Opuštění koncepce národnostní hranice a jeho nahrazení v době statistických šetření koncepcí krajů či okresů různých barev podle procenta národnosti bylo jen zdánlivým krokem k vyšší objektivitě, reálně však zachovávalo prostor k manipulacím, větším či menším, které byly velmi silné v meziválečném období zejména ze strany českých Národních jednot, zatímco tak silná zkreslení z pera německých geografů v tomto období neexistují. Těmto zkreslením z pera českých nacionalistů se vyrovnaly, ba dokonce je v mnohém předčily až národnostní mapy Československa vydávané v nacistickém Německu.

Čtvrtým trendem je **postupná proměna názvů českého a slovenského etnika** a jeho etnografických skupin směrem k homogenizaci, k níž docházelo v českojazyčných mapách, naopak setrvávání map německojazyčných na představě rozdrobenosti slovanských obyvatel českých zemí do subetnik. Zde je nejdůležitější u českojazyčných autorů po roce 1848 vznik kategorie jednotného českého národa v Čechách a na Moravě, doprovazený vznikem koncepce jednoho dosud nepojmenovaného národa Čechů a Slováků. Tento trend vrcholil prosazováním koncepce čechoslovanského národa po roce 1900 a československého národa po roce 1918. Naopak odlišné je pojetí německo-rakouské, zdůrazňující až do 60. let 19. století rozdělení českého etnika na

²⁷² Např. K. v. CZOERNIG, Ethnographische Karte der Oesterreichischen Monarchie (jako pozn. 22); F. MACHÁT, Československá republika (jako pozn. 50); TÝŽ, Československá republika (jako pozn. 110); Národnostní mapa Československé republiky dle sčítání lidu z r. 1930 (jako pozn. 111).

Čechy a Moravany a rozdělení Moravanů na subetnika. Od 60. let sice i německo-rakouské pojetí akceptuje koncepci jednotného českého národa v Čechách a na Moravě, ale rakouští geografové v 80. a 90. letech 19. století důrazně odmítají koncepci jednotného národa Čechů a Slováků a mnozí z nich na ní trvají až do První světové války. Rakouské pojetí Čechů a Slováků jako dvou oddělených národů převládne u téměř všech německojazyčných geografů po roce 1918, v protikladu k české tezi o československém národě.

Pátým trendem bylo **přetrvávání oddělených map Čech a Moravy** jako prostorového vymezení českojazyčných i německojazyčných národnostních map. Čechy a Morava se společně objevovaly pouze na mapách větších celků, habsburské monarchie, Němců, Slovanů nebo Evropy. Kategorie spojených českých zemí se dostávala do české kartografie jen pozvolna, a až do roku 1918 byly hlavním zobrazovacím rámcem jednotlivé historické země. Je možné to vysvětlovat tím, že zobrazení celého českého národa příliš velký optimismus u českých kartografů nevyvolávalo, neboť byl ze tří stran obklopen německojazyčnou populací. Navíc Morava byla rozrušena jazykovými ostrovy, takže mohla působit jako slabší místo, kde by mohlo být německé obklíčení českého etnika dokončeno. Do české kartografie tak pronikají české země jako prostorové vymezení map relativně pozdě, výrazněji až v 90. letech 19. století, a byly nazývány jako „Země koruny České“, nebo jako „Čechy, Morava Slezsko“. Do německé kartografie se české země dostávají jako prostorové vymezení map v 19. století jen výjimečně (od 90. let pod označením *Sudetenländer*) a mezi německými kartografy rovněž dominují jednotlivé historické země, případně celá monarchie. Po roce 1918 je jednoznačně nejfrekventovanějším rámcem českojazyčné i německojazyčné kartografie Československo, případně jeho jednotlivé regiony.

Celkově se tak příběh národnostních map českých zemí v 19. a první polovině 20. století pohybuje na pomezí prosazování modernity (technické inovace umožňující tisk a masové rozšíření map), zvyšování role státu (teritorializace) projevující se zaváděním statistických šetření a vzestupu moderního nacionalismu, který si utvářel svůj teritoriální rámec a usiloval o jeho uchování, případně rozšíření. Za těmito účely vytvářené národnostní mapy většinou dokázaly balancovat mezi vědeckou prací a nacionalistickými cíli, přičemž se během sledovaného období zvyšovala jemnost těchto manipulací a docházelo k přesunu od nepravdivého zachycení národnostní linie k manipulování především pomocí škál, avšak intenzita etnického konfliktu v mapách se projevujícího byla setrvale vysoká a kulminovala v době politických převratů. V daném období také nevznikl žádný pokus českých a německých kartografů o společně vytvořenou národnostní mapu. Ačkoli byla jen menšina map na první pohled skutečně nekorektní, také jen menšina map byla empatická vůči druhému etniku.

Stanislav Holubec – Jitka Močíčková

Depicting of the Czech-German Ethnic Border on Maps between approximately 1820 and 1940

The article deals with the process of depicting the Czech-German language borderline in Czech- and German-language maps published from the 1820s until 1940. Ethnic maps of the Czech lands were created in a situation when the following factors were becoming gradually more and more important: modernity (technical innovations that made printing and mass spread of maps possible), an increasing importance of the state (territorialization) which was demonstrated through the introduction of statistical surveys and an increase of modern nationalism that formed its territorial framework and wanted to keep it or possibly extend it.

An analysis of approximately 250 maps has shown several facts: the phenomenon of ethnic maps, or maps depicting the ethnic situation, appeared scarcely before 1848; its importance gradually grew and peaked in connection with the development of statistical surveys after the 1880s, and remained a frequent cartographic topic up until the Second World War. As regards its dynamics, we can distinguish the pre-statistical period, the statistical period, and the period of innovation attempts in this genre after 1918. Ethnic maps soon became a medium serving modern nationalism especially during social or more specifically ethnic conflicts in 1848, 1918 and at the end of the 1930s. Even though the real Czech-German language border hardly changed during the monitored period, Czech and German authors of maps distorted the facts in various ways, starting with incorrectly drawn borderlines and ending with introduction of statistical surveys using arbitrarily picked degrees of scales with various colors or sizes of regions. The way the regions of Svitavy or Most were depicted is a good example of a varied approach to depiction of facts in Czech and German maps; there was a question whether it was a language island or peninsula and how large the Most region was. Another trend was the gradual change of names of Czech speaking ethnic groups in maps in the process of homogenization in the Czech-language maps and the opposition to it in Austrian and German maps. It was also found out that separate maps of Bohemia and of Moravia were used to present Czech-language and German-language ethnic maps up until the First World War since the united geographic formation of the Bohemian lands suited neither Czech- nor German-speaking cartographers. The category of united Bohemian lands penetrated to Czech cartography very slowly. Up until 1918 individual historic lands or the whole monarchy were the main depicting pattern; after 1918 they were replaced with Czechoslovakia.

Eva Čermáková*

BÝČÍ SKÁLA, NÁRODNOSTNÍ VÁŠŇ A PAMÁTNÁ MÍSTA MORAVSKÝCH NĚMCŮ

BÝČÍ SKÁLA CAVE, ETHNIC PASSION
AND CULTURAL HERITAGE SITES OF MORAVIAN GERMANS

Keywords

Býčí skála Cave
nationalism
Brno
Moravian Karst

Abstract

The Býčí Skála Cave is situated in the central part of the Moravian Karst. The area was researched on a long-term basis by Moravian archaeologist, doctor and speleologist Heinrich Wankel; in 1872 he made an extraordinary discovery there. In the so-called Hallway he uncovered a settlement from the Hallstatt culture era containing valuable artifacts, sacrificed human and animal bodies and also a blacksmith's workshop. The site soon became the subject matter of romantic and nationalistic interpretations both by Czech (Moravian) patriots supporting H. Wankel and also by German patriots organized under the institute of the German House in Brno.

* Mgr. Eva Čermáková, Ph.D., SocioFactor s.r.o., Daliborova 631, 709 00 Ostrava-Mariánské Hory. E-mail: cermakova.eva@post.cz. – Pokud není uvedeno jinak, citáty z němčiny přeložila autorka.

Jeskyňe Býčí skála a moderní nacionalismus

Jeskyňe Býčí skála rozhodně nepatří k těm, které by trpěly nedostatkem odborné pozornosti. Tím více překvapuje, že její enormní význam pro německou menšinu na Moravě na přelomu 19. a 20. století zůstává mimo hlubší zájem archeologické i historické veřejnosti.¹ Spor o etnicitu archeologického nálezů, jakkoliv byl ve své době aktuální a zasahoval daleko za hranice světa intelektuálů, je dnes již zcela zapomenut. Je to dáno částečně tím, že určování etnicity prehistorických nálezů je v archeologických kruzích považováno za překonané a za typickou „dětskou nemoc“ archeologické vědy, které napříště už není třeba věnovat pozornost. Dále svoji roli sehrál i fakt, že šlo především o téma moravských (respektive brněnských) Němců a jako takové bylo téměř úplně vymazáno z historické paměti nejen laické veřejnosti, ale i té vědecké, v důsledku odsunu německého obyvatelstva po druhé světové válce. V předkládané stati si klademe za cíl přiblížit tuto málo známou kapitolu z historie lokality samotné, ale i z dějin Moravy, potažmo Rakouska-Uherska.

Jeskyňe Býčí skála se nachází ve střední části Moravského krasu, v podmanivě krajině Křtinského údolí spojujícího město Adamov a slavné poutní místo Křtiny. Byli to patrně právě poutníci, kteří jeskyni nejpozději v době baroka poprvé hojněji navštěvovali, netušíce, že pod jejich nohama se nachází prehistorické naleziště skrývající obětiny lidské i zvířecí, předměty z bronzu, železa a drahých kovů.² Lokalitu prozkoumal v letech 1867–1873 lékař, speleolog, archeolog a vlastenec **Heinrich (Jindřich) Wankel (1821–1897)**. Co všechno v předsíni Býčí skály objevil a jakou smrt' interpretací tím spustil, je předmětem řady studií i knižních monografií, na něž postačí odkázat a na tomto místě naleziště představit jen ve zcela základních obrysech.³ V prostorách bezprostředně navazujících na vstup do jeskyně (tzv. Předsíň) bylo identifikováno žároviště se zbytky rostlinných i zvířecích obětí (obilí, kůň, vepř), zbytky honosného vozu, bronzové, jantarové, skleněné i zlaté šperky, bronzové nádoby, užitkové předměty a poblíž asi 40 lidských skeletů, se stopami zvláštního zacházení. Naproti žárovišti se nacházely zbytky kovárny s charakteristickou výbavou i zbytky zpracovávaného materiálu – železa i bronzu (kladiva, kovádky, bronzové i železné tyče,

¹ Stručné zmínky najdeme paradoxně především v nejnovější literatuře – např. Martin GOLEC, *Fenomén Býčí skála. Krajina, jeskyňe a člověk*, Praha 2019, s. 189, anebo v germanistické dizertaci (Petr PYTLÍK, *Guido List in Brünn, dizertační práce*, FF MU Brno 2018).

² Eva ČERMÁKOVÁ – Martin GOLEC, *Turistická kolonizace Moravského krasu ve světle epigrafických památek Býčí skály, Český lid 101, 2014, s. 459–482.*

³ Cyril NĚMEC, *Wankelův nález v Býčí skále ve světle nejnovějších objevů*, Blansko 1985; Antonín PRÍCHYSTAL – Miroslav NÁPLAVA, *Záhada Býčí skály, aneb jeskyňe plná otazníků*, Třebíč 1995; Milan ŠIMÁNEK, *Býčí skála, kulturní objekt doby halštatské*, diplomová práce, FF MU Brno 2008; Martin OLIVA – Martin GOLEC – Radim KRATOCHVÍL – Petr KOSTRHUN, *Jeskyňe Býčí skála ve svých dějích a pradějích*, Brno 2015; Milan STLOUKAL – Jindra NEKVA-SIL, *Věčné tajemství Býčí skály*, Praha 2015; M. GOLEC, *Fenomén Býčí skála* (jako pozn. 1).

hřeby, sekery, struska atd.) Symbolem nálezu se stala slavná bronzová figurka býka. Interpretace nálezu je dodnes nejasná, avšak nejčastěji přijímaná hypotéza předpokládá poutní, pohřební a obětní funkci, které plnila Býčí skála coby jeskynní svatyně.⁴

Etnicita nálezů z Býčí skály ve světle dobových interpretací

Osud tomu chtěl, že k objevům v Býčí skále dochází právě v období národnostních sporů mezi Čechy/Moravany a Němci. V duchu tehdejších vlasteneckých snah byl nálezu vykládán ve prospěch jedné i druhé strany, jednoduše proto, že „moravské Pompeje“, jak byla jeskyně označována, představovaly natolik atraktivní památku, že pro vlastenecké kruhy nebylo možné ji ignorovat.⁵ Tomu odpovídaly i dvě etnicky založené interpretační linie.

Slovanská interpretace – Wankel a spol. Heinrich (Jindřich) Wankel, rodák z Prahy, pocházel ze smíšené česko-německé rodiny, ovšem jeho mateřštinou byla němčina.⁶ Navzdory tomu se stýkal s řadou českých přátel a umělců (s malířem Josefem Mánesem se sprátelil na pražských barikádách v roce 1848) a postupem času, především po přestěhování do Olomouce, užíval v zapáleného českého vlastence.⁷ Není tedy překvapivé, že Wankel a jeho blízcí svého času prosazovali slavinitu nálezu z Býčí skály, jakkoliv se to v současné literatuře příliš nezdůrazňuje. Domnívám se, že je třeba to přičíst jistě „aureole“, která Wankela stále provází. Jeho osobnost je (a nutno říci, že právem) obestřena jakousi úctou a respektem a tedy připomínání z dnešního pohledu překonaných sporů o etnicitu halštatského nálezu zdánlivě ničemu neprospívá. Ani tento příspěvek nemá za cíl zdůrazňovat Wankelovy omyly, ale ilustrovat na

⁴ M. GOLEC, Fenomén Býčí skála (jako pozn. 1), s. 102–103.

⁵ Heinrich KIRCHMAYR, Vortrag über die volksthümlich-künstlerische Verwerthung der altdeutschen Geschichte mit besonderer Rücksicht auf Mähren, von der Urzeit bis zur Völkerwanderung unter Beachtung der in den alten Wohnsitzen zurückgebliebenen Germanen, nebst deren Schicksalen und Cultur-Verhältnissen, gehalten am 7. und 11. Februar 1887 im Mährischen Gewerbe-Museum von Heinrich Kirchmayr, Professor, in: Vorträge gehalten in Mähr. Gewerbe-Museum betreffend die Ausschmückung des zu erbauenden Deutschen Hauses in Brünn, hg. Friedrich Wannicke, Brunn 1887, s. 9–13, zde s. 10.

⁶ A. PŘICHYSTAL – M. NÁPLAVA, Záhada Býčí skály (jako pozn. 3), s. 28; Martin OLIVA, Nad Efemeridami Heinricha Wankela, in: Heinrich (Jindřich) Wankel Ephemeriden aus meinem Leben. Efemeridy z mého života, red. Martin Oliva – Petr Kostrhun, Brno 2017, s. 7–8, zde s. 7.

⁷ Petr KOSTRHUN, Kresby a fotografie Heinricha/Jindřicha Wankela, in: Heinrich (Jindřich) Wankel Ephemeriden aus meinem Leben. Efemeridy z mého života, red. Martin Oliva – Petr Kostrhun, Brno 2017, s. 9–10, zde s. 9. – V souladu s volbou Wankela užíváme jeho původního křestního jména (Heinrich) mluvíme-li o období, kdy toto jméno sám používal. V pozdějších obdobích, v době příklonu k českému vlastenectví, začal používat českou variantu svého jména (Jindřich), a to až do své smrti v roce 1897.

nich mimořádně zajímavou kapitolu vlasteneckého zápolení v mnohonárodnostním prostředí tehdejší Moravy.

Ve svém článku z roku 1872 nastoluje Wankel poprvé otázku etnicity, když vyslovuje myšlenku, že figurka býčka představuje idol blízký válečnému slovanskému Bohu Turovi.⁸ Po kritice však tuto myšlenku opouští a v roce 1882 Wankel pouze velmi vágně připisuje nález Bójům, které ovšem nepovažuje ani za Kelty, ani za Germány (sic!).⁹ Další diskuse a spor o etnicitu se rozpoutaly o několik let později a pravděpodobně se o ně značnou mírou zasloužili Wankelovi nejbližší. V roce 1885 v již česky psaném článku Wankel otevřeně mluví o slavnitě nález: „... *nebožtíci druhdy v Býčí skále pohřbení, nebyli ani Keltové ani Germáni, nýbrž pravdojatečně Slované*...“.¹⁰ Důsledně potom o rok později obhájuje slavinitu Wankelův zeť J. Havelka. Jeho argumenty jsou vedeny jednak v duchu tehdy nikoliv neobvyklého naivního autochtonismu („*Morava, hned od dob popotopních počínajíc, zalidněna byla mírumilovnými rolníky Slovanů*“) jednak poukazuje na shodu ornamentů zachycených na bronzových artefaktech se slovanskými folklorními motivy.¹¹ Zmiňuje též pověsti spjaté s jeskyní a zachycené Wolným o dávném „*chrámu Svantovíta nebo Vitislava*“, který se zde měl nacházet.¹² Až úsměvně působí Havelkovy rozpaky nad lidskými oběťmi, které mu narušovaly ideu holubičí slovanské povahy. Prekérní situaci vyřešil tvrzením, že jde nejspíše o osoby zabitě v afektu, v rámci nějaké krevní msty, známé, jak uvádí, i v moderní době v zemích jihoslovanských: „... *lítost' a vášně v takových případech alespoň částečně omlouvají krutost', s jakou provádějí se tyto nešťastné války rodové*...“.¹³ Z dnešního pohledu bizarně působí argumentace Wankelovy dcery Vlasty. Dokládá slavinitu nálezu mimo jiné na motivu svastiky („*sekáčový kříž*“), který zdobil bronzové kování vozu a který považuje za typický slovanský ornament.¹⁴ Tuto linii interpretace lze uzavřít tvrzením, že prosazování slovanského původu nálezu z Býčí skály bylo omezeno převážně na nejbližší okruh kolem Jindřicha Wankela a ani čeští/moravští

⁸ Heinrich WANKEL, Kleinere Mittheilungen II, Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien 2, 1872, s. 307–312.

⁹ Kritika Josef KARABÁČEK, Der angebliche slavische Apiskult in der Býčí skála-Höhle, Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien 2, 1872, s. 325–327, zde s. 325; názorový posun Heinrich WANKEL, Bilder aus der Mährische Schweiz und ihrer Vergangenheit, Wien 1882.

¹⁰ Jindřich WANKEL, Lebka lidská za pravěku, Časopis Vlasteneckého spolku musejního v Olomouci 2, 1885, s. 153–161.

¹¹ Jan HAVELKA, Čelnější památky moravské z doby kovové, Časopis Vlasteneckého spolku musejního v Olomouci, 3, 1886, č. 9, s. 1–11, zde s. 8.

¹² Tamtéž, s. 84.

¹³ Tamtéž, s. 112.

¹⁴ Vlasta HAVELKOVÁ, O starobylosti řemesla kovářského u Slovanů, Časopis Vlasteneckého spolku musejního v Olomouci 5, 1888, č. 19, s. 106–108, zde s. 106–107.

badatelé tuto domněnku nepřijímali, respektive zabývali se mnohem častěji jinými nežli etnickými aspekty lokality¹⁵. V uměleckých kruzích ovšem tato otázka jistý odraz našla – například v kresbách Mikoláše Alše nebo Karla Rélínka, kteří zobrazovaným knížatům Sámovi a Mnatovi vložili do rukou „žezlo“ nalezené v Býčí skále.¹⁶

Germánská interpretace – vlastenci kolem Německého domu. Mnohem významnější roli sehrála Býčí skála v prostředí moravských německých nacionalistů. Velice rychle pojali lokalitu za svoji „národní památku“ a jejich vztah k ní byl nebývale intenzivní. Chceme-li nastínit podobu a příčiny této pozoruhodné afinity, nezbyvá, než začít poměrně široce a sice u vztahů německého a českého obyvatelstva v Brně v poslední čtvrtině 19. století. V daném období docházelo ke značné emancipaci českého/moravského živlu a Němci, ačkoliv v Brně drželi většinu vysokých funkcí i podniků, se čím dál tím více dostávali do pocitů ohrožení ze strany slovanské většiny, která je obklopovala.¹⁷ V této situaci se skupina vlastenců, soustředěných kolem továrníka, podnikatele a průmyslníka Friedricha Wanniecka rozhodla zřídit v Brně Německý dům. Tato instituce byla zamýšlena jako kulturní, společenské a vzdělávací centrum, ve kterém se mohli němečtí spoluobčané scházet bez ohledu na svůj stavovský původ, pouze na základě svého německého původu. Německý dům měl upevňovat vlasteneckého ducha u svých návštěvníků, měl se stát spolkovým domem, pod jehož střechou mohly do té doby rozptýlené německé spolky najít nové a důstojné působiště. Německý dům se měl stát „tvrzí“ ve slovanském moři a umožňovat moravským Němcům objevovat, chránit a upevňovat svoji národní identitu.¹⁸ Samotná stavba Německého domu vznikla po mnoha průtazích v roce 1891 a byla zcela zničena v srpnu 1945.¹⁹

Vize (pseudo)historická – Heinrich Kirchmayr. Projekt stavby Německého domu byl velice ambiciózní a předcházely mu odborné přednášky, které měly za cíl jednak šířit osvětu mezi méně uvědomělými moravskými Němci, jednak získat finance pro realizaci nebývale velkolepého plánu. V této popularizační činnosti vynikal brněnský vlastenecký učitel a historik Heinrich Kirchmayr. Ve své přednášce z roku 1887 představil brněnskému publiku 24 skic německých malířek a malířů, které se měly stát předlohou pro výzdobu interiérů Německého domu (nástěnné malby, předlohy pro go-

¹⁵ Nejčastěji diskutovanými tématy byly (a jsou dodnes) otázky týkající se významu lokality; zda šlo o místo katastrofy, obětiště, svatyni či pohřebiště.

¹⁶ A. PŘICHYSTAL – M. NÁPLAVA, Záhada Býčí skály (jako pozn. 3), s. 68.

¹⁷ Jiří MALÍŘ, Společnost v Brně mezi Besedním a Německým domem, in: Besední dům. Architektura, společnost a kultura, red. Lea Frimlová – Zdeněk Geist – Miloš Štědroň, Brno 1995, s. 15–51, zde s. 42.

¹⁸ Šárka NAVRÁTILOVÁ, Německý dům v Brně, stavba bez historické paměti. Středoskolská odborná činnost, Topolany 2010, s. 25–26.

¹⁹ Vladimír FILIP, Německý dům, německé spolky, Brno 2016.

belíny, obrazy a jiné umělecké formy).²⁰ Motivy byly zvoleny patrně přímo Kirchmayrem a vycházely z (domnělých i skutečných) dějin Germánů – především Kvádů na Moravě. Kompletní výčet motivů představených Kirchmayrem komentuje např. Pavel Cibulka, na tomto místě se proto omezím pouze na přiblížení motivů souvisejících přímo s konkrétními moravskými lokalitami.²¹

Germánští lovci před Evinou jeskyní – lovci zpracovávají právě skoleného jele-
na. Dnes je tato jeskyně známá pod označením Jáchymka. Nachází se v Adamovském údolí nedaleko Býčí skály.

Scéna obětování býka na Krkavčí skále. Jde o skalní stěnu v bezprostřední blízkosti Býčí skály.

Pohřeb germánského knížete v Býčí skále. Podle Kirchmayra je to padlý válečník, za ním jsou vedeni zajatci, aby ho následovali ve smrti, „jak je germánským zvykem“. Podle této skici vznikla patrně pozdější ilustrace Žárový pohřeb kvádského knížete použitá v Kirchmayrově díle z roku 1893 (obr. č. 1).

Získávání železa u Kvádů – kováři v jeskyni Býčí skála u Brna. Tento klíčový obraz se bohužel nezachoval v žádné reprodukci, ovšem Kirchmayr jej popisuje velice detailně.²²

²⁰ H KIRCHMAYR, Vortrag (jako pozn. 5); skici jsou jen slovně popsány, v reálné podobě byly patrně vystaveny v muzeu po čas přednášky. Pouze minimum z těchto návrhů se nám zachovalo jako ilustrace Kirchmayrova pozdějšího díla (srov. obr. č. 1–3).

²¹ Pavel CIBULKA, Historicko-mytologické motivy výzdoby Německého domu v Brně, in: Paměť míst, osobností a událostí: Historie jako identita a manipulace, red. Milan Hlavačka et al., Praha 2011, s. 348–374.

²² „V nevelké vzdálenosti od Brna, uprostřed hor Moravského Švýcarska se nachází jeskyně Býčí skála (Stierhöhle), skutečné Pompeje zajímavých nálezů z našeho dávnověku, nálezů, které podle svého stylu a časového zařazení zcela odpovídají kvádskému hradu ve Stillfriedu. Kvádové dokázali železo nejen získávat, ale i zpracovávat. Kováři byli velmi uznávaní, a co se týče staroger-
mánského železářství, jsme zde na Moravě v mimořádném regionu, nesrovnatelném s jakoukoliv jinou oblastí osídlenou Germány. Největší dosud známá kovárna celé germánské prehistorie byla objevena v Býčí skále; byla opuštěna v čase markomanských válek, poté sloužila jako hrobka knížete a teprve v nejnovější době se jí podařilo odkrýt snazivému badateli dr. Heinrichu Wankelovi. Obraz nám tuto kovárnu v Býčí skále představuje. Vlevo ve výhni hoří oheň a tovaryš v ní žhaví železo, vedle pracují dva kováři, oděni jen v zástěrách. Kovají velkými kladivy (takovými, jaká se v Býčí skále skutečně našla a byla uložena do vídeňského dvorního muzea), kováři železo, které mistr přidržuje kleštěmi. Vedle toho je chladicí kotel na kalení a tvrzení železa, vyzdobený právě takovým dekorem, který odpovídá zde objeveným nádobám. Při levém vstupu se nachází takzvaná studená kovárna. Dva muži jsou zaměstnáni okováváním štítu, třetí brousí meče, čtvrtý přináší v náruči čerstvě okované vrhací oštěpy. Množství obranných i útočných zbraní poukazuje na válečnického ducha oné doby. Při pravém vstupu se nachází jakýsi trh; jsou tu k mání řetězy a hřebíky, nože a srpy, klíny, kleště, dláta, kladiva a sekery. Před jeskyní zkouší válečník objednaný meč, zatímco ostatní jeho zbraně zatím leží opodál. Celý tento historicky věrný obraz je plný života, je to svědectví prastarého moravského průmyslu“ (H. KIRCHMAYR, Vortrag (jako pozn. 5), s. 10).

Obr. č. 1. Žárový pohřeb kvádrského knížete (ilustrace sester Görlichových).

– In: H. KIRCHMAYR, *Der altdeutsche Volksstamm II* (jako pozn. 27), obr. příl.

Trh v Eburodunu na úpatí Špilberku. Toto antické jméno blíže nelokalizovaného sídla ztotožňoval Kirchmayr s Brnem. Rovněž tato skica se stala podkladem ilustrace v pozdější Kirchmayrově publikaci (obr. č. 2).

Reginhart, biskup pasovský jako moravský věrozvěst.

Radegast (druh Alarichův) v kruhu svých hrdinů v moravském Radhošti. Zde Kirchmayr představuje německou variantu pověsti o rytířích spících v hoře, jak ji známe například v souvislosti s horou Blaník. I tato skica se stala podkladem ilustrace v pozdější Kirchmayrově publikaci (obr. č. 3).

Nelze si nepovšimnout, jaký význam Kirchmayr přikládal nejen Býčí skále, ale i jejímu bezprostřednímu okolí (Krkavčí skála, Jáchymka). Autory návrhů byli nejlepší umělkyně a umělci z okruhu brněnských Němců. Na prvním místě to byly sestry Marie a Sofie Görlichovy – absolventky mnichovské školy historické malby²³ a Emil Pirchan, významný brněnský portrétista a rodák ze Svaté Kateřiny nacházející se ne-

²³ Stejnou školu absolvoval i Václav Brožík, malíř interiérů Národního divadla a Alfons Mucha (vzpomeňme jeho monumentální Slovanskou epopej).

Obr. č. 2. Kvádský trh v Eburodunu na úpatí Špilberku (ilustrace sester Görlichových).
– In: H. KIRCHMAYR, *Der altdeutsche Volksstamm II* (jako pozn. 27), obr. příl.

daleko Moravského krasu.²⁴ Ačkoliv se představované návrhy nakonec realizovaly jen ve velmi omezeném měřítku, máme některé z nich zachovány alespoň coby ilustrace Kirchmayrovy publikace *Dějiny Kvádů*, kde prosazoval původnost germánského (kvádského) osídlení střední Evropy.²⁵ Bohužel skici týkající se přímo Býčí skály dochované nebyly.²⁶

Kirchmayrovi přirozeně nebyly neznámé názory Wankela a jeho blízkých o slavnosti nálezů. Ve jmenované publikaci s Wankelem polemizuje, dokonce jej až napadá a obviňuje ho z neznalosti germánských reálií: „V době vyhodnocení nálezů byly naše

²⁴ P. CIBULKA, *Historicko-mytologické motivy* (jako pozn. 21); Radek RYŠÁNEK, *K výzdobě brněnského Deutsches Hausu* [online], poslední změna 18. 9. 2017. Dostupné z: <http://www.rysanek.cz/?cat=7> [cit. 29. 7. 2020].

²⁵ Heinrich KIRCHMAYR, *Der altdeutsche Volksstamm der Quaden*, Brünn 1888.

²⁶ Ze skic, které Kirchmayr popisuje, se zachovaly pouze ty, které použil jako ilustrace své knihy. V Německém domě potom byly realizovány (jako nástěnné malby) jen ojedinělé motivy. Podle slov Wanniecka bylo v dlouhodobějším plánu postupně tyto obrazy v interiéru tvořit a doplňovat tak výzdobu ve vlasteneckém duchu. Plány ovšem byly větší než dostupné finance a řada projektů tak nebyla nikdy uskutečněna.

Obr. č. 3. Zázračný spánek Radegasta a jeho hrdinů v hoře Radhošť (ilustrace sester Görlichových). – In: H. KIRCHMAYR, *Der altdeutsche Volksstamm II* (jako pozn. 27), obr. příl.

znalosti, co se týče těchto starožitností, na podstatně nižší úrovni než dnes, mimoto je dr. Wankel seznámen se starogermánskými bájemi, legendami a pantheonem spíše vůbec než málo a také proto, že je mnohem více přístupný cizím vlivům, jako ještě teď je ovládán slovanskými idejemi a osobnostmi, zdá se tedy jasné, že svůj nález v protikladu se všemi odborníky v Brně i Vídni klasifikoval co se týče času a příslušnosti velmi svérázně. Napsal totiž: „Zde nalezené starožitnosti se vztahují k době 500–400 před Kristem; v této době zde žili Bójové (!), kteří jistě nebyli ani Keltové (!) ani Germáni.“²⁷

Kirchmayr napadá na mnoha místech Wankela a sám přináší svérázné „důkazy“ svědčící podle něj o germánském původu nálezu. Ať už šlo o dolichocefální lebky z jeskyně či údajný „kalich“ vyrobený z lebky – obě považuje za důkaz toho, že v Býčí skále byli pochováni Germáni.²⁸ Dále argumentuje, že jména sídel v okolí jeskyně jsou původně německá (jmenuje vsi vzešlé z období středověké velké kolonizace: Mollen-

²⁷ Heinrich KIRCHMAYR, *Der altdeutsche Volksstamm der Quaden II. Bildungs-Verhältnisse des altdeutschen Volksstammes der Quaden und über deren theilweise Fortdauer in den alten Wohnsitzen*, Brünn 1893, s. 59.

²⁸ H. KIRCHMAYR, *Der altdeutsche Volksstamm II* (jako pozn. 27), s. 61.

burk, Ruprechtov a Holštejn) a tedy jiný, než germánský původ nálezů nepřichází podle něj v úvahu.²⁹ Kirchmayr reaguje pouze na starší Wankelovy publikace nálezů z Býčí skály, které vyšly v německém jazyce, mladší práce Wankela a jeho spolupracovníků unikly Kirchmayrově pozornosti patrně proto, že byly publikovány už v češtině.

Vize romanticky nacionalistická – Quido von List. Kirchmayr nebyl jediným z okruhu vlastenců Německého domu, koho Býčí skála zaujala. Velmi zajímavý obraz této lokality podal také problematický vídeňský vizionář, spisovatel a okultista Quido von List.³⁰ Jeho pozornost se však nejprve soustředila obecně na dějiny Germánů ve střední Evropě. V roce 1888 vydal román *Carnuntum*, ve kterém líčí střet „ryzího světa“ panonských Germánů s kulturou krutých a pokleslých římských utlačovatelů. Jde o žánrově neobvyklé dílo, v němž spojuje historické a archeologické prameny, stejně tak jako pověsti a vlastní vize a inspirace. V závěru románu dochází k vyvrácení římského panonského města Carnuntum germánskými Kvády a jejich spojenci, kteří tak vykonali pomstu za vraždu svého krále Gabina. Román tak v podstatě vytvořil literární protiváhu Kirchmayrových publikací o Kvádech. Stejně jako on poukazuje na historický význam východních Germánů, na jejich slavné a starobylé dějiny v tomto regionu, tedy ve středním Podunají, počítaje v to nejen Rakousko, ale i Moravu. Románu se dostalo široké pozornosti a vzbudil velký ohlas i mezi brněnskými Němci, v čele s Fridrichem Wannieckem. Ten byl Listem doslova okouzlen a stal se jeho doživotním mecenášem.³¹

Seznámení s Wannieckem představovalo pro Lista výrazný životní mezník. Jeho pozornost se díky novým přátelstvím obrátila k oblasti Brněnska a můžeme se domnívat, že zejména krajina Moravského krasu mu učarovala. V roce 1899 vydává drama *Král Vannius (König Vannius)*, který se z větší části odehrává právě na Moravě. Není překvapivé, že publikace vyšla v Brně, v nakladatelství Německého domu. Král Vannius vystupuje v dramatu jako určitá východní obdoba slavného Arminia – cherského bojovníka proti Římanům v západní Evropě. V prvním dějství Vannius přichází do kovárny v Býčí skále a svým kovářským uměním oslňuje starého kováře Wittiga (tajného strážce pokladu dávného krále Markomanů Marobuda). Vannius v okamžiku vyková lopatu. Ukazuje ji svým kvádským druhům s tím, že potřeba jsou nyní lopaty, aby se Germáni mohli opevnit ve svých sídlech. Meče potřeba nejsou, dají se vždy sebrat Římanům. Strhává svým nadšením ostatní a stává se králem Kvádů. Druhé dějství se odehrává v posvátném háji „nedaleko naší kovárny z prvního dějství“.³² Upro-

²⁹ H. KIRCHMAYR, *Der altdeutsche Volksstamm II* (jako pozn. 27), s. 61.

³⁰ Zevrubné zpracování Listova díla a jeho vztahu k Brnu, respektive k brněnskému Německému domu podal P. PYTLÍK, *Guido List in Brünn* (jako pozn. 1).

³¹ P. PYTLÍK, *Guido List in Brünn* (jako pozn. 1), s. 19.

³² Guido von LIST, *Král Vannius*, německé královské drama, Brno 2019, nestr.

střed borového lesa, „nad nímž se tyčí divoká skaliska, je palouk, na jehož okrajích jsou kvetoucí keře plně pláňných růží.“³³ Zde se Vannius setkává s Nannou, dcerou krále Marobuda, která zde žije inkognito. Třetí dějství se odehrává v městě Eburodunu (Brno). Nanna a Vannius slaví svatbu. Vanniovi bratřenci se pokusí krále zradit, ten je na přímlovu královny nechá na živu, ale vyhání je z města. Ve čtvrtém dějství se z Vanniova království začne vytrácet svornost, lidé nejsou schopni pochopit jeho ideály a odvrací se od něj. Páté dějství se odehrává na hradě Stillfried.³⁴ Zde dochází k boji mezi Římany, se kterými se spojili i zrádci v čele s Vangiem a Sidem. V boji umírá Vannius i jeho syn. Nakonec umírá v obleženém Stillfriedu vlastní rukou Nanna i kovář Wittig. Starý kovář před smrtí odmítne zrádcům prozradit, kde se skrývá poklad který střežil: „... leží zakopán a zaklet devět stop hluboko v mateřském lůně země! Poklad Kvádů nikdy nezískáš! Až v dalekých časech jej získá rod, který už nezahlédl ani stín Tvých prokletých myšlenek...“. Tak List ústy kováře prorokuje objevení pokladu v Býčí skále.

Drama můžeme vnímat jednoznačně jako hold Podunajským Kvádům, ovšem pozornému čtenáři neujde jistě další nečekaný aspekt.³⁵ Již R. Ryšánek naznačuje, že List v tomto dramatu oslavil svého přítele a chlebodáře Wanniecka.³⁶ Nabízí se tu jednak blízkost jmen: Wannieck a Vannius. Symbolický je i úvod románu, kde Vannius předvádí své kovářské mistrovství v Býčí skále.³⁷ Zmíníme na tomto místě, že Wannieck byl mimo jiné i prezidentem pražské železářské společnosti. Rovněž poslední slova, která vložil List do úst krále Vannia, než zemře v náručí Nanny, jsou velmi dvojznačná: „Kvádové – Eburoduňští moji – blaze žijte! – Vráťím se, abych Vám přinesl, co jste nyní nemohli pojmout. Zase s Vámi budu kráčet, Vy – drazi – blaze žijte! – Do Walhally, – valkýro!“³⁸ Domníváme se, že zde je ukrytá poklona Listova, který průmyslníka a národního buditele Wanniecka ztotožňuje s navrátilivším se králem Vanniem, aby „svým Kvádům“ přinesl to, co už snad budou moci pojmout, tedy ideu jednoty a pozvednutí germánského národa.³⁸

³³ Podle popisu se můžeme domnívat, že jde o palouk pod Krkavčí skálou, další z míst skicovaných pro potřeby výzdoby Německého domu.

³⁴ Ve skutečnosti jde o další archeologickou lokalitu z doby halštatské – hradisko nad řekou Moravou (Dolní Rakousko). Rovněž Stillfried připisuje List Kvádům, stejně jako Býčí skálu.

³⁵ Vanniovo království skutečně existovalo v době římské v prostoru mezi řekami Moravou a Váhem. Šlo však o vazalské království Říma, které vůči němu nevystupovalo nijak odbojně. Tento fakt pochopitelně z Listova díla nijak nevyplyvá. Autor s historickými skutečnostmi pracoval naprosto volně.

³⁶ R. RYŠÁNEK, K výzdobě (jako pozn 27).

³⁷ Připomeňme, že mnohý starogerámský mýtický hrdina byl též zručným kovářem (Siegfried, Wieland).

³⁸ Vannius nebyl jen Listovým oblíbeným tématem. Sochař Carl Wollek vytvořil sochy Vannia a dalšího germánského krále Gabina, které zdobily vchod do Německého domu.

Drama Král Vannius ovšem není jediným Listovým dílem, kde se věnuje krajině Moravského krasu. Již v roce 1891 vydává obsáhlou dvoudílnou publikaci *Deutsch-Mythologische Landschaftsbilder*.³⁹ Jakýsi fantaskní mytologizující průvodce po Moravě a Rakousku, kde se v duchu naivního autochtonismu snaží dokázat pradávnu přítomnost na všech významných lokalitách daných regionů. Ani okolí Býčí skály neušlo jeho zájmu. Tvrdí, že Adamovské údolí, kde se jeskyně nachází, se původně jmenovalo Wotanovo údolí a tvořilo posvátné území Kvádů. Evina jeskyně (častěji zvaná Jáchymka nedaleko Býčí skály) je podle něj původně Fréjina (Frouwina) jeskyně.⁴⁰ Přejmenování mají podle něj na svědomí nepůvodní a nově přišedší Slované, kteří vytlačili Germány a do krajiny nově promítli svoji křesťanskou víru (Adam a Eva), Listem vnímanou jednoznačně negativně. List zde nepokrytě fabuluje a rovněž v případě Býčí skály uvádí, že původně se jmenovala Wotanova jeskyně, poté ji Slované přejmenovali na „Bečiskalu“ (údajně podle kolotavých zvuků, „bečení“ ponorné řeky), a teprve po nálezů sošky býčka se měla přejmenovat na Býčí skálu.⁴¹ Přes zcela zjevnou manipulaci s fakty se Listova publikace těšila oblibě a k jejímu dalšímu vydání dochází již v roce 1901.

Závěr

Spor o Býčí skálu můžeme dnes považovat za zapomenutou epizodu v česko-německých vztazích přelomu 19. a 20. století. Přesto se domníváme, že vztah německé menšiny k této lokalitě je pozoruhodný z hlediska tvorby národní historie v daném regionu. Vlastenci soustředění kolem Německého domu dokázali vybrat taková místa a události, které rezonovaly s jejich založením. Tak se stal Moravský kras krajinou, se kterou Němci pocíťovali bytostnou sounáležitost nejen díky bohatství archeologických nálezů, ale patrně i díky tradici železářství, která byla u německých průmyslníků 19. století stále živá. Snad i divoká příroda krasu odpovídala dobovým romantickým představám o hlubokých lesích jakožto pravlasti původních Germánů.⁴² Ovšem tato oslava krajiny byla pouze jedním střípkem v mnohem větší vlastenecké mozaice moravských Němců. Můžeme souhlasit s výrokem překladatelky Listova díla D. Sedlák-Čevelové, že: „*Král Vannius Guida von List, Kirchmayrovy „Dějiny kmene Kvádů“ a malby seseter Görlichových [...] vytvářejí zcela impozantní celek ztvárnění podstaty romantického nacionalismu, opírající se o pilíř literární, dějinný a malířský, který má svůj ekvi-*

³⁹ Guido von LIST, *Deutsch-Mythologische Landschaftsbilder*, Wien 1891.

⁴⁰ Němečtí turisté nazývali jeskyni „Evinou jeskyní“, zatímco čeští turisté „Jáchymkou“.

⁴¹ Jméno jeskyně je prokazatelně starší než nález býčka.

⁴² Simon SCHAMA, *Krajina a paměť*, Praha 2007.

valent v Jirákových Starých pověstech českých a Muchově Slovanské epopeji“.⁴³ Ačkoliv jde v naší historii o kapitolu již uzavřenou a zapomenutou, tvoří německá vlastenecká krajina pozoruhodný fenomén přelomu 19. a 20. století a současně obohacuje náš pohled na vnímání moravské krajiny.

Eva Čermáková

Býčí Skála Cave, Ethnic Passion and Cultural Heritage Sites of Moravian Germans

The Býčí Skála Cave is situated in the central part of the Moravian Karst. In 1872 the doctor, speleologist and patriot Heinrich (Henry) Wankel made an extraordinary discovery there. The Hallstatt era burial site/offering site/blacksmith's workshop with many valuable artifacts comprising human and animal corpses became a sensational discovery, however, at the same time it also stirred up disputes regarding the interpretation of the difficult archaeological situation. Due to imperfect documentation corresponding to the time of discovery, there has been a discussion about this location until today. However, the dispute over the ethnicity of the finds provoked another dispute soon after the discovery. The dispute did not attract the attention of experts, however, it sparked a controversy between Moravian and German patriots.

The discoverer Wankel and his close friends promoted the Slavic nature of the finds, however, their opinions were not generally acknowledged by Czech historians and other professionals. The German interpretation of the finds from the Býčí Skála Cave presented by German patriots, who were supported by a Brno nationalistic institution called the German House led by industrialist and sponsor Friedrich Wannick, is extremely interesting. They considered the Býčí Skála Cave to be of Germanic (Quadi) origin and understood it a proof of industrial and cultural maturity of ancient Germans. They also considered it evidence of German settlement in this part of Austria-Hungary. The motifs linked with the Býčí Skála Cave and the Moravian Karst were to become a model for monumental decorations of the German House in Brno. We think that this resulted from the iron and steel tradition documented not only in the Býčí Skála Cave but also within the broader area of the Moravian Karst. It is beyond doubt that this fact was in harmony with the old-German mythology (where many heroes were skilled blacksmiths), with German industrialists in Moravia and specifically with the father of the German House Wannick since he himself presided the Prague iron and steel association. Some German patriots most likely identified this man with the returning “King Vannius” who brought to “his Quadi people” unification, identity and support at times when the German minority in Moravia experienced an extremely strong feeling of uncertainty resulting from the gradually more and more emancipated Czech people.

⁴³ Denisa SEDLÁK-ČEVELOVÁ, Epilog překladatelky, in: G. von LIST, Král Vannius (jako pozn. 32), nestr.

RECENZE A ZPRÁVY

Lucie RYCHNOVÁ, František Josef Šlik a česká barokní krajina. Život šlechty na východočeském venkově, Praha, Scriptorium 2020, 298 s. ISBN 978-80-88013-99-0.

Krajina se stala velmi diskutovaným tématem. Podoba veřejné diskuze o ní je obvykle formována politickými, ekonomickými a environmentálními zájmy, takže názory vědců a badatelů tvoří jen zlomek toho, co lze slyšet a číst. Čím častěji je krajina diskutována jako každodenní mediální téma, tím více je potřeba ocenit poctivou badatelskou práci, pojednávající problematiku do hloubky a snažící se porozumět záměrům stojícím za určitou podobou krajiny. Práce historika krajiny je ztížena tím, že onu zkoumanou podobu krajiny musí nejprve extrahovat z různých typů pramenů, než přistoupí k jejímu zkoumání a následné interpretaci.

Lucie Rychnová je badatelkou, která se dlouhodobě věnuje tématu historické kulturní krajiny Františka Josefa Šlika – tedy přibližně území mezi Jičínem, Libání a Kopidlnem v letech 1675–1740. Předkládaná kniha je výsledkem dlouhodobé, poctivé a nutno říci, že úspěšné badatelské práce. Svým způsobem jde o završení dosavadního autorčina výzkumu.¹ Skvělým doplňkem textu a potěšením čtenáře je 102 barevných obrazových příloh, které dotvářejí dobrý dojem z celé knihy.

Text je strukturován systematicky, sama autorka logiku tohoto uspořádání vysvětluje (s. 12), načež následuje rekapitulace poměrně obsáhlé literatury k raně novověké krajině Jičínska. Je připomenuto, že počátky badatelského zájmu o zdejší šlikovskou krajinu jsou spojeny s pozorností, jež byla věnována Valdštejnovým projektům.² Následně autorka vymezuje svá pojmová a metodologická východiska s důrazem na pojmy „*krajina*“ (spolu s příslušným sémantickým rámcem) a „*život na venkově*“. V pojednání o venkovském životě šlechty prokazuje autorka svůj přehled o humanisty

¹ Základem textu je disertační práce Lucie RYCHNOVÁ, *Komponovaná krajina Františka Josefa Šlika a „krajinotvorba“ kolem roku 1700*, FF UK Praha 2016.

² Zejména konference „Valdštejnská loggie a komponovaná krajina v okolí Jičína“ uspořádaná roku 1997.

vydávané antické literatuře. Ta jistě měla vliv na vnímání krajiny po většinu raného novověku. Toto vymezení je důležité i proto, že dosud byl v českém prostředí významný badatelský zájem orientován spíše na šlechtické kariéry a dvorské prostředí.

Priměřená pozornost je věnována geografickému vymezení šlikovských držav ve východních Čechách, a dokonce i jejich historii před příchodem Šliků. Historii působení rodu v regionu je pak věnována další kapitola, v níž je zpracována i biografie Františka Josefa Šlika (1656–1740) s přihlédnutím k jeho pobytu v Itálii během kavaleristické cesty. Ta je chápána jako formující zkušenost, která nejspíše zásadně ovlivnila Šlikovu stavební činnost. Kromě toho byl zjevně pro stavebníka Šlika určující vývoj jeho kariéry a životní dráhy. Následující oddíl je věnován hospodářské situaci a sídlům. Pasáže o rybnících, opírající se mimo jiné o nevydané dílo Jaroslava Mencla,³ pivovarech a lesích, považuji za kvalitně zpracované a dostatečně podrobné. Oproti tomu mohlo být více prostoru věnováno sídelní struktuře, velikosti vsí a charakteru zástavby stejně jako sociální diferenciaci. Autorka ostatně pracovala s Tereziánským katastrem (jak s edicí, tak s archivním materiálem z Národního archivu), který některé z těchto jevů zachycuje.

Kromě hospodářských záměrů se v krajině odrážela i náboženská situace. Konkrétně se autorka věnovala církevní správě a vztahu Františka Josefa Šlika k ní, dále působení jezuitů na panstvích (zejména v kontextu blízkosti jičínské koleje) a činnosti nekatolíků nebo náboženským praktikám mimo dohled církve. Do souvislosti s potíráním nekatolíků pak dává např. výstavbu kostela sv. Vavřince v obci Vršce od stavitele Filipa Spannbruckera.

Výše uvedené části knihy lze číst jako určitý úvod k vlastnímu jádru práce, které čítá přibližně 100 stran. Zde jsou již detailně probírány jednotlivé stavby. Ty jsou v první polovině kapitoly zasazeny do kontextu života a kariéry stavebníka, včetně vývoje stavební činnosti po odchodu Šlika ze zemských úřadů a usazení se na venkově. V druhé části jsou tyto stavby představeny v kontextu krajiny a čtenář je proveden po jednotlivých panstvích. Tuto kapitolu, pojatou velmi invenčně, lze považovat za hlavní příspěvek knihy do diskuze o české barokní krajině. Autorka zde velice zdařile propojuje své umělecko-historické vzdělání, archivní výzkum a znalost studovaného regionu, aniž by se nechávala unášet k vzletným či nepodloženým tezím na základě dojmů. Naopak čtenáři je předkládána kvalitní, věrohodná a především historicky podložená argumentace.

Před závěrem knihy je ještě zařazen exkurz do jičínské knihovny Františka Josefa Šlika. Zde autorka klade důraz na spisy o architektuře, zahradách a pěstování, topografie a tzv. *Hausväterliteratur*. Cenné je zjištění, že jde většinou o díla vydaná v době Šlikovy dospělosti, tedy lze usuzovat, že hrabě sám se o knihy zajímal a prav-

³ Regionální muzeum a galerie v Jičíně, Podsbírka historická, fond Rukopisy, Jaroslav MENCL, Rybníční hospodářství na Jičínsku, rkp.

děpodobně z nich i čerpal informace, kterými se řídil jako správce („*Hausvater*“) a stavebník na svých panstvích.

Stavebník František Josef Šlik si tedy počínal citlivě k okolní krajině, resp. krajinu využíval pro komponování nápaditých prostorových vztahů mezi jednotlivými stavbami. Jeho činnost odráží jak hospodářský zájem, tak osobní spiritualitu, nejspíše včetně přání zplodit mužského potomka. Některé stavby (zámek v Jičíněvsi, loretánská kaple u Veliše) nabízejí výhled do okolí a na další vybrané stavby. Je otázkou, nakolik byl tento výhled privilegovaný, nebo zda byl umožněn i návštěvníkům z řad širších vrstev. Kromě toho stavby jednoznačně ukazovaly postoj stavebníka navenek jako hospodáře, ale také jako katolické vrchnosti, která dohlíží na víru svých poddaných.

Mimo toto hlavní sdělení nabízí autorka řadu dalších postřehů. Pro příklad lze uvést užití iluzivní malby (s. 133) v některých kostelích a kaplích, tedy stylu Andrea Pozzy (1642–1709), avšak malířem nejspíše lokálního původu. Výsledný obraz pak sice nedosahoval Pozzových kvalit, ale také tolik nezatěžoval stavebníkův rozpočet. Otázkou nákladnosti architektury a její výzdoby se nejspíše Šlik pečlivě zabýval, jak je na několika místech naznačeno. Další zajímavou pasáží je zamyšlení se nad zámek v Jičíněvsi (s. 160) jako nad stavbou inspirovanou italskými vilami, jejíž vzhled a výška byly podřízeny vizuálnímu propojení stavby s okolní krajinou, především s loretánskou kaplí. Autorka se zamýšlí nad důvody a snaží se najít vysvětlení pro netradiční formu celistvého kubusu.

Dalším diskutovaným fenoménem jsou pak tzv. multiplikační stavby, jejichž funkcí je zpřítomnit určité místo. V případě šlikovského dominia to je především loreta a potom několik anenských kaplí, neboť se sv. Annou a Šliky je spojena tradice poutního kostela v západočeské Planě.⁴ A nelze nezmínit ani práci autorky s dochovanými inventáři, díky kterým je možné rekonstruovat propojení krajiny, tedy exteriéru staveb, s jejich vnitřní výbavou a výzdobou. I zde je patrná snaha o symbolické zpřítomnění (okolní krajiny) pomocí obrazů (s. 222).

Celý text působí velmi kultivovaně, drobné chyby v něm jsou jen zcela ojedinělé.⁵ Některé čtenáře z řad historiků může překvapit hodnocení textů od Pavla Hájka a Jiřího Sádla o barokní krajině jako „*velice zdařilé analýzy*“ (s. 18, pozn. 36). Diskutovat lze o odkazování na kvalifikační práce, které byly později vydány ať už monograficky, nebo v recenzovaném periodiku.⁶ Otázkou zajímavou, avšak náležející již

⁴ Panství Planá vlastnili Šlikové do 60. let 17. století, kdy ho byli nuceni prodat.

⁵ Např. vynechání předložky: „*V téže roce, kdy Jičínku probíhala vlna domovních rázů...*“ (s. 111), nebo překlep, když se mluví o vyhotovení oltáře „*v podobně iluzivní malby*“ (s. 136).

⁶ Autorka upřednostňuje citaci „původních“ verzí rukopisů závěrečných prací namísto později vydaných studií. Osobně bych však alespoň v některých případech považoval za vhodnější odkázat na práce Jiří KUBEŠ, Náročné dospívání urozených: kavalírské cesty české a rakouské šlechty (1620–1750), Pelhřimov 2013 a Jan ŠPERK, Hlavní pohledové vazby v krajinářské kompozici Františka Josefa Šlika, Historická geografie 41, 2015, s. 7–22.

mimo rámec vytyčeného studovaného regionu, je, jak vypadala působnost Františka Josefa Šlika na jeho dalších statcích, tj. Čakovících, Libořicích a Vysokém Újezdu. Tuto možnost rozšíření zájmu si autorka uvědomuje, jak je patrné na s. 71, avšak nerozvíjí ji.

Závěrem nezbyvá než konstatovat, že dojem z kvalitní knihy, který v tomto případě čtenář získá při prvním prolistování, zůstává i po jejím přečtení. Autorka nejlepším možným způsobem navazuje na dílo Mojmiry Horyny, svého původního školitele, což prokazuje kombinací formální analýzy staveb, prací s historickými dokumenty a minimálně v předmluvě i filozofickým přesahem při pojednání o vztahu člověka ke krajině. V interpretaci architektonických a krajinářských kompozic zdůrazňuje roli stavebníka (zadavatele), jeho životní osudy, sociální postavení i finanční možnosti. Pro výzkum historické (kulturní) krajiny je kniha nepochybným přínosem, o němž se bude moci opřít další bádání.

Michal Vokurka

Power in Landscape. Geographic and Digital Approaches on Historical Research, ed. Mihailo St. Popović – Veronika Polloczek – Bernhard Koschicek – Stefan Eichert, Leipzig, Eudora-Verlag 2019, 401 s. ISBN 978-3-938533-69-7.

Název knihy na první pohled upomíná na studie (a především: na dodnes inspirativní pojetí) Johna Briana Harleyho (1932–1991), z nichž pak *Maps, knowledge and power* již v samém titulu nese trojici kategorií, jež jsou tak či onak určující i z hlediska publikace přítomné, případně na knihu *Landscape and Power* W. J. T. Mitchella (první vydání 1994).¹ Mimochodem, ani uvedené ani žádné jiné práce Harleyho ani Mitchellovy zde – poněkud překvapivě – citovány nenajdeme. Pojem „power“ je tu spíše jedno z topoi, kterým lze upoutat pozornost, a zjevně je tu i souvislost s názvem projektu, z něhož kniha vychází: *Digitising Patterns of Power (DPP): Peripheral Mountains in the Medieval World* (<https://dpp.ocaw.ac.at/> a s. 1–19 recenzované knihy). Jedná se o součást zastřešujícího projektu *OpenAtlas* – databáze propojující výpověď všech typů pramenů (tj. písemných i hmotných / archeologických), a to v jejich

¹ John Brian HARLEY, *Maps, knowledge and power*, in: *The iconography of landscape. Essays on the symbolic representation, design and use of past environments*, ed. Denis Cosgrove – Stephen Daniels, Cambridge 1988, s. 277–312.

časových i prostorových souvislostech – rozumí se, že i krajina sama o sobě je historickým pramenem (<https://openatlas.eu/>). Poukaz na krajinu, vtělený do názvu knihy, tak má své oprávnění, jakkoli nelze nevidět, že do hávu módní terminologie je oděn výzkum namnoze tradičních témat, a že pojmy „power“, ale i „digital humanities“, a také méně obvyklé „human landscape(s)“ v knize defilují v míře občasné až lehce inflační.

„Power“ jakožto výraz moci, symbol přisvojení a ovládnutí však jednoznačně vede, a spojení „power structures“ („signs of power“, „patterns of power“) může označovat prakticky cokoliv – jakýkoli typ pramene, jakékoli svědectví o lidské aktivitě. Pojem „power“ se tak nevztahuje k mapám, vedutám a obecně k jakýmkoli „obrazům krajiny“, ale ke krajině jakožto „mocenskému prostoru“ / „prostoru moci“, zatímco metafora o „moci map“ ve smyslu exaktnosti implikované prostřednictvím mapy a přitom prezentující realitu (hrubě) zkresleným, tendenčním způsobem, tu zastoupena není. Což ve vztahu ke středověku jistě má svou logiku, ovšem i rekonstrukční mapa, a o těch je zde řeč naopak velmi často, v minulosti byla a stále může být poměrně významným a účinným prostředkem při etablování posunutých významů či ireálných souvislostí.

Kniha je koncipována jako balance průběhu řešení, resp. výsledků projektu *Digitising Patterns of Power (DPP): Peripheral Mountains in the Medieval World*. Charakterizuje ji značný (1.) geografický, (2.) časový i (3.) tematický rozptyl – (1.) od střední Evropy (částečně s přesahem do Evropy západní) přes Makedonii a Srbsko až po Arménii, (2.) od 7./8. až po 15./16. století a (3.) od dějin osídlení a formování teritorií světských i církevních přes demonstrativní úlohu architektury až po prosopografie donátorů církevních institucí anebo genealogie a majetkovou držbu šlechtických rodů. Bohemika najdeme v knize dvě: prvním je studie věnovaná proměнам prostoru okolo (pozdější) moravsko-rakouské hranice v Podyjí v 7./8. – 11./12. století, s rozsáhlým potenciálem pro studium dějin osídlení, vývoje komunikací, ale i (možná především) postupného vymezování sfér vlivu a ustalování průběhu hranice v této oblasti (Stefan Eichert – Jiří Macháček – Nina Brundke, *Frontier – Contact Zone – No Man's Land: The March/Morava – Thaya/Dyje Borderregion during the Early Middle Ages*, s. 45–63); druhá stať vychází z typologie opevněných sídel a bude o ní ještě řeč v následujícím (David Novák, *Emblems of Power, Administrative Centres or Luxurious Residences? A Digital Archaeological Analysis of Medieval and Post-Medieval Elite Manorial Seats*, s. 245–274).

Necelé dvě desítky příspěvků jsou strukturovány do tří oddílů – po úvodu následuje *DPP Case Studies* (tj. případové studie k tématu *Digitising Patterns of Power*), druhý oddíl (*Technical Aspects of DPP*) se týká vybraných otázek především tvorby rekonstrukčních map a ve třetím (*Related Projects in Digital Humanities*) je představeno několik souvisejících mediévistických projektů (pestrá tematická škála zasahuje dějiny osídlení, zemský diplomatář, opevněná sídla či sociální síť církevních institucí). Stati v knize tvoří soubor vnitřně silně heterogenní, v případě publikace zaměřené

primárně na *digital humanities* se to ovšem nejeví jako nevýhoda, ba možná naopak: právě široký záběr modelových studií poskytuje prostor pro (stejně) širokou demonstraci výzkumných možností, ale také úskalí a limitů, jež jednotlivé typy výzkumu (pro jednotlivé regiony, období i témata) v naznačeném kontextu provázejí. To se ovšem děje jen v omezené, resp. nestejně míře, v některých případech je míra konkrétních mikroskopických faktů v příkrém nepoměru k jejich výpovědi o potenciálu studia příslušného typu v rovině obecné. Tímto směrem se naopak ubírá následující zamyšlení, a jednotlivé příspěvky budou proto citovány jen výběrově – jakožto svého druhu modelové typy.

Stati zařazené do prvního a třetího oddílu odpovídají standardu odborných textů historických a archeologických, namnoze metodicky „tradičních“. Což není rozhodně míněno jako výtka nebo handicap – mylné by bylo zdání, že svědomitý pramenný výzkum je věci překonanou, o smyslu „inovací“ za každou cenu nemluvě, ovšem i spektrum prostředků, jimiž lze výsledky bádání (odborné) veřejnosti předkládat, se vlastně v principu nerozšiřuje (slovo, mapa, obraz, event. graf tu patří dlouhodobě ke stěžejním). Příkladem může být vývoj teritoriálních struktur a s ním těsně spjatá symbolika ovládnutého prostoru, event. ceremoniální charakter vyznačování hranic – ranou fází budování teritoria biskupství Freising (8.–9. století) prostřednictvím donací území a zakládání sítě kostelů v tomto smyslu představila Katharina Winckler (s. 33–44). Vývoj je možné zachytit jak kartograficky (prostorové hledisko), tak i grafem (časové hledisko), v širším rámci můžeme postihnout i sociální vazby biskupství k bavorským vévodům a rané lokální šlechtě. O smyslu studií tohoto typu (byť nejde o téma zdaleka nové) není pochyb, nabízí se však otázka, v čem (tu) spočívá badatelský přínos *digital humanities*? Totéž lze ilustrovat i výzkumem docela jiného charakteru. Je jím analýza sociálních sítí duchovních institucí (klášter Panny Marie v makedonské obci Htětovo / Tetovo; autor Vratislav Zervan, s. 275–356), tedy opět téma, jemuž je věnována pozornost tradičně a k němuž se za desítky let nashromáždil bezpočet statí, které nabízejí komparativní rámec přinejmenším z hlediska metodického, škály otázek a témat, na které nám naše prameny (ne)mohou odpovědět. Nic z toho ovšem v textu nenacházíme, autor předložil bezpochyby cennou, ovšem spíše materiálovou než interpretativní studii, v níž podává vyčerpávající faktografickou evidenci, cennou přirozeně i z hlediska studia lokální šlechty, nicméně abecedně řazená prosopografie, zabírající více než 60 tiskových stran, nechtěně upomíná na vůbec první vlnu okouzlení možnostmi výpočetní techniky v historikově práci v 60. letech 20. století – a již tehdy nechyběly hlasy upozorňující na nebezpečí zvané „*computing for computing*“. Předpokládám, že interpretace bude následovat či již následovala na jiném místě, ovšem příležitost poukázat na to, že i v dnešní vědě mají fundované prosopografie své místo, jakým způsobem s nimi lze pracovat a jaký je jejich interpretační potenciál, zůstala v přítomné publikaci jen málo využita.

Ve druhém bloku je několik statí povahy „technické“, blíže zaměřené na otázky kartografie; vztahují se k starým i rekonstrukčním mapám a jejich technickým paramet-

trům rozličného typu – spíše sondou do dějin digitální kartografie posledních desetiletí než odrazem aktuálního stavu je „*Theatre of the World*“ Williama Cartwrighta (s. 143–163), volně přecházejícího od map starých (jak svědčí již aluzivní název) k digitálním mapám moderním a rekonstrukčním. Přehledová, čtivě psaná stať má v knize, výrazně zaměřené na prostorovou dimenzi dějin, své místo, byť bych ji očekával spíše v úvodní části. Ke specifickému segmentu současné tvorby rekonstrukčních map se naproti tomu obrací stať věnovaná vyznačování prostorové nejistoty / neurčitosti („*spatial uncertainty*“; autor Markus Breier, s. 165–179), tedy momentu, s nímž se při tvorbě rekonstrukčních map nevyhnutelně musely vyrovnávat již předchozí generace badatelů (a kartografů): přínos, a dost možná i jen potřebnost propracované metodiky na zachycení několika stupňů prostorové neurčitosti zřejmě nejlépe prověří čas (a uživatelé). Nad zamyšlením Alexandra Watzingera „*OpenAtlas – How to Grow Software for Historians*“ (s. 193–201) alespoň část mediivistů přepadnou jistě pochybnosti, jak dalece je způsob jejich myšlení s předloženým „kompatibilní“.

Ptáme-li se, v čem spočívá či může spočívat přínos „digitálních přístupů“ na polích dotčených badatelským zájmem již po celá desetiletí (ne-li ještě o řád výše), zdá se mi, že je to – vedle aspektů čistě technických (vyšší přesnost, snížení rizika chyb a přehlédnutí a tím i vyšší komfortnost jak pro samotné badatele tak pro veřejnost) – snaha po „kumulaci vědomostí“ (zachytitelná již v kompendiích 16. století a lidstvo od té doby provázející nepřetržitě) a jejich snadné dosažitelnosti a také využitelnosti. Největší potenciál mají databázová zpracování (hovoříme-li o písemných pramenech) zřejmě v případě listin – ani v tomto případě nenahradí interpretaci, ale mohou práci usnadnit nejen prostým zpřístupněním dosud nevydaného listinného materiálu formou digitalizátů opatřených registry (tím způsobem, jak se to pro střední Evropu děje na portálu https://www.monasterium.net/mom/home?_lang=ces), ale ještě výrazněji i databázovým zpracováním (jména osobní a místní, klíčová slova apod.) – příkladem může být *Diplomatarium Serbicum Digitale* (autor Žarko Vujošević, s. 215–225).

Platí vždy a všude, a v mediivistice s limitovaným množstvím pramenů (hovoříme-li o písemných, s archeologickými a stavebněhistorickými je tomu docela jinak) obzvláště, že „nové čtení“ textů, které mělo v ruce již několik generací našich předchůdců, může nabídnout nové perspektivy, z nichž lze k rekonstrukci minulosti (resp. jejich vybraných segmentů) přistupovat. Většina pramenů (a to platí i pro dobu hluboko postmedievální) však nenabízí data, jež stačí (lze) mechanicky excerpovat a poté libovolně propojovat, kombinovat. Rodová kronika Hanse III. Herzheimera (1464–1532), rozepsaná do sofistikovaných databází, je toho příkladem (autoři Veronika Polloczek a Bernhard Koschicek, s. 89–105). Koncepce textu, selekce faktů a interpretace příčinných souvislostí, bezděčná přehlédnutí i záměrné „chyby“ – to vše jsou aspekty, s nimiž v případě děl uvedeného typu musíme počítat a úloha mechanických klasifikací je tu až kontraproduktivní (navozuje pocit nesporných faktů tam, kde je k dispozici mít nemusíme), resp. rozchází se s logikou vzniku pramene a tedy i adekvátní metodou jeho interpretace. Databáze sice „jedním kliknutím“ dovede ze zadaných údajů vytvo-

řit „přesnou“ genealogickou tabulku a lokality, které z textu vyextrahujeme, vynese na mapu, ovšem tím je výpovědní hodnota děl dynastického dějepisce tví silně nedoceněna, ne-li přímo nepochopena. Což platí obecně – ne vše, kde se vyskytují jména a fakta, má smysl evidovat v databázích.

Přínos, ale i limity výpovědní hodnoty databázových zpracování (jež samo o sobě plasticitu výpovědní hodnoty jednotlivých dokladů nevyhnutelně zplošťuje) trefně naznačil v již citované stati věnované středověkým opevněným sídlům D. Novák (medievisté velmi dobře vědí, jak samotná terminologie hrad – hrádek – tvrz ad., ale také zámek ve středověkém slova smyslu je ošidná a s naším dnešním pojetím se může rozcházet a také pojem „*elite seats*“, evokující rezidenční roli těchto sídel, mi nepřipadá docela šťastný): databáze mohou usnadnit komparaci lokalit srovnatelných, což je samo o sobě klíčový aspekt. Již jen prostá „srovnatelnost“ je svého druhu interpretací, odvíjející se od řady aspektů – přírodních podmínek (terén, geologické a hydrologické poměry), stavebních charakteristik objektu (technické parametry) a především pak širokého spektra momentů odrážejících sociální kontext vzniku a fungování opevněného sídla. Klasifikace těchto objektů dle více kritérií (souborně s. 262) ani jinou než ryze pomocnou roli hrát nemůže – už jen proto, že jde o kritéria umělá, odpovídající naší touze po jasných kategoriích a mnohem méně vnímání středověkému, nemluvě pak už vůbec o tom, že o řadě lokalit je toho známo natolik málo, že samotná klasifikace je nutně nemalou měrou intuitivní (subjektivní). Jako velmi rámcové lze pak chápat i kategorizace obsažené přímo v první části názvu studie: (opevněná sídla jakožto) „*Emblems of Power, Administrative Centres or Luxurious Residences*“, zvláště když nejeden objekt splňuje všechna tři kritéria. O kastelologický pohled na věc nám tu tak dalece nejde – Novákův článek zmiňuje především jako příklad nezbytně kritického přístupu k potenciálu a možnostem databázových zpracování všeho druhu, resp. k interpretacím, které na tomto základě mohou tvůrci databází, a ještě spíše to platí o jejich budoucích uživateli, vyvozovat. Na poli středověké archeologie totéž – tedy realistické zhodnocení možností i úskalí využití databázově zpracovávaných podkladů – platí pro studii Rainera Schrega, zaměřenou k problematice vývoje osídlení ve středověké střední a západní Evropě (s. 227–244).

Shrnout lze následujícím způsobem: limity databázových zpracování nespočívají v samotných kategorizacích (klasifikacích), z hlediska pojednávání doby namnoze umělých (nezpochybňují jejich smysl jakožto pracovní pomůcky, nenakládá-li se s nimi mechanicky), ale spíše v tom, že implikují „exaktní uchopitelnost“ jevů, jež takové nejsou a nikdy nebudou, ale mohou se tak jevit právě ve světle „přesných“ výsledků extrahovaných z databází. Rozvoj databází ve smyslu kvantitativního nárůstu objemů dat je vítaný a v jistých ohledech i nezbytný, stejně nezbytné je však nezaměňovat cestu (prostředek) s cílem: databáze všeho druhu jsou (měly by být) vždy jen pomůckou, jež může usnadnit samotnou práci i prezentaci jejích výsledků (různé typy rekonstrukčních map, ale i grafy, tabulky apod.), ovšem samotný interpretativní výkon a už vůbec historikovu intuici sotva (kdy) nahradí. Tyto (banální) skutečnosti čtenáři

tanou na mysli vlastně nad všemi příspěvky, bez ohledu na to, jakým způsobem se s nimi vyrovnávají jednotliví autoři.

Robert Šimůnek

Pavel KALINA, Hluboké město. Moderní metropole jako Druhý Řím, Praha, Academia 2019, 506 s. ISBN 978-80-200-2939-3.

Současný urbanismus navazuje na tisíciletou historii evropských i mimoevropských měst a na jejich utváření a proměny vlivem přírodních podmínek i společnosti. Témata, spjatá s moderními městy, jsou proto přínosem také pro evropská (a česká) historickogeografická studia, zaměřená na urbánní problematiku; proces novověké urbanizace, označovaný především sociology za třetí městskou revoluci, lze v Evropě sledovat od konce 18. (Anglie), resp. od 19. století (evropský kontinent). V hledáčku zájmu odborníků, zabývajících se městy, jejich minulostí a prognózováním vývoje, jsou také velkoměstské aglomerace, sledované z různých pohledů vědních disciplín.¹

Obsáhlá publikace našeho předního historika umění a architektury Pavla Kaliny je věnována evropským a americkým velkoměstům, a vedle toho také Istanbulu, který se nachází na rozhraní Evropy a Asie. Autor v předmluvě hovoří o inspiracích, jež ho přivedly k napsání knihy. Vnímání městského prostoru je pro něj součástí „portrétů měst“, založených na mnohaletém výzkumu a analyzování struktury městských sídel, jejich geneze, architektonických proměn, estetiky, duchovního života, genia loci a charismatu. Názorově v textech dominují diskursy dějin umění, zejména architektury, sociologická paradigmata i vlastní filozofické úvahy o minulosti a budoucnosti měst jako neustále se proměňujících a rostoucích aglomerací. Pod hlavičkou úvodní kapitoly *Hledání Druhého Říma* se autor zamýšlí nad historickou charakteristikou měst, jejich vlastnostmi a významem pro vytvoření ideálního města pohledem současníků. K ní zařadil medailonky Říma, Milána a Benátek, orientované především na historický a urbánní vývoj.

Spojující i rozdělující atributy vybraných měst se odrážejí v názvech jednotlivých oddílů: *Plochosť a hloubka I: nákupní centrum; Plochosť a hloubka II: konvulze stadionu; Místo přehybu I: muzeum; Místo přehybu II: knihovna; Místo přehybu III:*

¹ Srov. např. Jiří HRŮZA, *Svět měst*, Praha 2014.

kostel. Do oddílu *Plochost a hloubka I: nákupní centrum* Kalina zařadil Vídeň, Mnichov a Berlín, do oddílu *Plochost a hloubka II: konvulze stadionu* Istanbul a Washington, oddíl *Místo přehybu I: muzeum* zahrnuje New York a Prahu, *Místo přehybu II: knihovna* Mariánské Lázně a *Místo přehybu III: kostel* Třetí Řím a digitální město. Novost, jinakost a modernita, které pronikly do současných měst s významnou historickou tradicí a mnoha památkami, ať už jsou to hypermarkety, obří sportovní stadiony, moderní muzea a knihovny s řadou funkcionalit, se sžívají se základní kostrou městského prostoru, obohacují ho a podílejí se na dynamice jeho vývoje a změn. Města jsou však také naplněna mnoha destrukcemi a kolizemi, které neodmyslitelně k městskému životu náleží.

Závěrem si autor klade otázku, jaká je budoucnost měst jako míst k životu. Za společný znak mnoha měst považuje plochost a stejnorodost, ale také roztříštěnost a zmatenost. Konstatuje, že „*Město má vznikat zároveň zdola i shora jako syntéza plánu a neustálé aktivity jeho občanů, kterou žádný plán nemůže nahradit.*“ (s. 425). Tato idea však pravděpodobně zůstane nadlouho jen jiskřivou myšlenkou.

Kniha je pro historickou geografii podnětná a inspirující, přináší mezioborový pohled historika umění, pracujícího s urbánním prostorem, historickým i soudobým. Autor nalézá nové netradiční kategorie v analýze a popisu měst, které reflektují dějinný vývoj městských sídel a zároveň hledají přenos jejich funkcionalit v souvislosti s moderními architektonickými počiny. Pojmy Druhý, případně Třetí Řím symbolizují možné, avšak obtížné až nepravděpodobné vyrovnávání se s existencí Říma, po staletí ideálu a vzoru ve smyslu města měst. Významnou roli při posouzení knihy hraje také její grafická úprava (nakladatelství Academia, Aleš Douša); obrazová výbava publikace je na vysoké úrovni, obsahuje současné fotografie i staré grafické listy, mapy a plány.

Eva Semotanová

Jan KRŠKO – Jan MAREŠ – Jan POHUNEK – Jan RANDÁK – Jan ŠPRINGL,
Český trampung v časech formování a rozmachu, Praha, Academia 2019, 238 s.
ISBN 978-80-200-2897-6.

Edice „*První republika*“ nakladatelství Academia se rozrostla o publikaci věnovanou specifickému fenoménu – trampingu. Je dílem pětice autorů (shodou okolností ve všech případech Janů) a jedním z výsledků projektu GAČR s názvem *Tramping v českých zemích v letech 1918 až 1989: subkultura v interakci se státem a společností*, řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Na dvou stech stranách brožované publikace, doplněné řadou reprodukcí dobových fotografií, kreseb i plakátů, nás autoři zavádí, jak název napovídá, do období, kdy se fenomén – trampung – na našem území formoval a dosáhl největšího rozmachu.

Kniha je rozdělena do osmi kapitol, které odpovídají různým úhlům pohledu na danou problematiku. V úvodu se autoři zamýšlí nad definicí tohoto jevu, který, jejich slovy, „*nebyl jen dočasnou zálibou několika kluků a holek. Právě naopak! I přes prvotní nedůvěru rodičů a učitelů, přes nevoli státních orgánů i mládežnických a tělovýchovných organizací stále rostl a mohutněl. V průběhu 30. let se k němu hlásily desetitisíce mladých lidí. Co je na trampování přitahovalo? Na začátku určité víkendová volnost. Touha vzít život alespoň během krátké sobotní a nedělní svobody do svých rukou. A to včetně toho sexuálního. Ale, pozor, tramping nebyla jen romantika táborových ohňů a odchod ze zkaženého města do chrámu léčivé přírody. Tramping byl nedílnou součástí prvorepublikového systému a ten z něj dovedl těžit. Dokladem je třeba komerční šíření trampské písničky hudebním průmyslem. Nepřehlédnutelným se stal i trampský sport a mezinárodní úspěchy trampů-sportovců. Trampové se alespoň na čas stali lákavým voličským rezervárem politických stran.*“

Další kapitola představuje hlavní rysy trampingu, jeho kořeny, představuje jeho víceznačnost, kdy právě jeho svázání s vnějšími okolnostmi z něj činí historický fenomén, charakterizovatelný někdy i protikladnými významy. Následuje kapitola přibližující geografický prostor, který trampové využívali a také formovali. Dodnes je v české krajině patrné jejich dědictví např. formou druhého bydlení, kdy kořeny dnešního chataření jsou právě prvorepublikovému trampingu připisovány.

Stěžejní část knihy pak tvoří pět kapitol, kapitola *Trampský prostor* a další čtyři, z jejichž názvu vyplývá, jak je na tramping pohlíženo: *Tramping a mimoškolní výchova*, *Tramping jako politikum*, *Tramping a (pop)kultura* a *Tramping a sport*. Prvotním poznávacím znamením trampingu byla romantika, vzdor a odmítání městské civilizace se všemi neduhy. Na sklonku první republiky se ovšem jednalo o hromadnou a obecně akceptovanou formu trávení volného času, projevující se též jako svébytný proud masové kultury. A jedno je však neoddiskutovatelné a přetrvává dodnes – hnacím motorem trampingu byla pro mladé lidi touha být sám sebou a s kamarády.

Autorům se podařilo čtivou formou s odkazy na dobové materiály dokumentovat řadu rysů prvorepublikového trampingu. Věříme, že se čtenáři dočkají i pokračování a bude představen tramping v období diktatur působících ve 20. století na našem území, kterým byl tento fenomén trnem v oku, ale i přesto dokázal přetrvat až do dnešních dnů.

Dana Fialová

OBSAH

STUDIE

PETR NOVÝ

Budyňka – otisk středověké cesty v krajině Podřipska 171

Budyňka – an Imprint of a Medieval Path

in the Říp Mountain Region (Podřipsko)

MICHAL VOKURKA

Bádensko jako česká barokní krajina 197

The Baden Region as a Czech Baroque Landscape

ONDŘEJ HNILICA – PETRA HNILICOVÁ

Historická kulturní krajina a drobné sakrální památky v Telči a okolí
jako síť významů 231

Historic Cultural Landscape and Small Sacral Historic Sights in Telč

and its Surroundings as a Network of Meanings

MARTIN CALETKA – MAREK HAVLÍČEK – DAVID HONEK –

ZBYNĚK SVITÁK – ALEŠ VYSKOČIL

Mlýny v Radiměři. Příklad ojedinělé vodohospodářské soustavy 259

Mills in Radiměř. An Example of a Unique Water Management System

STANISLAV HOLUBEC – JITKA MOČÍČKOVÁ

Zobrazování česko-německé národnostní hranice na mapách
v období cca 1820–1940 283

Depicting of the Czech-German Ethnic Border on Maps between

approximately 1820 and 1940

EVA ČERMÁKOVÁ

Býčí skála, národnostní vášně a památná místa moravských Němců 341

Býčí Skála Cave, Ethnic Passion and Cultural Heritage Sites

of Moravian Germans

RECENZE A ZPRÁVY

- Lucie RYCHNOVÁ, František Josef Šlik a česká barokní krajina.
Život šlechtice na východočeském venkově, Praha 2020 357
Michal Vokurka
- Power in Landscape. Geographic and Digital Approaches on Historical
Research, ed. Mihailo St. Popović – Veronika Polloczek –
Bernhard Koschicek – Stefan Eichert, Leipzig 2019 360
Robert Šimůnek
- Pavel KALINA, Hluboké město. Moderní metropole jako Druhý Řím,
Praha 2019 365
Eva Semotanová
- Jan KRŠKO – Jan MAREŠ – Jan POHUNEK – Jan RANDÁK –
Jan ŠPRINGL, Český trampng v časech formování a rozmachu,
Praha 2019 366
Dana Fialová

POKYNY PRO AUTORY

Otištěním svého příspěvku (studie, recenze, zprávy, diskusního příspěvku) v časopisu Historická geografie dává autor souhlas rovněž k jeho elektronické publikaci.

Metadata a texty budou zpřístupněny

- a) na internetových stránkách projektu Digitální knihovny AV ČR (<http://www.lib.cas.cz/cs/digitalni-knihovna-av-cr>). Digitalizované plnotextové dokumenty, podléhající ochranné lhůtě autorského zákona, jsou dostupné pouze v Knihovně Akademie věd ČR
- b) na internetové stránce Historického ústavu AV ČR v ikoně Nakladatelství ve formátu pdf, a to od ročníku 2012 vždy po uplynutí 1,5 roku od vydání příslušného čísla

Reprodukční práva k obrazovým přílohám se řídí ustanoveními v „Licenční nakladatelské smlouvě“.

- Žádáme autory, aby dodržovali následující pravidla citačního úzu:
 - Citace monografií podle vzoru: Adolf KUBEŠ, Dějepis města Třebíče, Třebíč 1874; v případě dvou a více autorů podle vzoru: Rudolf FIŠER – Libor TEPLÝ – Emanuel RANNÝ, Třebíč. Město a čas, Třebíč 1996. Titul a podtitul(y) je vhodné oddělovat tečkou.
 - Citace časopiseckých článků podle vzoru: Pavel ŠTĚPÁN, K výskytu označení barev v místních a pomístních jménech v Čechách, Acta onomastica 43, 2002, s. 101–115.
 - Citace článků ve sbornících podle vzoru: Jiří DVOŘÁK, K metodologii sociální historiografie v díle doc. dr. Milana Krýdla (1941–1991), in: Studie k sociálním dějinám 8, red. Jana Macháčová – Jiří Matějček, Opava 2001, s. 92–100 (analogicky i v případě cizojazyčných sborníků – po názvu článku následuje „in:“, poté název sborníku, jeho editoři (hg./ed.), místo a rok vydání, a stránky citované studie).
 - Pro opakované citace je zaveden tento systém: první citace titulu v plném znění (např. Adolf KUBEŠ, Dějepis města Třebíče, Třebíč 1874), druhá a další zkráceně podle vzoru: A. KUBEŠ, Dějepis (jako pozn. ...) – tj. odkaz na poznámku s plnou citací.
- Žádáme současně autory, aby ke svému příspěvku připojili:
 - Resumé (v rozsahu 1 normostrana)
 - Abstrakt (v rozsahu 5–8 řádků)
 - Klíčová slova (4–8)
- Studie nabídnuté k otištění v Historické geografii je možno zasílat na adresu redakce (simunek@hiu.cas.cz).

Historická geografie 46/2. Výkonný redaktor Robert Šimůnek. – Praha: Historický ústav, 2020. – 208 s. (Historická geografie, ISSN 0323–0988). Technická redakce: Petr Čížek. Grafická úprava obrazových a mapových příloh: Daniel Čížek. Překlady resumé: Mgr. Eva Vybíralová a autoři.

Hlavní distributor Kosmas.cz, Lublaňská 34, 120 00 Praha 2 (www.kosmas.cz).
Jednotlivá čísla lze zakoupit rovněž v internetovém obchodě vydavatele: <http://obchod.hiu.cas.cz> nebo v prodejnách Knihkupectví Academia (Václavské náměstí 34, Na Florenci 3, Národní 7, vše 110 00 Praha 1; www.academia.cz; www.academiabooks.com).
Distribution rights in all remaining areas: Kubon and Sagner, Postfach 340108, D-80328 München, Germany, fax: 089/54218218.

Historická geografie vychází dvakrát ročně / Historical Geography is published twice a year.

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS, AMERICA: HISTORY AND LIFE